

ARALIK'13

Din ve TOPLUM

4 Aylık İlmî Dergi

Cilt/Vol: 4 • Sayı/No: 2

ISSN 1307-5314

✿ KURAN'I KERİM'DE CAMİ

✿ İSLAM SANATINDA CAMİ MİMARİSİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİNE KISA BİR BAKIŞ

✿ BİR ARADA YAŞAM KÜLTÜRÜ MERKEZLERİ OLARAK CAMİLER

✿ BOŞ ZAMANLAR VE CAMİ -BİR GİRİŞ DENEMESİ-

✿ CAMİ VE ÇOCUK

Din ve TOPLUM

4 Aylık İlmî Dergi • ARALIK'13

SAYI: 11

Din ve TOPLUM

4 Aylık İlmî Dergi • ARALIK'13

Diyanet-Sen Adına Sahibi:
Mehmet BAYRAKTUTAR

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Cebrail YAKIŞIR

Genel Yayın Koordinatörü
Recep EKMEKÇİ

Yayına Hazırlayan
Revasiye KARAARSLAN AYTEN

Yayın İdare Merkezi
Rüzgarlı Sokak No:15
Ulus-Ankara

Tel: 0312 230 46 86

Faks: 0312 232 13 99

Büro Cell: 0533 657 70 21 - 22

www.diyamet-sen.org.tr

Yayın Periyodu: Yılda 3 sayı yayımlanır.

Yayın Türü: Yerel Süreli / Ücretsiz Dağıtılır.
15 Aralık 2013

Grafik-Tasarım

Hangar Marka İletişim Reklam Hizmetleri Yayıncılık Ltd. Şti.

Konur 2 Sk. No.57/4 Kızılay-Ankara

Tel: 0312 425 07 34

www.hangarreklam.com

Baskı

Öncü Basımevi Basım Yayım Tanıtım Ltd. Şti.

Kazım Karabekir Cad. Ali Kabakçı İşhanı

No: 85/2 İskitler-Ankara

Tel: 0312 384 31 20

www.uncubasimevi.com

Din ve Toplum, Diyanet-Sen'in
ilmî, bilimsel, akademik ve sosyal hayata katkısıdır.

EDİTÖR

Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar (Yeditepe Üniversitesi)

SAYI EDİTÖRÜ

Prof. Dr. Prof. Dr. Ejder Okumuş (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

YAYIN KURULU

Doç. Dr. Kazım Arıcan (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Gürbüz Deniz (Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi)

Doç. Dr. Zülfikar Güngör (Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk-İslâm Edebiyatı)

Prof. Dr. İsmail Hakkı Ünal (Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis, Din İşleri Yüksek Kurul Üyesi)

Doç. Dr. İbrahim Paçacı (İslâm Hukuku, Din İşleri Yüksek Kurul Üyesi)

Prof. Dr. Mehmet Sait Reçber (Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi)

Doç. Dr. Müfit Selim Saruhan (Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi)

Doç. Dr. İhsan Toket (Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi)

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Yasin Aktay

(Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Ömer Mahir Alper

(İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Felsefesi)

Doç. Dr. Halil Altuntaş

(Tefsir, Din İşleri Yüksek Kurul Üyesi)

Yrd. Doç. Dr. Ayşe Canatan

(Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe)

Doç. Dr. İbrahim Coşkun

(Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelâm)

Prof. Dr. İbrahim Çalışkan

(Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Hukuku)

Yrd. Doç. Dr. Süleyman Dönmez

(Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi)

Prof. Dr. Ali Durusoy

(Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Mantık)

Yrd. Doç. Dr. İsmail Erdoğan

(Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi)

Prof. Dr. Osman Eğri

(Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi)

Doç. Dr. Mehmet Nuri Güler

(Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Hukuku)

Prof. Dr. Mehmet Katar

(Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi)

Prof. Dr. Mustafa Kara

(Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf)

Prof. Dr. M. Fatih Kesler

(Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir)

Doç. Dr. Hüseyin Karaman

(K. T. Ü. Rize İlahiyat Fakültesi, İslâm Felsefesi)

Doç. Dr. Üzeyir Ok

(Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikolojisi)

Yrd. Doç. Dr. Ayşe Sıdka Oktay

(Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Felsefesi)

Prof. Dr. Mevlüt Özler

(Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelâm)

Prof. Dr. Kazım Sarıkavak

(Gazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe)

Prof. Dr. Ali Seyyar

(Sakarya Üniversitesi, İ. İ. B. F.)

Prof. Dr. Mehmet Şeker

(Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi)

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Vural

(Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet Yaman

(Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku)

Prof. Dr. Hicabi Kırılancı

(Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi)

Prof. Dr. Ejder Okumuş

(Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

YAYIN İLKELERİ

A. YAYINLANACAK ÇALIŞMALAR

İslam dini, tarihi, coğrafyası, bilimi, sanatı, estetiği alanlarında yapılan orijinal araştırma-inceleme yazıları; İslâm'ın temel dini, ilmi, sosyal ve kültürel meseleleriyle ilgili, İslâm'ı gerçek kimliğiyle tanıtmayı hedefleyen önceden hiçbir yerde yayımlanmamış ilmi makalelerin çevirileri.

Türkiye'de ve dünyada oluşan gündemleri takip eden, bunları irdeleyen önerilerde bulunan ve günümüz insanının ve toplumlarının sorunlarına çözüm yolları arayan yazılar, klasik ve modern dönem ilim adamlarını çalışmalarlarıyla tanıtan yazılar, Türkiye'de veya yurtdışında yayınlanmış her çeşit kitap hakkında ilmi tanıtım ve tenkit yazıları, sempozyum, panel ve konferans gibi ilmi faaliyetlerin tanıtım, tahlil ve tenkidi ile ilgili yazılar, ilmi muhtevalı röportajlar.

B. MAKALELERİN YAZIM VE YAYIM ESASLARI

1. Yayın için kabul edilen yazıların her türlü yayın hakkı dergiye aittir. Yazıların daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış ve yayın için bir başka yere verilmemiş olması gerekmektedir. Yazıların ilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir.
2. Derginin yayın dili Türkçe'dir. Arapça, İngilizce, Fransızca, Almanca gibi dillerdeki özgün yazılar da Türkçe'siyle birlikte veya orijinal dilinde yayınlanır.
3. Yazılar 3 nüsha olarak, 1. 5 satır aralıklı Times New Roman veya Arial fontları ile 12 punto, kağıtların tek yüzüne üst 4, sol 3, 5, alt 3. sağ 2, 5 cm boşluklu en az 5. 000 en fazla 8. 000 kelime olacak şekilde düzenlenmelidir. Daha uzun makalelerin bölünerek yayınlanması hususu dergi yönetiminin takdirindedir. Yazıların bir nüshasını elektronik ortamda da gönderilmesi gerekmektedir.

4. Makaleye eklenen ilave bir sayfada makalenin/yazının başlığı, yazarın adı ve akademik unvanı, yazışma adresi, telefon numarası ve e-posta adresi belirtilmelidir. Dergiye ilk defa yazı gönderen yazarlar kısa hal tercümelerini de eklerler.
5. Ön sayfada makalenin İngilizce başlığı, toplam 400 kelimeyi aşmayan Türkçe ve İngilizce özetleriyle iki dilde anahtar kelimeler de bulunmalıdır.
6. Makalede kullanılan kaynakların künyeleri dipnotlarda ilk geçtikleri yerlerde-örneklerdeki gibi-tam olarak verilmeli, sonraki geçişlerinde atıf ile yetinilmeli, makale sonuna bibliyografya eklenmemelidir. Eser adı ve kısaltma yazımlarında İslâm'ı ilimler için TDV İslam Ansiklopedisininin (DİA) ve TDK İmla Kılavuzunun yazım ve referans kuralları esas alınmalıdır.
7. Makale gönderim adresi: dinvetoplum@gmail.com
8. Makalelere telif ücreti ödenir.

YAYIN HAKKI

1976 Copyright Act'e göre, yayınlanmak üzere kabul edilen yazıların her türlü yayın hakkı dergiye yayınlayan kuruma aittir.

Bu dergide yayınlanan makalelerin ilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir. Fikirlerden yayıncı ve editörler sorumlu tutulamaz. Din ve Toplum Dergisinde yayınlanan yazılar bilimsel amaçlarla (kaynak göstermek kaydıyla) özetleme ve alıntı yapılabilir.) Dergide yayınlanan yazı, şekil ve resimlerden yazarları ilan ve reklamlardan firmaları sorumludur.

İÇİNDEKİLER

MESCİDDEN
MEDRESEYE
İSLÂM EĞİTİM-ÖĞRETİM
TARİHİNE PANORAMİK
BİR BAKIŞ

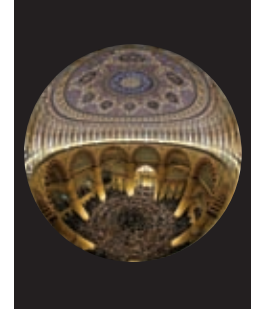
07

Prof. Dr. Nesimi YAZICI

18

İSLAM ŞEHRİNİN
MERKEZİ OLARAK CAMI

Doç. Dr. Mustafa TEKİN

KUR'AN-KERİM'DE
CAMI

28

Prof. Dr. M. Fatih KESLER

42

İSLAM SANATINDA CAMI
MİMARİSİNİN DOĞUŞU VE
GELİŞİMİNE KISA BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Abdulkadir DÜNDAR

BİR ARADA YAŞAM
KÜLTÜR MERKEZLERİ
OLARAK CAMİLER

52

Doç. Dr. Musa Kazım ARICAN

58

BİR OSMANLI ARŞİV
BELGESİ İŞİĞİNDA TANZİMAT
DÖNEMİ'NDE CAMİ,
RAMAZAN, VAAZ VE VÂİZLER
ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Prof. Dr. Nesimi YAZICI

BOŞ ZAMANLAR VE CAMİ
-BİR GİRİŞ DENEMESİ-

Prof. Dr. Ejder OKUMUŞ

66

84

EĞİTİM FONKSİYONU
AÇISINDAN CAMİ

Yrd. Doç. Dr. Davut İŞİKDOĞAN
Doç. Dr. Adem KORUKCU

CAMİ VE ÇOCUK

Yrd. Doç. Dr. Zeki TAN

98

108

CAMİ VE
MESÇİDLER

Selahattin BEKTAŞ

CAMI

Camiler aynı zamanda bir ülkenin, Müslüman olmasının mührü ve tapu senetleridir. Camiler; aynı safta omuz omuza, diz dize namaz kıldığımız mabetlerdir.

Camiler, Müslümanların Allah'a ibadet ettikleri yerlerdir. Yeryüzünün en şerefli yerleri olan camilere "Allah'ın evi" denilmektedir. Camiye ibadet için giden Mümin, Allah'ın ziyaretçisi ve misafiri durumundadır. Ev sahibi, evine gelen misafirlerine ikramda bulunduğu gibi camiye giden müminlere de yüce Allah büyük mükâfatlar verecektir. Peygamberimiz bu konuda şöyle buyurmuştur:"Evinde güzelce abdest alıp camiye giden kimse Allah'ın ziyaretçisidir. Ziyaret edene Allah ikramda bulunacaktır."

İslam'ın sosyal dayanışma ve kaynaşmayı sağlayan bir din olduğunun açık göstergelerinden biri de camilerimizdir. Camiler, toplumun her kesiminden insanın hiçbir ayırım gözetmeden ortak bir düşünce, aynı heyecan ve gaye ile bir araya geldikleri kardeşlik, birlik ve beraberlik şuurunun zirveye çıktığı kutsal mekânlardır. İslam toplumlarında camiler, insanları huzur ve sükûnete kavuşturmak bakımından önemli görevler üstlenen sosyal kurumlardır. Huzur ve maneviyat iklimi olan camiler; işçici, memuru, öğretmeni-öğrencisi, büyüğü-küçüğü, zengini- fakiri, Türkü, Lazı, Arabı, Kısacası toplumun her kesiminden gelen insanları alarak aynı safta omuz omuza, diz dize ve gönül gönüle Allah'ın huzurunda buluşturur.

Camiler aynı zamanda bir ülkenin, Müslüman olmasının mührü ve tapu senetleridir. Camiler; aynı safta omuz omuza, diz dize namaz kıldığımız mabetlerdir.

Üzüntülerimizi giderdiğimiz, moralimizi müspet anlamda düzelttiğimiz, birlik ve beraberliğimizi, kardeşlik duygularımızı, hoşgörü anlayışımızı güçlendirdiğimiz ve pekiştirdiğimiz yerlerdir. Birbirimize merhamet etmeyi, acıları paylaşmayı, kimsesiz-yoksul, dul ve yetimlere yardım etme duygularını kazandığımız mabetlerdir. Camileri yaşatmanın en iyi yolu, bu mübarek mekânları cemaatsiz bırakmamak, çevresini bir kültür merkezi haline getirmektir. Bu maksatla, beş vakit namazın camilerde kılınmasını teşvik eden Peygamberimiz (a.s.), "Cemaatle kılınan namazın, tek başına kılınan namazdan yirmi yedi derece daha faziletli" olduğunu bildirmiştir.

Bu kutsal mekanların birey ve toplum açısından önemine bir kez daha dikkat çekilebilme amacıyla "Din ve Toplum Dergimizin bu sayısının konusunu "Cami ve Toplumdaki Yeri" olarak belirledik. Camilerin gerçek fonksiyonuna kavuşmasına katışı sunması dileği ile Allah'a emanet olun.

Mehmet BAYRAKTUTAR
DİYANET-SEN GENEL BAŞKANI

MESCİDDEN MEDRESEYE İSLÂM EĞİTİM-ÖĞRETİM TARİHİNE PANORAMİK BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Nesimi YAZICI
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslâm Kurumları Tarihi Öğretim Üyesi

Bilindiği gibi İslâm dünyasında Müslümanların manevî olduğu kadar maddî ihtiyaçlarını da karşılamak üzere kurulan ilk ve en devamlı müessese/kurum Mescid, ilerleyen zaman içerisinde daha fazla kullanılan ismiyle Cami'dir. Cami, öncelik cemaatle kılınan namazlar olmak üzere, Müslümanların Rableri ile aracısız buluştukları ibadet mekânıdır. Bununla birlikte Cami'nin işlevi bundan ibaret değildir. Nitekim Cenabı Mevlâ'nın Kur'ân-ı Kerîm'i kendisine vahyettiği Hz. Peygamber'in, Medine'de

Mescid-i Nebevî'deki örnek ve önderliğini takip ettiğimizde, Müslümanlar açısından Cami'nin dünyayı daha mâmur hale getirme yolunda kendisinden faydalandıkları en önemli imkânı oluşturduğunu görürüz. Bu durumda Cami, öncelikle ibadethanedir ve fakat bunun yanında ihtiyaç ve imkânlar çerçevesinde okul, hastane, hapishane, misafirhane, hazine, elçi kabul yeri... vb. dir de. Akıp giden zaman içerisinde değişik İslâm coğrafyalarındaki Müslümanların, Hz. Peygamber'in bilinen örnek ve önderliği

Fotoğraf: Ali AŞIL

Fotoğraf: Selcen KORKMAZ

istikametinde Cami'den farklı biçimlerde faydalanabildiklerinin dikkat çekici örnekleri bulunmaktadır. Nitekim millî tarihimizin yakın dönemlerine bakacak olursak savaş ve sürgünler yanında deprem, yangın, sel gibi felâketlerde halkın sığınabileceği mekânlar içerisinde Camilerimizin başlarda yer almış olduğu gibi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın son senelerdeki bir kısım uygulamalarında, ibadetler dışında da git gide daha fazla hayatın içerisinde bulduklarını görebilmekteyiz. Bu kısa girişten sonra, başlığımızdan da anlaşılakta olduğu üzere biz esas olarak, iki konuyla ilgili değerlendirmemizi okuyucularımızla paylaşmayı öngörmekteyiz. Bunlardan birincisi Mescid/Cami'nin eğitim-öğretim yeri olması, ikincisi ise bunların yanında ve daha da etkin bir biçimde Medreselerin İslâm Eğitim Tarihi'nin en önemli ögesi olarak ortaya çıkmaları konusudur.

Eğitim-Öğretim Yeri Olarak Mescid/Cami

Kur'ân-ı Kerîm'in dokuzuncu suresi olan Tevbe suresinin 17, 18 ve 19. ayetlerinde "En-ya'murû mesâcidallahi... İnnemâ ya'muru mesâcidallahi... Ve imârete'l-mescidi..." ifadeleri ile "Mescidlerin İmarı" hususunun altı çizilmiş bulunmaktadır. Ülkemizde son dönemde gerçekleştirilen meâl ve tefsir çalışmalarının bir kısmında, "imar" teriminin karşılığı olarak, "şenlendirmek/şeneltmek" kelimesinin kullanılmakta olduğu görülmektedir ki, kanaatimize göre bu isabetli ve dikkate alınması gereken bir tercihtir. Çünkü "şenlendirmek", Türk Kültür Tarihi'nde, hem maddî ve hem de manevî yönüyle hizmeti içeren, geniş kapsamlı bir terimdir. Bu bakımdan ayetlerde zikri geçen imar terimini ibadet yanında İslâm'ın hayrına olan diğer bir kısım faaliyet ve çabayı da

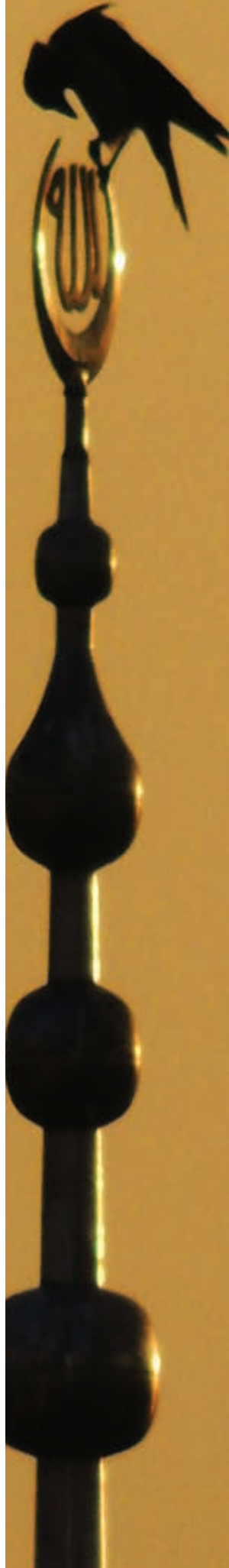
kapsayacak genişlikte anlamamız İslâm'ın ruhuna uygun bir anlayış olarak değerlendirilmek durumundadır. Doğal olarak eğitim-öğretim de bu çerçevede düşünülebilecek faaliyetler cümlesindedir. Bu durumun kanıtı olarak Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'in; "Nitekim kendi içinizden size âyetlerimizi okuyan, sizi kötülüklerden arındıran, size Kitâb'ı ve hikmeti talim edip bilmediklerinizi size öğreten bir Rasûl gönderdik" (Bakara 2/151) şeklinde nitelendirilmiş, yani Rasûlullah'ın dini tebliğ vazifesinden ayrılmayan Müslümanların eğitim ve öğretimleriyle ilişkili görevine dikkat çekilmiş olması hatırlanabilir. Bu görevin farklı mekânlarda gerçekleştirilmesi mümkünse de bunda Cami'nin özel ve özellikli bir yerinin bulunacağı da şüphesizdir. Nitekim bu durum bizzat Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'deki uygulamalarıyla da bütünüyle paralellik arz etmektedir. Abdullah b. Amr'ın naklettiğine göre Hz. Peygamber bir gün Mescid'e girdiğinde cemaatin bir kısmının dua ve zikirle, diğer bir kısmının ise ilimle meşgul olduklarını görmüş, her iki grubun da hayır üzere olduklarını ifade ettikten sonra; "Ben ancak bir muallim olarak gönderildim" buyurarak ilimle uğraşanların yanında yer almıştı. Bütün bu nedenlerle de O, İslâm'da ilk muallim olarak kabul edilmiş, Mescid-i Nebevî'de Hz. Peygamber'in erkek kadın ayırımı olmaksızın bütün sahabîsi için gerçek bir okul görevini yerine getirmiştir.

Mescid-i Nebevî'de Hz. Peygamber, sahabesine imam olarak namaz kıldırır, gerek namaz öncesi ve gerekse namaz sonrasında onlarla sohbet eder, bu arada İslâm'ı anlatır, sorularını cevaplandırır. Namazın münferit olarak veya Medine'deki diğer küçük mes-cidlerde kılınması mümkünse de doğal olarak sahabe Hz. Peygamber'le birlikte olmayı tercih eder ve namazını Mescid-i Nebevî'de

eda etmeye çalışırdı. Zorunlu nedenlerle gelemeyen, dolayısıyla Peygamberimizin Mescid-i Nebevî'deki sohbet halkasında bulunamayanlar içerisinde bir kısmı, Hz. Ömer ile Ensar'dan bir arkadaşının yaptıkları gibi, münavebe yöntemini kullanır veya bir şekilde mazereti bulunanlar gelemedikleri vakitlerde Hz. Peygamber'in neler söylediğini daha sonra öğrenme çabası içerisinde olurlardı.

Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'de vakit namazları öncesi ve sonrasındaki sohbetleri haricinde Cuma ve Bayram günleri irad ettiği hutbeler vasıtasıyla sahabeyi bilgilendirmesi, bazı defalar da daha uzun süreli olarak cemaate hitap etmesi söz konusuydu. Nitekim O'nun sabahtan akşama kadar, yani gün boyu Mescid-i Nebevî'de bu hizmetini sürdürdüğü de olmuştu. Dikkatimizi çekmesi gereken husus Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'de çoğu defa sohbetler, sorulan sorulara cevaplar verilmesi tarzında devam eden eğitim-öğretim çalışmalarından erkekler kadar hanımların da faydalanma imkânlarının bulunmasıydı. Bilindiği gibi Hz. Peygamber döneminde Müslüman hanımlar cemaate iştirak edebilirler, bizzat Peygamberimiz de bu durumu teşvik ederdi. Ayrıca Hz. Peygamber doğrudan hanımların katıldıkları sohbetler de düzenler, en uygun biçimde onların sordukları soruları cevaplardı. Böylelikle Müslüman hanımlar dini eksiksiz olarak öğrenme imkânını bulmuş olurlardı.

Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevî merkezli eğitim-öğretim faaliyetleri söz konusu edildiğinde Suffe ve burada kalan Ashâbü's-Suffe'nin de özellikle hatırlanmasının gerekeceği açıktır. Bilindiği gibi Mescid-i Nebevî'nin bitişiğinde oluşturulmuş bulunan gölgelik mekân, bir taraftan evsiz barksız fakir Muhacirlere barınak oluştururken, diğer taraftan da onlar için bir yatılı okul fonksiyonunu yerine getirmekte idi.

İslâm medeniyetinin aslında bir cami medeniyeti olduğu da ifade edilmiştir.

Ensar'dan arzulayanlar da buranın gündüz-
lü müdavimleri durumundaydılar. Böylece
Suffe, İslâm toplumunun bir okulu, sayıları
şartların gereği zaman içerisinde değişiklik
gösteren Ashabü's-Suffe/Ashâb-ı Suffe veya
Ehlü's-Suffe/Ehl-i Suffe de bu okulun öğren-
cileri olmuşlardı.

Ashabü's-Suffe'nin sayısı zaman içerisinde
ortaya çıkan şartlara bağlı olarak azalıp
çoğalmakla birlikte toplamda 400 civarına
erişmekte olup, bu sahabe topluluğu İslâm'ın
Medine'deki ilk dönemi ve gelecekteki durumu
açısından son derece önemliydi. Nitekim Hz.
Peygamber'le ilgili çok sayıdaki rivayette
kendisi, ya Suffe mensuplarıyla ilgilenirken
ya da Mescid-i Nebvî'de, çevresinden hiç
ayrılmayan Müslümanlara bir şeyler öğretirken
görölmekte/gösterilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'deki;
"Kendilerini Allah yoluna vakfettiklerinden
yeryüzünde dolaşarak geçimlerini sağlama imkânı
bulamayan yoksullar..." (Bakara 2/273) ifade-
siyle kastedilenlerin, zamanlarının tamamını
İslâm'ı en mükemmel şekli ile öğrenebilme
hedefine yönelik olarak Hz. Peygamber'i
dinlemeye, bunun için de O'nun yanında
bulunmaları dolayısıyla geçimlerini sağlama-
mada zorlanan Ashâbü's-Suffe olduğu bildiril-
mektedir. Nitekim Ebû Hüreyre de çok hadis
rivayetinin sebebini; 'Muhacirler çarşı-
da ticaretle, Ensar da malları ve mülkleriyle
meşgulken kendisinin Ashâbü's-Suffe'den biri
olarak Rasûlullah'ın yanından ayrılmamasına,
böylelikle de diğer sahabîlerin bulunamadıkları
meclislere katılarak onların duyamadıkları
hadisleri duyması' olarak açıklamış bulunmaktadır.

Hz. Peygamber'in hayatta bulunduğu sırada
Medine'de, yakın çevresinde ve gereken diğer
yerlere mescidler inşa edildiği gibi, daha
sonraları genişleyen İslâm ülkeleri ve artan
Müslüman sayısı ile orantılı olarak birçok
camiler inşa edilmiş veya çeşitli mekânlar
Mescid/Cami olarak değerlendirilmiş ve
bunların sayıları büyük yekûnlara ulaşmışlardır.
Camide hocanın çevresinde öğrencilerin halka
(ders halkası) teşkil ederek ders yapmaları
uygulaması yüzyıllarca devam etmiş, buralarda
dinî ilimler yanında fen bilimlerinin tedrisi de
gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak cami, ibadet
yanında başta eğitim-öğretim faaliyetlerinin
yapıldığı yer olarak bütün dünyada İslâm ve ona
inanınların yani Müslümanların alâmeti fârikası
olmuş ve o kadar ki, İslâm medeniyetinin
aslında bir cami medeniyeti olduğu da ifade
edilmiştir.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber'den hemen sonra
İslâm Devleti'nin sınırları büyük bir hızla
genişlemiş, kısmen buna bağlı ve şüphesiz
paralel olarak, İslâm'la müşerref olanların
sayısı da büyük yekûnlara ulaşmıştır. Bu
durumun tabîî bir neticesi olarak Müslümanlar,
dinî ilimlerle birlikte çok çeşitli alanlarda
bilgi sahibi olmak ve bunları başkalarına
öğretmek lüzumunu hissetmişlerdir. Bu
durumda cami yegâne eğitim-öğretim mekânı
olarak da kalmış değildir. Bu devrede
Müslümanlar, ellerindeki imkânlar ve ihtiyaçları
uyumlu bir biçimde, değişik yer ve düzeylerde
eğitim-öğretim faaliyetlerini

devam ettirmişlerdir. Şimdi sırasıyla bunların belli başlılarını, hiç değilse isim olarak hatırlayabiliriz: Okuma-yazma öğretimi yapan mektepler olarak Küttâblar, Kur'ân ve İslâm dini esaslarının öğretildiği mektepler, saraylarda ilköğretim, kitapçı dükkânları, bilginlerin evleri, edebiyat salonları ve nihayet bilim ve eğitim yeri olarak çöl (bâdiye).

Sonuç olarak İslâm dünyasının muhtelif yerlerinde başlangıcından medreselerin kuruluşuna kadarki devre için ancak genel hatlarıyla ve camileri öne çıkararak özlü biçimde değerlendirmeye çalıştığımız bu eğitim öğretim faaliyetinin gerçekte ne anlam ifade ettiğini yeterli ölçüde anlayabilmek açısından aynı dönemin Hıristiyan dünyasıyla ilgili olarak İtalyan filozof ve tarihçisi G. B. Vico'nun Ortaçağ Avrupa'sının Hıristiyan dünyası ile ilgili şu değerlendirmesini gösterebiliriz; "Hıristiyanlıkta öğretim o kadar zayıftı ki bizzat Bisoflar, ruhanî reisler bile imza yerine salıp işaretini kullanmakta idiler. Çünkü bunlar kendi adlarını yazmasını bilmiyorlardı".

Eğitim-Öğretim Yeri Olarak Medreseler

Bilindiği gibi Medreselerin doğuşu, Hz. Peygamber döneminde Medine'de Kur'ân öğretiminin yapıldığı ve bu nedenle de Dârulkurrâ diye anılan eve ve içinde Suffa'nın da bulunması dolayısıyla Mescid-i Nebevî'ye kadar geri götürülmekte ise de, devamlılık arz eden bir başlangıç olarak Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün Bağdat Nizamiyesi'ni kurduğu 1067 tarihi genel kabul görür. Gerçekten de sonuçta medrese olarak isimlendirilecek okullar sisteminin başlangıcını oluşturması açısından simgesel önemi bulunan bir tarih gösterilmek gerektiğinde, Bağdat Nizamiyesi'nin inşasının bitirilerek öğretime başlamasını hareket noktası olarak kabul etmek gerçekçi bir tercihtir.

Çünkü daha önceki ilk ve dağınık örneklerinin aksine Bağdat Nizamiyesi'ni, zaman içerisinde medreselerin bütün İslâm dünyasına yayılması takip etmiştir. Kanaatimizce bu serüveni en önemli çizgileriyle de olsa hatırlatmaya başlamadan önce giriş mahiyetinde birkaç sorunun cevabını belirlememizde yarar bulunmaktadır. Bunlardan birincisi; Cami/mescidlerde sürdürülmekte olan öğretimin neden medreselere intikâl ettiği?

Her şeyden önce camilerin öncelikli fonksiyonu ibadethane olmalarıydı. Yani camiler öncelikle namaz kılınan mekânlardı. Bununla birlikte İslâm toplumunu ilgilendiren diğer bir kısım faaliyet de, kendileri için ayrılmış özel yerler bulunmadığında, camide uygulama imkânı bulmuştu. Halbuki zaman içerisinde bir taraftan Müslümanların sahip oldukları imkânlar artarken, diğer taraftan da öğrenim görenlerin sayıları çoğalmış, camilerdeki ders halkaları fazlaşmıştı. O kadar ki, ders halkalarında takirde bulunan müderris/öğretmenler, onları takip eden, sorular soran ve bazı kereler sayıları 4-500'e ulaşan öğrenciler bir ölçüde de olsa, ibadete mani olur duruma gelmişlerdi. Hattâ Ezher Cami, Cuma namazları haricinde yalnızca öğretime tahsis edilir olmuştu. Nihayet zaman içerisinde gelişen ilimlerin bazıları, bilhassa da karşılıklı sorular sormayı ve tartışmayı gerektiriyordu. Bu durum camilerin aslî fonksiyonlarına döndürülmelerini zorluyordu.

Von Kramer ise bu konuda şöyle demektedir: Bir grup insan vardı ki, bunlar bir yandan ilim öğretiyor, diğer yandansa geçinmek için bazı sanatlar icra ediyorlardı. Bu halleriyle bu hocalar, orta halli bir hayat düzeyini bile güçlükle tutturabiliyorlardı. Medreselerin kurulması ilim taliplerine hocalık yapanlara, yeterli ücretin sağlanabilmesi açısından da önemli bir imkân oluşturmaktaydı.

Medrese ile caminin, aralarındaki birçok müşterek nokta dolayısıyla, çoğu zaman birinin diğerinden ayrılmasında güçlüklerle karşılaşmıştır.

Üzerinde durulması gereken ikinci soru, Cami ile medrese arasında ne gibi farkların bulunduğu? Şunu hemen belirtmek gerekir ki, Medrese ile caminin, aralarındaki birçok müşterek nokta dolayısıyla, çoğu zaman birinin diğerinden ayrılmasında güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu sebeple de zaman zaman bir medreseye cami/mescid veya bir camiye medrese denildiği olmuştur. Nihayet medreselerin açılışından önce olduğu gibi sonrasında da camilerin bitişiğinde veya çevrelerindeki odalarda, hatta doğrudan namaz kılınan mahallerinde öğretim devam etmiştir. Öğrencilerin söz konusu odalarda kalmaları da söz konusu olmuştur. Bazı camilere müderris tayin edilmiş, buna mukabil bazı medreselere de müezzin görevlendirilmiş veya minber gibi camilerde bulunması gereken unsurlara buralarda yer verilmiştir. Fakat dikkatli bir gözlemlerle, medreselerin hiç değişmeyen bazı ayrıcalıklara sahip olduklarını belirlemek mümkündür. Bunların en önemlisi, bugün konferans salonu veya dersane diye isimlendirebileceğimiz "eyvan"ın medreselerde mutlak olarak bulunmasıdır. Medreselerde müderris ve öğrencilerin yatmaları için hazırlanan odalar da camilere nispetle daha geneldir. Yani bitişiğinde veya çevresinde ikamet ve dersane olarak kullanılmak üzere hazırlanmış odaları bulunmayan medrese olamazdı. Ayrıca da medreselerde tamamlayıcı unsurlar olarak

mutfak, yemek salonu ve diğer bazı tesisler bulunmaktaydı. Medreselerin müderrisi, göreve mutlaka tayinle gelirdi. Buralardaki öğrenci sayıları da sınırlıydı. Kontenjanın üzerine çıkılmaz, kendilerine vakıftan belirli bir maddî destek/burs verilir. Camiler bu bakımlardan oldukça serbestlerdi.

Üçüncü nokta ise; Başlangıçta medreselerde dinî ilimlere neden öncelik verildiği? Gerçekten de medreselerde, özellikle ilk dönemlerinde, daha çok dinî çalışmalara öncelik verilmiş, diğer ilim dalları ihmal edilmişlerdi. Sonuç olarak da medreselerin büyük çoğunluğu Şâfiî, Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî fıkhiyle ilgileri dolayısıyla bu gibi niteliklemlerle birlikte anılmıştır. Şüphesiz bu durum medreselerin kuruluş dönemi şartlarıyla yakından ilgilidir. Çünkü bu sırada ve öncesinde Irak, Suriye ve Mısır'da Büveyhî ve Fatimî nüfuz ve idaresi görülmekteydi. Her iki yönetim de Şîî idiler ve Şîîliğin geniş topluluklar arasında benimsenmesi için yaygın bir propaganda kampanyası yürütmektedirler. Sünnî Selçuklular ve takip eden dönemde de Eyyubîler medreseleri özellikle de işte bu iki hanedânla fikrî açıdan mücadele etmek üzere kurmuşlardır. Yani fikre fikirle, iyi ve güçlü bir öğretimle karşı durmak amacıyla medreseleri açmışlardır. Tabiatıyla bu durumda öncelik din ilimlerinin incelenme ve öğretilmesine verilmiştir. Nitekim söz konusu durumun değişmesinden, Sünnî akidenin geniş topluluklar arasındaki zafarından sonra, medreselerde hemen her ilim kendisine yer bulabilmiştir. Halife Mustansır (1226-1242), Mustansırıyye Medresesi'ne Tıp derslerini vermek üzere mesleğinde iyi yetişmiş bir tabip tayin etmiştir. Yetiştirmesi için yanına on talebe verilen bu tabip ve öğrencilerine verilen ücret, Fıkıh ve Hadis tahsilindekilerle aynı düzeyde idi.

Fotoğraf: Sebahattin ÖZVEREN

Medreselerle ilgili olarak bilinmesi gerektiğini düşündüğümüz birkaç noktayı açıklığa kavuşturduktan sonra kanaatimizce şimdi sıra, Müslüman Türklerin İslâm Eğitim-Öğretim Tarihi'ne en büyük hediyelerinin başında yer alan Bağdat Nizamîyesi'nin açılmasıyla takip eden sürecinin değerlendirilmesine gelmiş bulunmaktadır. Bilindiği gibi 1055'te Selçuklular Irak'ı fethederek Bağdat'a girmiş böylece Abbasî Hilâfeti üzerindeki Şîî Bûveyhî baskısına son vermişlerdir. Böylece bu tarih Ehl-i Sünnet ile Şîîlik arasındaki mücadelede önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Çünkü bundan sonra Bûveyhîler tarafından Şîîlik propagandasının yapılabilmesi söz konusu değildir. Buna mukabil Selçuklular, Sünnîliği sistemli bir biçimde yaymaya, Müslümanları, doğruluğuna inandıkları esaslar çevresinde toplamaya çalıştılar. Yani Şîîliğe karşı güçlü bir propaganda giriştiler. Bunun vasıtası da büyük ölçüde medreseler oldu. İşte bu noktada karşımıza Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan (1063-1072) ve Melikşah (1072-1092)'in

veziri Nizamülmülk (vezirliği 1064-1092) çıkmaktadır. İslâm âleminde devamlılığı söz konusu olan medreseler Nizamülmülk tarafından kurulmuş, daha doğru ifadesiyle bir medreseler sistemi Nizamülmülk tarafından oluşturulmuştur. Nitekim bunlar onun ismine izafetle "El-Medresetü'n-Nizamîyye" (Nizamîye Medreseleri) ismi ile tanınmışlardır. Nizamülmülk'ün bu sahadaki faaliyeti, adeta gittikçe artan ve büyüyen bir çığ hızı ile önce bütün Selçuklu ülkesini kaplamış, takip eden devrelerde ise İslâm coğrafyasının büyük yerleşim merkezleri yanında küçük kasabalara ve hattâ köylere kadar medreseler açılmıştır. Ebû Şâme (ö. 1266)'ye ait şu ifadeler Nizâmülmülk'ün bu alana katkısını açıkça ortaya koymaktadır; "Nizamülmülk'ün medreseleri bütün dünyaca meşhurdur. Bu medreselerin bulunmadığı hiçbir belde yoktur. Hattâ hiç kimsenin uğramadığı, yer yüzünün sapa bir köşesi olan Cizre'ye varınca kadar. Oraya bile büyücek güzel bir medrese yaptırmıştır ki, bugün Radyüddîn Medresesi diye tanınır". Aynı konuda İsfahanî

Nizamülmülk, herhangi bir kasabada, ilimde isim yapmış ve derinleşmiş bir kimse bulmuşsa, onun adına bir medrese bina etmiş ve ona bir vakıf tesis ederek bir de kütüphane kurmuştur

(ö.1201) ise; “Nizamülmülk, herhangi bir kasabada, ilimde isim yapmış ve derinleşmiş bir kimse bulmuşsa, onun adına bir medrese bina etmiş ve ona bir vakıf tesis ederek bir de kütüphane kurmuştur” demiştir.

Bir defa daha vurgulamamız gerekirse medreseler, Müslüman Türklerin İslâm Eğitim-Öğretim Tarihi'ne en önemli katkıları olarak ortaya çıkmışlar ve şüphesiz başta Müslümanlar olmak üzere dolayısıyla da bütün insanlık âleminin gelişmesine pek değerli faydalar sağlamışlardır. Bu vesile ile onlarla ilgili birçok konu gündeme getirilebilir. Bununla birlikte bizim bu yazımız için çizilen sınır, satırlarımızı çok fazla sürdürmemize imkân vermeyecektir. Bu nedenle belki bir başka yazımızda yine medreseleri farklı yönleriyle değerlendirmeye devam etmek ümidiyle biz, önemli gördüğümüz iki hususa değinerek makalemizi tamamlamak istiyoruz. Bunlardan birincisi, İslâm dünyasında “medrese” adıyla kurulan ilk öğretim kurumlarının Nizamiye Medreseleri olup olmadığı, daha doğru ifadesiyle Nizamiye öncesinde başka medreselerin bulunup bulunmadığı meselesidir?

Bu soruya es-Subkî ve Makrizî'nin de fikrine uyarak “hayır” cevabını verebiliriz. Gerçekten de Nizamülmülk'ün kurduğu Nizamiye Medreselerinden önce medrese ismi ile kurulmuş bazı eğitim-öğretim ku-

rumlarını görmekteyiz. Bunların ilki fakih ve müderris Ebû Bekir Ahmed b. İshak es-Subgî (ö. 954) tarafından Nîşâbur'da kurulan Dârussünne'dir. İbn Hibban (ö. 965) da Büst'te bir medrese kurmuştur. H. V. yüzyılın ilk yarısında Nîşâbur'da dört medresenin varlığı bilinmektedir. Bunlar; Üne âlim Beyhakî'nin 1049'da müderris olduğu zaman kurduğu El-Medresetü'l-Beyhakiyye, Gazneli Sultan Mahmud'un kardeşi Emir Nasr b. Sebüktekin'in 999'da vali iken kurduğu El-Medresetü's-Sâidiyye ile Ebû Said İsmail el-Esterebâdî'nin yaptırdığıyla, Ebû İshak el-İsferâî adına yaptırılan medreselerdir. Karahanlı hükümdarı İbrahim Tamgaç Han da 1066'da Semerkant'ta zengin vakıflarla desteklediği bir medrese kurmuştur. Nitekim bizzat Nizamülmülk de Bağdat'ta kinden önce Nîşâbur'da bir medrese kurmuş ve başına İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî'yi getirmiştir. Bunlara diğerlerini de eklemek mümkündür ki böylece Doğu İslâm dünyasında Bağdat Nizâmiyesi'nden önce otuzdan fazla medresenin kurulmuş olması söz konusudur. Öyle ise Nizamülmülk'e İslâm dünyasında medreseleri ilk inşa ettiren kişi olma unvan ve özelliğini veren nedir? Özlü olarak ifade etmek gerekirse; Nizamülmülk, kurduğu medreselerle hiç durmadan devam eden bir öğretim faaliyetini başlatmıştır. Ayrıca da bu faaliyeti bütün Selçuklu ülkesi geneline yaygınlaştırmıştır. Tabiatıyla bunlara talebe ve müderrisler için sağlanan imkânları, medreselerin her bakımdan yeterli maddî ve manevî güce kavuşturulmuş olmalarını da ilave etmemiz gerekecektir. Halbuki Bağdat Nizamiyesi'nden önce merese adı altında kurulan öğretim kurumları devamlı olamamış, kalıcı tesirleri de görülmemiştir. Bu sebeple bunları, bu sahanın öncüleri olarak tanımlamak ve medreselerin tarihini ise Nizamülmülk'ün Bağdat'ta ilkini kurduğu

Nizamiye Medreseleri ile başlatmak yerinde olacaktır. Nitekim Bağdat Nizamiyesi'nden itibaren medreseler kurmak bir devlet politikası olarak değerlendirilmiş ve uzun süre medreseler devlet tarafından kurulmuş veya desteklenmiştir.

Büyük Selçuklular döneminde kurulan bu öğretim kurumlarının dönemin sultanın değil de vezirin ismi ile anılmış olması da dikkat çekici ve bu nedenle değerlendirilmesi gereken bir noktadır. Hemen ifade etmeliyiz ki bu husus, Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri olarak görev yaptığı iki Selçuklu sultanının nezdindeki mevkii, otoritesi, nüfûzu ve şahsiyeti ile doğrudan ilgilidir. Nizamülmülk (doğumu 1018'de Tus'un Nûkan şehri) iyi yetişmiş bir kişi idi. Alparslan'ın babasının hizmetinde bulunmuş ve bizzat onun tarafından oğluna tavsiye edilmişti. Böylece başlayan birliktelik Alparslan'ın yaşadığı sürece devam etmişti. Nizamülmülk, Tuğrul Bey'in vefatından sonra Alparslan'ın tahta çıkmasında etkili bir rol oynamıştı ve onun tarafından vezirliğe getirilmişti. Alparslan'ın Büyük Selçuklu Sultanlığını sürdürdüğü sürece onun yanında ve hizmetinde bulunan Nizamülmülk, üstün nitelikleri ve çalışmalarıyla temayüz etmiş, devletin sultandan sonraki en güçlü kişisi olmuştu. Bu sırada ve Melikşah döneminde sultanlarla birlikte veya yalnız olarak çok sayıda harbe iştirak etmiş, bazı kereler zaferler kazanılmasında etkili olmuş, bazı kereler de bizzat zaferler kazanmıştı. Nitekim Melikşah biraz da onun sayesinde babasından sonra tahta kolaylıkla oturabilmiş ve Nizamülmülk'e ülkenin yönetiminde büyük yetkiler vermişti. Onun için sultanın; "Sen babam yerindesin" dediği nakledilir. Bu halile Nizamülmülk, İslâmiyet'i kabulleri sonrasında Osmanlı ile birlikte Türkler tarafından kurulmuş iki büyük siyasî teşekkülden

kronolojik açıdan birincisi olan Büyük Selçuklu Devleti'nde, kendisinden öncekilerden olduğu kadar kendisinden sonraki bütün vezirlerden de farklı ve çok üstte bir itibar ve mevkiye sahipti. Ülke yönetimiyle ilgili birçok düzenlemeler yapmıştı. Bu arada ulemâya teveccüh göstermiş, onlara geniş imkânlar hazırlamıştı. Ülke içerisinde ribatlar, mescidler, türlü sosyal tesisler kurmuştu. Melikşah onun sayesinde ülke idaresinden ziyade, zevk ve safa ile meşguldü. Nitekim Nizamülmülk'ün muârizları, onun senede 600. 000 dinarı bulan büyük yekûnlardaki paraları âlimler, talebeler, tekkeler için sarf etmekte olduğuna dikkat çekerek Melikşah'a; "Nizamülmülk'ün o yolda sarf ettiği paralar, bir ordunun tehzine sarf edilse bu ordu muzaffer bayrağını İstanbul'un surları üzerine dikerdi" şeklinde şikayette bulunmuşlardı. Melikşah'ın bu konudaki sorusuna muhatap olduğunda Nizamülmülk; "Oğlum! Ben İranlı bir ihtiyarım. Satılığa çıkarılsam beş dirhemden fazlaya müşteri çıkmaz. Sen de bir Türk oğlanından ibaretsin ki, satılığa çıkarılsan belki otuz dinardan fazla getirmezsün. Sen gece gündüz zevk ve safa ile meşgulsün. Allah'a karşı yaptığın şey ibadetten ziyade günahtan müteşekkildir. Zamanın hadiselerine karşı hazırladığın ordular seni ancak iki arşın uzunluğundaki kılıçlar ve 300 arşından ziyade ileri geçmez oklar ile müdafa edebilirler. Bununla beraber bu asker günah, içki, eğlence, düdük ve tambur, her türlü zevk ve sefaya dalmış. Halbuki ben senin için bir gece ordusunu teşkil ettim. Senin ordu gece uyuyunca, o gece orduları ayakta Allah'ın huzurunda saf saf durarak taat gözyaşları döker, Allah'a ibadet eder, senin saltanatının devamı, ordularının zaferi için dua etmekle meşgul olurlar. İşte sen ve orduların bunların hayır duası ile yaşıyorsun" cevabını vermişti.

Bu durum Nizamülmülk'ün, Sultan'ın istediğinde hemen değiştireceği bir vezirden oldukça ileri mevkiilerde bulunduğunu açıkça göstermektedir. Bu sebeple de Alparslan'ın tahtta bulunduğu sırada Bağdat Nizamiyesi'nin faaliyete geçirilmesiyle başlatılan medreselerin kurulması şerefinde öncelik Büyük Selçuklu Devleti'nin bu vezirine haklı olarak verilmiş bulunmaktadır.

Bağdat Nizamiyesi, Nizamiye medreselerinin en önemlisi ve ilkidir. İnşasına Zilhicce

Fotoğraf: Uğur Güngör AKSOY

457/Kasım 1065'te başlanmış, 10 Zilkade 459/22 Eylül 1067'de öğretime açılmıştır. Dicle kıyısındaki medrese için birçok gelir kaynakları, vakıflar tesis edilmiş, yüksekçe bir yerine de Nizamülmülk'ün ismi yazılmıştır. İnşaat için araştırmacılar arasında bazı farklı değerlendirmeler söz konusu ise de [Krş. Baltacı, s. 8 (100. 000 dinar); Köymen, s. 377 (19. 000 dinar)] her halükârda büyük bir yekûn harcanmıştır. Bu medresede devrin ileri gelen âlimleri ders vermiştir.

Bunlar birkaçını hatırlatmamız yerinde olacaktır; Ebû İshâk Şîrâzî, Ebû Nasr b. es-Sebbâğ, Ebu'l-Kâsım Debbûsî, Gazâlî, Şâsî, Sühreverdî, Kemaleddin Anbârî ... v. d. Aynı zamanda bu medreseden çok sayıda öğrenci yetiştirilmiştir. Bu başlangıçtan sonra medreseler Nizamülmülk'ün gayretiyle Selçuklu ülkesinin her tarafına yayılmıştır. Es-Subkî, Nizamülmülk'ün her birine muazzam medreseler inşa ettirdiği yerleri sayar. Bunlar arasında; Nîşâbur, Tus, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Amül, Musul, Rey, Cizre yer alır. Bütün bu nedenlerle İbrahim Kafesoğlu'nun haklı olarak ifade ettiği üzere; "Nizamiye medreselerinde yalnız dini bilgiler ve hukuk değil, aynı zamanda filoloji, Matematik, Astronomi... v. b. müspet ilimler de öğretildiği için ve Avrupa'da benzer müesseselerin daha sonraki tarihlerde kurulmuş olmasından dolayı, Bağdat Nizamiyesi yer yüzünde ilk üniversite sayılmaktadır".

Nizamülmülk'ten sonra Selçuklu sultanlarıyla, emirler ve ileri gelenler tarafından medrese inşası faaliyetine eksilmeyen bir hızla devam edilmiştir. Aynı çabanın Selçukluların uzantısı olan devletlerle, müteâkiben İslâm ülkelerinde hüküm süren diğer hanedanlar tarafından da devam ettirilmiş olduğu görülmektedir. Nitekim Anadolu'da küçük kasabalarda bile medreselere rastlandığını İbn Battuta kaydetmiş bulunmaktadır. Bununla birlikte biz bu küçük yazımızda bu kadarlık bir hatırlatma ile yetinmek ve Mevlâ'nın izin vermesi durumunda konumuzun devamını bir başka değerlendirmek ümidiyle hepimize sağlık ve afiyet dilekelerimizi sunuyoruz.

Fotoğraf: Halil KARABACAK

İSLAM ŞEHRİNİN MERKEZİ OLARAK CAMI

Doç. Dr. Mustafa TEKİN

Istanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi
A.B.D. Başkanı

Cami, bugün sadece halkın çoğunluğu Müslüman olan ülkelerin değil, müslümanların hayat sürdürdükleri bütün coğrafyalarda hem gündelik reel hayatın önemli bir gerçeği, hem de kültürel ve sembolik boyutları baskın bir referans sisteminin göstergesi olarak tüm tartışmaların odağında yer almaktadır. Camilerin, bir mekan ve bina olmanın ötesinde, insanlığın dine dair öngörü ve yaşadığı değişimlere rağmen Müslüman

hayatın taleplerinin merkezinde yer alması kanaatimizce altının çizilmesi gereken önemli bir noktadır. Bir başka deyişle, Post/Modernliğin dinin geleceğine dair yaklaşımları paralelinde "cami"lerin insan hayatından bırakın çekilmeyi, insan hayatının yeni reel taleplerinin bir parçası olarak yerini korumayı devam ettirmesi, camilerin "İslam" söz konusu olduğunda odak yapılmasını zorunlu kılmaktadır.

Din, öncelikle inanç boyutuyla insanda bir karşılık bulur. Kişi, bu inancın gereği olarak daha sonraki aşamada ibadet ve ritüelleri uygulama safhasına geçer.

Öte yandan camilerin, toplumların yaşadığı değişimler, sosyal hareketlerle birlikte hem dikkate değer ölçüde sayısal artışı, hem de özellikle şehirlerdeki konumlanma biçimi ve gördüğü işlevler itibarıyla şehir ile ilişkileri bağlamında yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Meselâ; modernleşme politikalarının şehre göç gibi getirdiği sonuçlar, şehir-göç-cami arasındaki bir ilişkiyi bize deklare etmektedirler. Özellikle şehrin periferisinde oluşan gecekondu mahallelerinde caminin hem bir sosyal güvenlik unsuru, hem de önemli kamusal hizmet alış-verişlerinin paylaşıldığı yer olması açısından üzerinde durulmayı hak eden bir fenomendir. Bunun dışında belki, 40-50 yıl öncesine göre, bilhassa şehirlerde camilere ilginin artışı, sadece din anlayışlarındaki değişim değil, ekonomik, sosyal, kültürel kimi dönüşüm ve gelişmelerle birlikte okunmalıdır. Bu bağlamda camilere ilginin, hem şehirleşme algılayışı ve dizaynına etkisi, hem de şehirleşmenin “cami” talebi ve onun etrafında oluşan kültüre ilgisi gibi çift taraflı bir geri beslemeden bahsetmek mümkündür.

Görülebileceği üzere, içinde bulunduğumuz koşullarda caminin şehirle ilişkisine dair sosyolojik tartışmaların olabildiğince detaylandırılmasını görebiliriz. Biz bu makalede, özelden “cami”nin şehrin merkezinde yer almasına ve bugünkü aktüel tezahürlerini, tarihsel ve

teorik referanslar ve beslenme kaynaklarıyla da zenginleştirerek ele almak istiyoruz. Bu sebeple, camilerin doğuşuna, kısa tarihsel operasyonel bir bakış getirmekle işe başlayacağız.

City Center: Cami

Bütün dinlerin iki boyutu vardır: Teori ve Pratik. Buna göre dini inançla ilgili boyutu onun teorik kısmını; gündelik ibadet, âyin, ritüel ve muâmelatla ilgili kısmı da onun pratiklerini oluşturmaktadır. Fakat felsefi düşünceden farklı olarak dinin teori ve pratikleri arasında bir yalıtılmışlık yoktur. Dolayısıyla bunlar arasında kopmaz bir ilişki ve bağ söz konusudur. İnançların uygulama boyutu olan pratiklerin tek bir insan tarafından yerine getirilebilir olduğu durumlar vardır şüphesiz. Meselâ, bir insan tek başına namaz kılıp oruç tutabilir. Fakat yine de dinin sürekliliği ve deruna nüfuz eden yapısı ancak toplumsallık üzerinden korunabilir. Esasen bütün dinler doğal olarak bir grup, topluluk, cemaat içinde yaşanır. Ancak buradaki cemaat kavramını sadece bugünkü anlamda dini düşünce ve yaklaşım farklılıklarını içeren kurumsallaşmış bir cemaat anlamında değil; dinin bir topluluk, toplum içerisinde yaşanması anlamında kullanmaktayız. Bu çerçevede ünlü Alman sosyoloğu Joachim Wach, dini tecrübenin üç ifade biçimi olduğunu belirtmektedir. Buna göre dini tecrübenin teorik anlatım; akide, doktrin, pratik anlatımı; ibadet ve ritüeller, sosyolojik anlatım ise cemaatlerdir.¹ Böylece dinin ete kemiğe bürünmüş hali, aslında toplumda yaşayan halidir.

Din, öncelikle inanç boyutuyla insanda bir karşılık bulur. Kişi, bu inancın gereği olarak daha sonraki aşamada ibadet ve ritüelleri uygulama safhasına geçer. Aslı itibarıyla inanç ve ibadetler birbirlerini besleyen ve

deruni hale getiren bir madalyonun iki yüzüdür. İşte bu uygulama, inancın gereğini yerine getirme toplumsal boyutludur; dolayısıyla bireyin sınırlarından dışarı taşar. Toplumda ortak tecrübe alanları ve paylaşımları oluşturur. Buna din sosyolojisinde subjektif dinin objektifleşmesi ismini veriyoruz.²

Dinin objektif hale gelmesi, aynı inancı paylaşan ve tecrübe eden insanların toplumda bir araya gelmelerini sonuçlamaktadır. İşte tarih boyunca hangi dine mensup olursa olsun bu insanlar ibadethaneler etrafında buluşmuş; kendilerini orada çok boyutlu ifade etmişler ve hayatın birçok yönünü kendileri gibi insanlarla paylaşmışlardır. Gerçekten ibadethaneler, sadece ibadetlerin toplu olarak yerine getirildiği bir mekan olmanın ötesine geçerek, eğitim, kültür, toplumsallaşma gibi fonksiyonellikleri de bünyesinde barındıran mekanlar olagelmışlerdir. Bu sebeple, insanın kendisini çok boyutlu gerçekleştirmesinde ibadethanelerin rolünün önemli olduğunu burada hatırlamalıyız.

Öte yandan ibadethanelerin geniş ve kapsamlı fonksiyonelliği, onların şehir merkezinde konumlandırılmasını sonuçlamıştır. Eliade, Kutsal ve Dindışı isimli kitabında ibadethanelerin önünde bir meydanın bulunduğunu ve şehrin ara sokaklarının bu meydan ve ibadethaneye açıldığını anlatmaktadır.³ Gerçekten ibadethanelerin yakın zamana gelinceye kadar bu merkezi konumunu devam ettirdiği bir gerçektir. Aynı durum, Müslüman şehirlerdeki camiler için de geçerlidir. Camiler âdeta Allah'ı (CC) insan zihninde merkezileştirmek üzere şehrin merkezinde ihtişamlı bir şekilde inşa edilmişlerdir.

Söz gelimi; İstanbul'da özellikle büyük Selatin camilerine baktığımız zaman, bunların kendi dönemlerinde merkezde yer aldığını söyleyebiliriz. Fatih, Yeni Cami, Süleyma-

H. Peygamber (SAV) Mekke'de iken İslam'ın insanlığa olan evrensel önerilerini sunmuş ve bu önerilerin insanlarda karşılık bulmasını beklemiştir.

niye, Sultanahmet, Beyazıt bu camilerden sadece birkaçıdır. Yine Anadolu'da Ulu cami geleneğini de bu bağlamda hatırlamalıyız. Anadolu'da birçok il ve ilçelerde yerleşim yerlerinin merkezinde "Ulu cami" bulunmaktadır. Diğer camiler yerleşim merkezlerinin diğer mekanlarına dağılırken, "Ulu cami"ler camilerin bu merkeziliğini hatırlatmak üzere sembolleşmişlerdir. Ayrıca diğer mekanlara dağılan camiler, mahallelerin de her anlamda merkezindedirler. Aslında insan hayatının yaşam belirtileri olan camilerin manevi merkeziliği, maddi anlamda mekanın anlamını da dönüştürdüğü gibi orayı maddi olarak merkez de kılmaktadır. Bu bağlamda nasıl ki bir şehre girildiği zaman, "şehir merkezi" levhasını takip ederek merkeze ulaşmak mümkünse, aynı şekilde caminin "city-center"ın bir göstergesi olarak tarih boyunca işlev gördüğünü belirtmeliyiz. Hatta büyük minareler, bazen yüksek binalar arasında flulaşsa da, hala bu konuda gösterge olma özelliğini tam olarak kaybetmiş değildir.

Şehir ve Caminin Örnek Formu:

Mescid-i Nebi

H. Peygamber (SAV) Mekke'de iken İslam'ın insanlığa olan evrensel önerilerini sunmuş ve bu önerilerin insanlarda karşılık bulmasını beklemiştir. Tabii ki bu süreç, olabildiğince uzun bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşmiş; insanların bunlara

olumlu karşılık vermeleri, ikna olmaları, içselleştirmeleri kolay olmamıştır. Hatta bu süreçte küçük ve büyük ölçeklerde çatışmalar yaşanmış, Mekkeli aristokratlar İslam'ın kendisini geniş toplumsallıklar içerisinde ifade etmesine izin vermemiştir. Bu bağlamda Mekke Dönemi'nin İslam için sınırlı bir objektifleşme olduğunu söylemek mümkündür.

Hz. Peygamber, Mekke Dönemi'nde Medine ile kurduğu önbağlantılar sebebiyle müminlere orada bir yer açabilmişti. İşte tarihsel olmanın ötesinde temel bir dinamîği ifade eden ve bu bağlamda bir milat noktası olma özelliğini taşıyan Hicret, müminler için de her bakımdan bir açılım imkanı olmuştur. Çünkü hicret bir kurumsallaşmanın kapılarını açarken, İslam toplumunun temel dinamiklerine dair referansları da oluşturmuştur.

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret edince ilk işinin bir Cami inşa etmek olduğunu bilmekteyiz. Mescid-i Nebi, o gün için tüm varlıklarını Mekke'de terk edip gelen muhacirler ile Medineli Müslümanlar olan Ensar tarafından, tüm ekonomik ve bedensel güçlerini harcayarak inşa edilmiştir. Mescid-i Nebi, etrafında Hz. Peygamber'in eşlerine ait hücrelerin de bulunduğu şekilde inşa edilmişti. Dolayısıyla Mescid-i Nebi, hem Medine'nin lideri olan Hz. Peygamber'in hem de Müslümanların hayatında merkezi bir konuma yerleşmiştir.

Bilindiği gibi Medine'de Hz. Peygamber'in liderliğinde kurulan şehir devleti içerisinde farklı topluluklar da yaşamaktaydı. Mescid-i Nebi, bu devletin de bütün bürokratik ve idari mekanizmalarının işlevlerini üstlenmişti. Mescid, devlet işleri, idari merkez, bürokratik mekanizma, toplantı merkezi, askeri üs ve hatta sproto müsabakalarına kadar resmi ve sivil hayatın birçok boyutunu kapsıyordu. Bu durum, aslında caminin Müslüman hayatındaki merkezi konumunu sürekli kılmasını ifade etmektedir. Yani bir Müslüman günlük resmi ve sivil hayatının yolu bir şekilde camiden geçmektedir. Mescid, o dönemde Müslümanların birbirleriyle ilişki kurdukları, istişare ettikleri ve paylaştıkları bir sosyal kontrol mekanizması olarak da işlev görmüştür. Tüm bunlar, Hz. Peygamber'in Müslüman hayatında camiye verdiği önceliğin anlamını daha net ortaya çıkarmaktadır.

Medine'nin eski ismi Yesrib'tir. Şehir anlamına gelen "Medine" ismi, Hz. Peygamber'in hicretinden sonra şöhret bulmuştur. Bu bağlamda Medine'nin İslam'ın kurumsallaşması ve şehirleşme açısından bir başlangıca teka-bül ettiğini; Medine (Şehir) ve cami arasındaki ilişkinin birbirini süreç içerisinde beslediğini görmeliyiz. Medine'nin şehir ortamı giderek badiyeden kendisini farklılaştırarak göstermiştir. Hz. Peygamber kendi ümmetini cami merkezli olarak şehir hayatının gerekliliklerine hazırlamıştır. Şehrin âdab ve kurallarını, sürekli uyarılarla yerleştirmeye çalışmıştır.

Bugün dünyada doğuda ve batıda çok önemli şehirler vardır. Bu şehirlerdeki mabetler merkezi konumdadırlar

Hız. Peygamber, dışarıdan gelen misafirlerini de Mescid-i Nebi'de kabul etmiştir. Bu arada birçok bedevi (badiyede yaşayan köylü) de Hız. Peygamber'i farklı sebeplerle ziyaret etmiştir. Şu örnek cami ve şehirlik açısından önemlidir. Bedevi'nin birisi Mescid'e gelerek orada bevletmeye (küçük abdestini yapmaya) başladı. (O dönemde Mescid'in zemini toprak, üstü de hurma dallarıyla örtülmüştür) Bunu gören sahabe, adama kızgınlıkla müdahale etmek istediler. Hız. Peygamber, adamı def-i hacetinin sonuna kadar beklemelerini emir buyurdu. Bedevi işini bitirince, onu yanına çağırdı ve "Mescidlerin def-i hacet için uygun bir yer olmadığını" belirterek uyardı.⁵ Bedevi, aslında bunu kötü niyetle yapmamıştı. Ama badiyedeki genel alışkanlığını şehirde de tekrar etmeye kalkmıştı.

Biz Hız. Peygamber döneminde Mescid'in, konuşmalar, uyarılar, sohbetler, dert dinleme ve çözüm bulma mekanı olduğunu hadislerle bakarak rahatlıkla anlayabiliyoruz.

Hız. Peygamber, bir yandan arkadaşlarının sorduğu sorulara cevap verirken, öte yandan onları Mescid etrafında şehir âdabı ve sağlıklı ilişkiler konusunda da eğitiyordu. Bunun olabildiğince geniş katımlı yaygın eğitim olduğunu söyleyebiliriz. Nihayetinde Müslümanların medeniyet inşa etme sürecine giden yolları bu şekilde başlamıştır.

Hız. Peygamber'den sonraki dönemlerde İslam coğrafyası oldukça genişlemiş,

yeni topraklar buraya dahil edilmiştir. Bu süreçte fethedilen yerlerde camiler hep bu önemlerini korumuşlardır. Suriye'den Irak'a, Anadolu'dan Endülü's'e ve hatta Balkanlar ve Avrupa'nın içlerine kadar birçok şehirlerin en merkezi mekanlarını camiler oluşturmuşlardır. Bugün de hala bu şehirler, camilerle anılmakta; toplumsal şuur ve bellek camiler üzerinden inşa edilmeye çalışılmaktadır. Bunun aktüel örneklerini aslında sürekli yaşamaktayız.

Cami ve şehir ilişkisine dair bu teorik, kavramsal ve tarihsel arkaplanı çizdikten sonra, bu bağlantıların şehir hayatında görünür olduğu bazı ilişkileri analiz etmeye çalışalım.

Şehirleşme Bağlamında Cami:

"Şehir" olgusu yüzyıllardır insanlığın gündemini meşgul etmektedir. Bu bağlamda şehirlerin kırsal alanlar ve küçük yerleşim yerlerinden farklı olarak ilim, kültür, medeniyet vb. çok gelişmişliğin mekanı olageldiğini hepimiz bilmekteyiz. Bugün şehir, bu fonksiyonlarını sürdürmeye devam etmektedir.

Bugün dünyada doğuda ve batıda çok önemli şehirler vardır. Bu şehirlerdeki mabetler merkezi konumdadırlar. Meselâ; İslam ülkelerinin şehirlerinde de camiler, bu zamana kadar şehirleşme bağlamında işlevsel rollerini korumuşlardır. Dikkat edilirse şehirler genellikle camiler etrafında yapılaşmalarını tamamlarlar. Camilerin etrafında bedestener, külliyeler ve diğer yapılanmalar oluşur; mahalleler de camilerin etrafında kurulurlar. Böylece camiler, insanın çok boyutlu ihtiyaç ve ilişkilerinin merkezinde yer almayı sürdürürler.

Meselâ İstanbul'da Süleymaniye, Sultanaahmet, Fatih, Şehzadebaşı, Mihrimah Sultan vb. büyük camilerin etrafında yerleşim mekanları vardı. Beyazıt caminin hemen

çıkışında başlayan kapalı çarşının bir ucu Nur-u Osmaniye, bir ucu Yenicami'ne doğru ulaşır. Bütün bu camilerin etrafında eğitim ve diğer kurumları kapsayan külliyeler vardır. Mahalleler de buraya eklenir. Yine mahallelerde diğer küçük camiler aynı işlevleri günün diğer zamanlarında görürler. Camiler olmazsa, âdeta mahallenin hayatının idame ettirilemeyeceğini hissedebilirsiniz. Bu bağlamda camilerin, şehirlerin sadece mütemim cüzü değil, asgari gerek şartı olduğunu söyleyebiliriz.

Mahallenin işleyişinde camilerin, aynı zamanda insanların şehirlere adapte ve şehrin dokusuna uygun sosyalleştirme görevlerini üstlendiklerini söyleyebiliriz. Sadece camilere giriş çıkış değil, cenaze, düğün, dua, merasim, gündelik sorunlar ve yardımlaşma gibi sosyallikler çerçevesinde şehirli yaşam ve birliktelikler ikame edilmeye çalışılır. Açıkçası bugün camiler, belki bu işlevlerinin bir kısmını, yaşadıkları konum kaybından dolayı yerine getirmiyorlar. Ancak her şeye rağmen, dinin insan ve toplumlardaki nüfuz gücü sebebiyle özellikle günümüzde daha da önem kazandığını belirtmemiz gerekir. Çünkü şehirlerin bütün mahallelerindeki kılcal damarlara kadar ulaşabilmek, kültürel dönüşüm ve şehirleşme bu sayede olabilecektir. Bununla birlikte mahallenin dağılması, şehirlerin kontrolsüz büyümesinin günümüzde cami ve şehir arasındaki pozitif ilişkileri bazı zafiyetlere uğrattığını da görebiliriz.

Türkiye'de modernizmin bir getirisi olarak teşvik edilen şehirlere göç ile İstanbul başta olmak üzere şehirler hormonlu büyümüşlerdir. Bu büyümeler gettolaşma, gecekondulaşma gibi bazı sorunları şehrin ve insanların gündemine taşımıştır. Bu gecekonduların oluşum biçimlerinde yine camilerin bazı işlevleri üstlendiğini görmekteyiz.

Kırsal alanda şehre göç edenlerin "yabancılaşma" ve "tedirginlik"leri karşısında camiler, bir güvenlik ve paylaşım ilişkileri oluşturmuşlardır. Henüz tam olarak sonuçları alınmasa da, camilerin din görevlilerinin de yeterlilik ve gayretleri ile gelecekte şehirleşmede yol alınması açısından fonksiyonlarının hızlanacağını bekleyebiliriz.

Bu gecekonduarda camilerin ilk başlarda sadece kişileri bir araya "toplayacak" bir bina ve mekan mantığı sınırları içerisinde inşa edildiği ve bu mentalitenin hala süregeldiği bir gerçektir. Bununla birlikte artık şehirlerdeki varoşlarda camilerin yapısı, konumu ve inşasının bu insanların şehirleşmesine koşul olarak değişebileceğini bekleyebiliriz. Fakat her halükarda camilerin şehirleşme konusundaki işlevlerinin devam ettiğini söyleyebiliriz. Diğer yandan Türkiye'nin şehirleşmede aldığı yol oranında, bunun cami-şehir(leşme) ilişkisinde olumlu karşılıklarının olduğu da görülmektedir. Zira günümüzde camiler, içinde verilen dersler, cemaatle daha sıkı kurmaya çalışılan ilişkiler çerçevesinde fonksiyonlarını artırmakta; bu da direkt veya dolaylı olarak şehirleşmeye katkıda bulunmaktadır.

Sosyal Kontrol Bağlamında

Cami ve Şehir:

İnsanlar gündelik hayatın içerisinde belirli sınırlılıklar çerçevesinde hareket etmelidirler. Din, kültür ve gelenek gibi yön tayin ediciler, insanın bu sınırlarını belirlemede etkili güçlerden bazılarıdır. Öte yandan insanlar, her zaman bu sınırların ve ahlaki çizgilerin dışına çıkma eğilimi de gösterebilirler. Bu anlamda sosyal kontrol dediğimiz süreçlerin etkisi olabildiğince belirleyici olur.

Sosyal kontrolün özellikle sivil güçlerce ve sivil alan içerisinde yapılabilmesi, hem daha önemli ve hem de daha etkilidir.

Fotoğraf: Sercan ÖZKAN

Sosyal kontrol söz konusu olduğunda mahalle, aile, komşuluk, akrabalık, ahlaki ve dini yapılanmalar kendisinden söz ettiren mekanizmalardır. Bu konuda önemli sivil yapılardan birisinin de cami olduğunu belirtmek gerekmektedir. Camiler tüm içerdikleri unsurlar ile birlikte (imam, cemaat, sosyal organizasyonlar) bu kontrolün kapsamının genişlemesinde kendilerini gösterirler. Mahallenin temiz tutulmasından ahlakiliğin korunmasına, dertlilerin görüp gözetilmesinden paylaşıma kadar tüm sorunların cami dolayımından geçerek çözüme kavuşabildiklerinin mebzul miktarda tarihsel örnekleri mevcuttur. Fakat günümüzde camilerin bu etkinliğinin önünde bireyselleşme, mahalle ve komşuluk ilişkilerinin çökmesi, ailedeki sorunlar birer engel olarak durmaktadırlar. Bununla birlikte, gelecekte aile, komşuluk, mahalleden başlayarak bu sorunların hallinde yine camileri etkin kılmanın zorunluluğu belirmektedir.

Cami, Medeniyet ve Şehir:

Çok genel anlamda ibadethaneler, aynı zamanda bir medeniyetin de temel göstergesi olma hüviyetini taşırlar. Nitekim bugün şehirlerin ziyaret edilecek en önemli mekanlarının da camiler olduğunu bilmekteyiz. Süleymaniye, Sultanahmet, Yeni Cami, Fatih Cami ve onun inşa edilme biçimleri “medeniyet” kavramı ve tartışmalarının birer göstergesidir. Aynı şekilde bugün Osmanlı’nın çekildiği coğrafyaların içinde varolan camiler ve onları tamamlayan külliyeler, o coğrafyadaki medeniyet göstergeleri olarak okunmaya devam etmektedirler.

Camiler, aslında hem insan ihtiyaçlarının hem de insanın farklı boyutlarının somut bedenlenişi olarak hep hayatini gösterirler. Ancak süreç içerisinde sadece bir bina olarak değil, medeniyetin kültür, sanat, musiki, mimari gibi deruni boyutlarını da açığa çıkaran bir bedenlenişin konusu olurlar. Bu da

direkt olarak camilerin şehir ve medeniyet boyutuyla ilintilidir.

Nitekim tarihte İslam, inancı, ibadeti, ritüelleri, sanat ve mimarisiyle medeniyetleşmenin teorik dayanaklarını içinde taşımıştır. Bu bağlamda Osmanlı Dönemi'nin ileri zamanlarında inşa edilen Sultanahmet, Süleymaniye gibi büyük camiler, Osmanlı-İslam medeniyetinin göstergesi olarak okunmaya devam etmektedirler. Bunlar aynı zamanda mimari tarz olarak da rastgele inşa edilmiş olmayıp, İslam'ın insan, evren ve eşya algısını da ele verirler.

Meselâ; Edirne'deki Selimiye Cami'nin mimari tarzı, Mimar Sinan tarafından yapılan minarenin şekli, camilerde kuşlar ve onların su ve yem yerlerine gösterilen özen, akustik sistemi, mumlar ve elde edilen is mürekkebi bu medeniyetin derinliklerini gösterirler. Yine Cami, külliye, hamam vb.lerinin birlikte insanın temizlik, eğitim, ibadet gibi insani temel unsurların ayrılmazlığına vurgu yapmaktadır. Bugünkü camiler ve onların inşası, bu medeniyet algısının ne kadar uzağında olduğumuzu daha iyi anlatmaktadır.

Şehir Ekseninde Cami ve Külliye:

İslam'ın diğer düşünce ve ideolojilerden farkı, hayata bütüncül bir bakış açısı geliştirmesidir. Bu bütüncül bakış açısı, hem insanı bir bütün olarak kavramasında hem de dünya-âhiret dengesini kurmasında daha net izlenebilir. Bu bağlamda İslam'ın bütüncül bakış açısının, tarihsel süreç içerisinde cami ve külliye ile onların inşa edilmesinde ete kemiğe büründüğünü görmekteyiz.

Dikkat edilince camilerin inşa edilmiş amacı, orada sadece namazların toplu olarak kılınması değildir. Camiler olabildiğince geniş bir alan içinde konumlanırken, yanında medrese, kütüphane, han, hamam, çarşılar yer

almışlardır. Bunun öncelikli anlamı; İnsanın hedeflediği insanı kemale erdirmeye sürecinin de, insanın farklı boyutlarıyla kavranması, irfani düzeyin yükseltilmesi ve bunların hepsinin insanın maddi ve manevi tüm ihtiyaçlarının düşünülerek yapılmasıdır. Özellikle bu tür cami inşalarının şehirlerde olduğunu hemen bir not olarak kenara iliştiirmeliyiz. Zira küçük yerleşim yerlerinde kalıplaşmış ve gelenekselleşmiş din anlayışı ve pratiklerinin, kendi ortamında bir külliye mantığını barındırmadığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte tarih boyunca camilerin yanında kendi mütemmim cüzleri olan ve bazı ihtiyaçları karşılamak üzere kurumlar geliştirilmiştir. Söz gelimi; bazı nahiyeye ve köylere Padişah Abdülmecid'in yaptırdığı medreseler, tarihte Ahilerin ücra köşelere kadar camilerle birlikte inşa ettikleri zaviyeler ve burada verilen sürekli eğitimler zikredilebilir.

Fakat şehirlerde camilerle birlikte yapılan külliyeler, insanların özellikle hayatın yeniden değerler etrafında inşasında büyük rol oynarlar. Cami ile şehir arasındaki ilişki, aynı zamanda din ile hayat arasındaki kopmaz bağın, insanın hayata ve öte dünyaya hazırlamanın içeriklerini de dışa vururlar. Ama belirtmeliyiz ki, temizlik, şehir âdabı, insanlar arası ilişkiler, nezaket, paylaşım vb. gibi pratikler ve bunların teorileri külliye üzerinden kazandırılan nitelikler olmuştur.

Şehir ve Ekolojik Sistem Arasında Cami:

İslam, Allah, evren, insan ve eşya arasında bir harmoni ve uyum kurmayı amaçlar. Aslında "Tevhid" kavramını bu içerikle de kavramak lazımdır. Yani insanın çevresinde muhatap olduğu bu çeşitlilik, Allah'a bağlanmakla bir harmoni ve uyum kazanır. Bu bağlamda düşünce geleneğimiz içerisinde sıklıkla dile getirilen "kesrette vahdet" mottosu, çeşitliliğin bağlanacağı üst dili

göstermesi açısından okunmalıdır. Çünkü evrende varolan çeşitliliğin üst dili kurulmazsa, hem insan, çevre ve eşya arasında uyum olmaz, hem de anlam krizi ortaya çıkar. Aslında Kur'an'ın "çokluk sizi o kadar oyaladı ki..."⁶ şeklinde dile getirdiği eleştiri; eşyadaki anlamı okuyamayan, onu üst dile bağlayamayan ve bu bağlamda her şeyi tanımlama potansiyeli taşıyan bir perspektife gönderme yapmaktadır.

Bu çerçevede düşündüğümüzde, camilerin çevre ve insanla barışık ve uyumlu tabiatını görebiliriz. Nitekim özellikle şehirlerde tarihi camilere baktığımız zaman, onların sadece ibadet edilecek kapalı mekanlarla sınırlı olmadığını görmekteyiz. Tersine geniş bir yeşil alanı vardır ki, insanlar orada oturup rahatlayabilir ve hayranlıkla yeşil ve camiye seyrederler ki bu aslında "varoluşun" derununa doğru giden bir tezekkürün kapısını aralar.

Bugün camiler maalesef bu mentalite ile inşa edilmemekte, yeşil alanları ihtiva etmemektedirler. İnsanlar biraz yeşil görmek için bile tarihi tarihi camilerin bahçesine gitmektedirler. Geçmişle bugün arasında yapılacak bir kıyas, tarihi camilerin ekolojik sistemle ne kadar uyumlu olduğunu çok açık ve net olarak anlatır.

Öte yandan tarihi camilerin inşa edildikleri mekanlara baktığımızda da, "araya sıkıştırılmış" olmadıklarını, mekanların özenle seçildiklerini görürüz. Bunlar hem şehrin hakim yerindedirler, hem de insana nefes aldırın mekanlardır ki, asla tabiatın tahrip edildiği duygusu uyandırmaz. Meselâ; Edirne'ye girerken ilk Selimiye cami dikkat çeker. Bahçesi, insanların dinlenme ve oturma mekanlarıdır. Hakeza Süleymaniye, Fatih, Sultanahmet, Beyazıt camileri hep bu nitelikleriyle de kendilerini gösterirler. Osmanlı

bu camilerin bahçesine ektiği çınar ağaçlarıyla, şehir, medeniyet ve sürekliliği âdeta sembolleştirmiştir.

Şehirlerin Toplumsal Belleği

Olarak Camiler:

Şehirlerin toplumsal belleği, orada yaşayan insanların geçmişle bağ kurmalarını temin eder. Bu bağlamda toplumsal belleğin tarihsel sürekliliğini sağlama bakımından yine camilerin önplana çıktığını görmekteyiz. Camiler, tarihe dair tüm anlatıların belki somut olarak bedenlendiği ve geçmişin tezahür ettiği mekanlardır. İnsanların geçmişe dair anlatımları, belleklerde camiler üzerinden somutlaşmaktadır.

Bir kere bireysel olarak geçmiş hatırlamanın yanında, camiler şehirlerin nasıl kurulduğu ve geliştiğine dair anlatıların da merkezindedir. Çünkü camilerin yeri merkezidir. Bunun bir topluluğun geleceğe yönelik kendisini inşası ve perspektifinde bir modelleme oluşturacağını görmeliyiz. Meselâ; bugünkü şehircilik algısının ve pratiklerinin niçin zafiyetlerle malul olduğunu gösteren ögeler tarihi camilerdir. Ancak bu camiler üzerinden geçmiş hatırlama ve geleceğe yön verme mümkün olabilmektedir.

Meselâ; bugün İstanbul'da tarihi camilerin buldukları yerde bir an için olmadıklarını farzederseniz, hem ferdin hem de şehirlerin hafızasının birden içinin boşaldığını hissedersiniz. Bu bağlamda camiler, şehirlerin tekrar eski ruhunu kazanması ve hatırlayabilmesi için açık ve örtük biçimde insana hatırlama temrinleri yaptırırlar.

Sonuç Yerine:

Camisiz şehrin ne demek olduğunu biz modern zamanlarda daha net örnekleriyle gördük ve "mabetsiz şehir" kavramı aslında böylece literatürdeki yerini aldı. Bu arada

Osman Yüksel Serdengeçti'nin bu isimle bir kitabı olduğunu hatırlatalım. Caminin bir şehir açısından nasıl önemli bir fenomen olduğunu, ancak onun yokluğunu tahayyül ettiğimizde daha iyi anlayabiliriz ki, ortaya kupkuru ve ruhsuz bir şehir çıkar. Hele Post/Modern zamanlar söz konusu olduğunda bu ruhsuzluğun ileri boyutlara vardığını rahatlıkla görebiliriz.

Özellikle AVM'lerin (Alışveriş Merkezleri'nin) camileri susturmaya ve boğmaya başladığı bir zaman diliminde yaşıyoruz. Camilerin minareleri, yüksek katlı otel ve alışveriş merkezleri arasında giderek görünmez hale geliyorlar. Doğrusu gelecek zamanlarda furularımız bizim şehircilik anlayışımız ve yapılaşmamıza baktıklarında, "bunlarda tüketim metafizikten daha önemliymiş" yargısına ulaşmaları için son hamleler maalesef umarsızca yapılmaya devam ediyor. Bizim sözlerimiz, şehrin hakim unsurları ve boş yerlerini otel ve AVM'lerle doldurmak isteyenlere "şehrin öbür tarafından gelen bir insanın"⁶ hatırlatması olarak değerlendirilmelidir.

- 1 İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi A.B.D. Başkanı.
- 2 Dini anlatımın teorik, pratik ve cemaat boyutu konusunda tüm bu bilgiler için Bkz. Joachim Wach, *Sociology of Religion*, Chicago, The University of Chicago Press, 1962, ss. 17-34
- 3 Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İstanbul, İnsan Yay., 1998, ss. 207-212.
- 4 Bkz. Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, Çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara, Gece Yay., 1991, ss. 1-46.
- 5 Bkz. Buhari, *Vudu'*, 57; Müslim, I/38.
- 6 102/Tekasür, 1.
- 7 Bkz. 28/Kasas, 20.

Fotoğraf: Mustafa Mesut ŞİK

Fotoğraf: Hazim ENGIN

KUR'ANI KERİM'DE CAMİ

Prof. Dr. M. Fatih KESLER
Canakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Giriş

Kur'an-ı Kerim'de anlatıldığı kadarıyla, melekler yeryüzünde insanın yaratılmasını kendilerince muhtemel olumsuz bazı sebeplerden dolayı tedirginlikle karşılamışlardır: "Hatırla ki Rabbin meleklerle: 'Ben yeryüzünde bir insan yaratacağım' dedi. Onlar: 'Bizler seni hamd ve tesbihle anarken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökcek bir insanı mı yaratmak istiyorsun?' dediler. Allah da onlara: 'Sizin bilmediklerinizi ben bilirim, dedi.'¹ Bu ayette dile getirilen ve olumsuz bir insan tipinin sahip olduğu bazı özelliklerin muhtemel gerçekliği yine de insan yaratmanın önüne geçememiştir. Hatta bu türden fitri sapmaların adeta izâfi birer husus olduğu aynı ayetin sonunda yer alan; "...Sizin bilmediklerinizi ben bilirim..." şeklindeki ilahi bildirgeyle ihsas ettirilmiştir. Çünkü insana bir şeyi yıkmak ve bozmak değil, ıslah etmek, yapmak, geliştirmek ve düzene koymak gibi vasıflar yakışır. Ama nasıl? Onun en başat özelliklerinden bazıları me-

leklerin de dile getirdiği üzere olumsuz bir çerçevede bütün soğukluğu ve ürkütücülüğü ile ortada dururken, kendisinden erdemli davranışlar nasıl hasıl olacaktır? Bu sorunun cevabı hem meleklerle hem de insanlık tarihi boyunca herkese yine ilahi bir söylemle şöyle bildirilmiştir: "Allah, Adem'e bütün varlıkların isimlerini öğretip sonra onları meleklerle göstererek:... 'bu gördüklerinizin isimlerini bana söyleyiniz dedi.'² Takip eden ayetten anladığımız kadarıyla melekler bu soruya cevap verememişlerdir. Böylece ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Adem daha başlangıçta eğitilmiş bir varlık olarak ilahi takdire uygun bir şekilde dünya sahnesinde kendisi için ön görülen rolünü deruhte etmek üzere hazırlanmış ve bunun öncesinde cennette bir takım denemelere tabi tutulmuştur. Eğitilmiş bir varlık olması sebebiyle gerektiğinde meleklerden bile üstün bir konuma çıkabileceğini ilahi irade'nin istemine bağlı olarak göstermiştir.

Eğitilmiş olmak insanı bir taraftan kazandırdığı gerçek kimlikle yüceltirken diğer taraftan da ona büyük vazifeleri îfa etme sorumluluğu yüklemiştir. Tabi ki insana sağlanan bu üstün konumun ve bahşedilen kimliğin beşerî zaafı ve bir takım zayıf halkalar sebebiyle örselenmemesi gerekir. Çünkü fitri sapmalarla sarmalanan kimlik kaybı ilerleyen süreçte mevhibe nimetlerin de kaybını beraberinde getirecektir. Ne yazık ki bu temel ilke ilk insan nezdinde gerçekleşmiştir. Bu çerçevede ilk insan Hz. Adem, kendisi için kararlaştırılan başlangıçtaki cennet sürecini bu mevhibe bilgisine rağmen iradesindeki beşerî zayıflık nedeniyle şeytanın hileleri karşısında devam ettirememiştir. Her şeye rağmen onun, cennetteki söz konusu dini tecrübesi ve bu esnada işlediği günahın hemen akabinde yaptığı tevbenin kabul edildiği yine Kur'an'da müjdelenmektedir: "Bu durum devam ederken Âdem, Rabbinden bir takım ilhamlar aldı ve tevbe etti. Çünkü Allah tevbeleri kabul eden ve merhameti bol olandır."³ Başlangıçta karşılaşabileceği muhtemel dünya yurdunun farklı yelpazelerdeki yansımalarına karşı eğitilen Hz. Adem, gelinen bu noktada kendi nefisinden sadır olabilecek hatalara karşı ayrıca pişmanlık ve tevbe olgularıyla eğitilmiştir. Bu sayede başlangıçtaki safiyetini devam ettirebilmiştir. Böylece insan, bir takım beşerî zaafı ve olumsuz meyilleri sebebiyle bir an tertemiz kimliğini örselese bile yine de onu ilerleyen süreçte tamir etme gücüne kavuşturulmuştur. Bunun da ötesinde o, maddeci tarih anlayışının iddialarının aksine bilgili, tecrübeli ve iradeli bir varlık olarak dünyanın evrensel medeniyetini bina etmeye aday yaratılmıştır. İşte Hz. Adem'in, bir taraftan bu mühim vazifeyi deruhte etmesi diğer taraftan da yaptığı tevbesinde samimi olup olmadığının denenmesi için dünyaya gönderildiğini takip eden ayetlerden anlamaktayız. Nitekim ilerleyen süreçte bu emir ve yasaklar daha geniş yelpazede insan sunulmuştur.

Dile getirdiğimiz üzere farklı kulluk denemelerine tabi tutulan ve cennet özlemiyle donatılan insanın dünyada kendisine bir hidayet kaynağının (Kutsal Kitap) bahşedilmesi hem ona verilen ilahi değer bir göstergesi, hem de kendisinin dünyada da mutlak bir gözetim altında tutulacağına işaretidir. Bu noktada onun ilk insan ve aynı zamanda ilk peygamber olması, dünyada kurulacak olan medeniyetin dinden uzak kodlanamayacağına da önemli bir göstergesidir. Gerçekten de insanlık tarihinde kurulan medeniyetler şu veya bu şekilde buldukları coğrafyada varlığını devam ettiren dinlerden esinlenmişler ve pek çok yönleriyle dini figürlere dayanmışlardır. Ayrıca dünyada kurulan ve olumlu izler bırakan bütün medeniyetlerde peygamberlerin öğretileri etkin rol oynamıştır. Bu medeniyetler, ilahi dinlerin berrak kaynağından ve peygamberlerin mevhibe liderliğinden sonuna kadar faydalanmışlardır. Böyle olduğu için söz konusu medeniyetler çeşitli yönleriyle ait oldukları milletlerin dini kimliklerini de bütün berraklığıyla yansıtmışlardır. İslam medeniyeti her bir aksamı ile veda hutbesindeki nebevi söyleme uygun olarak Kur'an ve Sünnetten neşet etmiştir. Esasen bütün yaratıkların ortak mirası olan bu medeniyet, hem maddi hem de manevi temeller üzerine kurulmuş ve insanlık tarihi boyunca gönderilen peygamberlerin tebliğiyle ikame ve idame ettirilmiştir.

İslam, Medeniyet ve Cami

Hız. Peygamberin, yalnızlığın ve dindinliğin zirvede olduğu Hira mağarasında Cebrail'den aldığı vahyin⁴ tebliğini öncelikle en önde gelen şehir olan Mekke'de ve daha sonra ortaya çıkan yeni şartların gereklerine uygun olarak da Yesrib'de yaptığını biliyoruz. Böylece İslam dini kemâliyetini şehirde tamamlamıştır. Hız. Peygamber'in hicret⁵ yolunda ilk yaptığı şey; arkadaşlarını bir araya toplayacağı, birlikte ibadet yapabilecekleri,

sorunlarına ortak çözümler bulabilecekleri kısaca hayatın müşterek bütün yönlerini yaşayabilecekleri bir mescit inşa etmek olmuştur. İslam tarihi boyunca bu nebevî örneği pek çok insani faaliyetin bir düzen içerisinde yapıldığı mekânlarla desteklenen diğer mescitlerin / camilerin inşâsı takip etmiştir. Dile getirdiğimiz bu gerçekten hareketle İslam medeniyetinin, bir şehir ve camii medeniyeti olduğunu söyleyebiliriz.

Mekke'nin dar sokağındaki Dâru'l-Erkam'da⁶ sıkışan müslümanların çıkış noktaları önce Taif şehri olarak düşünülmüş ancak daha sonra bu konudaki kararlılık bir başka şehir, Yesrib üzerinde gerçekleşmiştir. Çünkü İslam'ın vaat ettiği hayat, bir şehir medeniyetini öngörüyordu. Öyleyse Yesrib'in de evvela gerçek kimliğine kavuşturulması gerekirdi. Çünkü şehirler gerçek kimliklerine ancak medeniyetle kavuşabilirler. Büyük ve kutsal davalar eğer gündelik hayata yön verme rolüne talip olmuşlarsa ve bu çerçevede yapacakları çağrılarında mâkes bulmak istiyorlarsa mutlaka medeniyetle buluşmalıdırlar. Mekke'ye yıllar sonra ve gerçek anlamda dönünceye kadar veda edilirken, daha Yesrib sınırlarına varılmadan gerçek medeniyetin inşâsı nebevî kararlılıkla başlatılmıştı. Oraya üç günlük mesafede kurulan ve uzaklardan da olsa bu Hicret diyarını bir Kevser serinliği ile selamlayan Kuba Mescidi, Yesrib'in medeniyete kavuşmasına kapı aralamıştır. Kısa bir süre sonra bu kutlu diyar, bir taraftan insanlığın en güzel ahlâki ve medenî örneklerini sergileyen Hz. Peygambere ve arkadaşlarına ev sahipliği yaparak, diğer taraftan da dünyanın en kutsal mekanlarından biri olan Mescid-i Nebevî'ye⁷ kucak açarak medeniyetle buluşmasını tamamlamıştır. Bundan sonra Hz. Peygamber'in işareti ile Yesrib artık Medine'dir.

Medine şehri İslam tarihinde özel bir yere ve öneme sahiptir. Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere Mekke'nin dar bir sokağındaki Dâru'l-Erkam'a sıkışan ve orayı mescit edinen müslümanlar kimliklerinin kendilerine bahşettiği erdemleri özgürce sadece Medine'de sergileyebilmişlerdir. İslam'ın ilk yıllarında Mekke'deki baskıcı müşrik direncin dışlayıcı tavrına karşın bu şehir, İslam cemaatine sıkıntılı oldukları böyle bir dönemde kapılarını sonuna kadar açmış ve onlara konuk severliğin en güzel örneğini sunmuştur. İslamiyet bu şehirde kurulan Peygamber Mescidi'nde öğretilmiş, öğrenilmiş,

yaşanmış ve uygulanmıştır. İslam'ın öğretileri dünyaya yine bu mescitten yayılmıştır. Bu çerçevede Hz. Peygamber, Kur'an vahyinin sunduğu evrensel mesajı dünya liderlerine bu mescitte yazmış, Müslümanlar kardeş olmanın hazzını en çok bu mescitte tatmışlar ve yine bu mescit pek çok İslamî aktiviteye öncü olmuş, ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca o, kendisine sığınanlar ve emanet edilenler için güvenli bir mekan olması ile temayüz etmiştir.

Medine'ye benzer olarak İslam Tarihi boyunca müslümanların kurdukları şehirlerin merkezinde mescit bulunmaktadır. Genel olarak şehir halkının tamamına eşit uzaklıkta olan bu mâbedler, herkes için bir çekim alanı olmuştur. Şehrin diğer aksâmı, bu bağlamda pazar alanı, okul, hastane gibi ortak kullanım alanları bunların etrafında yer almıştır. İnsanların düğünleri, cenazeleri, mutlu ve sıkıntılı anları bir şekilde hep mescit ile irtibatlı olmuştur. Buralar Hz. Peygamberin sünnetine uygun olarak insanların birbirlerinin farkına vardıkları mekânlar olagelmıştır. Gözden uzakta bulunanlar, bu mekan sayesinde aranmış, sorulmuş ve sıkıntılarına çözümler bulunmuştur. Nihayet her insan ahiret yolculuğuna da kendi mahallesindeki mescitten başlamıştır.

Yeryüzünde İlk Mescit/Cami

Arapça 'cem' kökünden türeyen, "toplayan, bir araya getiren" anlamındaki cami' başlangıçta sadece Cuma namazı kılınan büyük mescitler için kullanılan el-mescidü'l-cami' (cemaati toplayan mescit) tamlamasının kısaltılmış şeklidir. Kur'an-ı Kerim, hadisler ve ilk İslam kaynaklarında cami

karşılığında mescit kelimesi geçmektedir.⁸ Bu kelime, baş eğmek, tevâzu ile alnını yere koymak gibi anlamlara gelen 'se ce de' kökünden bir mekan ismi olup⁹ Kur'an'da yirmi sekiz ayette geçmektedir. Şu hadis-i şerifte de müslümanın ibadet yerini ifade etmek için aynı kelimenin kullanıldığını görmekteyiz: "Yeryüzü bana mescit ve temiz kılındı."¹⁰

Kâbe'nin yeryüzünde kurulan ilk mescit olduğu şu ayette açıkça ifade edilmektedir: "İnsanların ibadetleri için yeryüzünde yapılan ilk ev, Mekke'deki kutsal ve insanlığa rehber olan Kabe'dir."¹¹ Bu mabedin Kur'an'ı Kerim'de on beş yerde Mescid-i Harâm ismiyle anıldığını görmekteyiz. Ayrıca: el-beyt, el-beyt'ül-atik, el-beyt'ül-ma'mûr, el-beyt'ül harâm, el-harâm, el-harâmü'l-mekki, harâm-i şerif, Kâbe ve durah isimleri de Mescid-i Haram'ı ifade etmektedir.¹²

Tevhid inancının öngördüğü ibadetlerin ifası için Kâbe-i Muazzama'nın tarih boyunca bir rol-model oluşturduğu bilinmektedir. Kur'an'ın tenzilinden öncede dünyanın değişik coğrafyalarında söz konusu rol modelin işlevsel kılındığını görmekteyiz. Mesela

Fotoğraf: Mehmet KURDAŞ

Ashâb-ı Kehf'in durumunu konu edinen bir ayette bu hususa şöyle değinilmektedir: "Böylece (insanları) onlardan haberdar ettik ki, Allah'ın vâdinin hak olduğunu, kıyame-tin şüphe götürmez olduğunu bilsinler. Hani onlar aralarında Ashâb-ı Kehfin durumunu tartışıyorlardı. Dediler ki: 'Üzerlerine bir bina yapın. Rableri onları daha iyi bilir.' Onların durumuna vâkîf olanlar ise: 'Bizler, kesinlikle onların yanı başlarına bir mescit yapacağız' dediler."¹³

İlk insanın dünyaya gönderildiği anda kendisine hidayet rehberi bir kitap verileceği Kur'ân'da belirtilmektedir.¹⁴ Cennet özlemiyle donatılan insanın başlangıçta kaybettiği bu yurda tekrar dönebilmesinin yegane yolunu kaybediş sebebinde aramak yanlış olmasa gerektir. Diğer bir deyişle secde etmekten kaçınan ve sürekli insana sahip olduğu erdemleri kaybettiren şeytana bir aksülamel olarak yeryüzünde mescidin yani bir secde mekanının inşa edilmesi insanın, cennete yeniden kavuşma arzusunun önemli bir göstergesidir. Böylece insan, bulunduğu mekanı cennete benzetmek ve başlangıçta yaşadığı hayata yeniden bağ-

lanmak için mescitle sarmalanan kendi dünyasını oluşturmuştur. Zaten Hz. Adem aldığı ilahi eğitimle bu türden şeylerin üstesinden gelebileceğini melekler karşısında tabi tutulduğu imtihan esnasında göstermişti. Dolayısıyla biz, dünyadaki ilk mescit olan Kâbe'nin Hz. Adem tarafından inşa edildiği kanaatindeyiz.¹⁵ Çünkü Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'in birlikte Kâbe'nin imarı hususundaki çabalarını konu edinen ayette bu görüşümüzü destekleyen çok önemli bir ayrıntı bulunmaktadır: "İbrahim'in İsmail'le birlikte Kâbe'nin temellerini yükseltip, şöyle dediklerini hatırlayınız: 'Ey Rabbimiz! Yaptığımız bu işi bizden kabul et. Kuşkusuz sen her sözü işiten ve her işi bilensin.'¹⁶

Zikrettiğimiz ayetten de anlaşılacağı üzere bu iki peygamberin Kâbe'nin imarı konusunda yaptıkları şey, önceden beri mevcut ancak yıkılmış binanın temellerini yükseltmek olmuştur. İnsanlık tarihinde, Allah'ın birliği ilkesini (tevhidi) ayakta tutmak için çok büyük mücadeleler veren ve özveride bulunan Hz. İbrahim'in bu ilkenin ikamesine paralel olarak zamanın yıpratıcı etkileri sebebiyle yeniden imarı gereken Kabe'yi mamur kılması

bir tesadüf değildir. Çünkü insanların bireysel olarak sahip oldukları tevhid inancı toplumsal bellekteki varlığını sağlıklı bir şekilde ancak bu türden bir mekanın sunacağı rahmetle sürdürebilir. Belki de asırlar sonra ama son elçi olarak insanlığa gönderilen Hz. Peygamber'in camiye ve cemaate verdiği önem Kabe'nin, yukarıda işaret ettiğimiz büyük ve gizemli gücü sebebiyle olsa gerektir. Ayrıca tevhid inancının sadece müminler tarafından değil, camiler sayesinde yaşanan coğrafya tarafından da özümsemesi gerekirdi. Zaten insan, dünyaya gönderildiği ilk andan itibaren mescitle tanışmış ve Yaratıcı'ya secde etmenin hazzını daha çok bu mekânda yaşamıştır. Bu faaliyetini mescitte diğer inananlar ile birlikte yapmak suretiyle iyi bir kul olacağını ve şeytanın hoşlanmadığı secde emri dahil olmak üzere bütün güzellikleri ifa edeceğini şahitler huzurunda deklare etmiştir. Yeryüzünde

Mescitlerin insan hayatındaki belki de en belirleyici yönü onların kiblesinin bir olmasıdır.

ilk mescit olan Kabe'nin imarı ile ilgili olarak yukarıda zikrettiğimiz ayet, bizlere dünyadaki medeni unsurların, dolayısıyla gerçek medeniyetin sadece peygamberler eliyle inşa edildiğini bir kez daha hissettirmiştir. Asıl itibarıyla, yeryüzünde mescitlerin ayakta kalması ve mamur olması, Allah'ı anmak için önemli ve gereklidir: "Onlar, başka bir şeyden dolayı değil, sırf "Rabbimiz Allah'tır" dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah, bir kısım insanları (kötülüklerini) diğer bir kısmı ile defedip önlemeseydi, mutlak surette, içlerinde Allah'ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler yıkılır giderdi..."¹⁷

Bu ayet-i kerime, dünyadaki asıl yıkımın diğer ibadet yerlerinin yanı sıra mescitlerin yıkımı ile ortaya çıkabileceğini belirtmektedir. Öyleyse mescitleri amacının dışında kullanmak ya da boş bırakmak, diğer bir deyişle zikrullah ile mamur etmemek zaten yıkmak demektir. Ayrıca bu ayet, mescitleri bu asli vazifesinden mahrum etmek isteyen insanların bir şekilde bertaraf edilmesini de öngörmektedir. Çünkü, Yaratıcı'nın adının anılmasına müsaade edilmeyen topraklardaki bu temel hakkın gaspına paralel olarak insanların sahip oldukları diğer haklarını kullanılmalarına da müsaade edilmeyecektir. Öyleyse insan, ancak secde etmek (ibadet etmek) hakkını kazandığı taktirde diğer haklarını da kazanabilecektir. Hz. Peygamber'in, vahyin ilk yıllarında ve Mekke döneminde etrafındaki müslümanlarla birlikte müşriklerden gördüğü bütün baskılara rağmen Kabe'de namaz kılma çabaları, Hz. İbrahim'in berrak mesajının asırlar sonra bile çok iyi okunduğunun nebevî bir belgesidir. Bu bağlamda Hz. Peygamber ve sahabenin, Dâru'l-Erkam ile yetinmemeleri ve Kabe'de Kur'ân okuyup namaz kılma hususunda sürekli bir arayış içerisinde olmaları evrensel Kur'ân mesajının er geç büyük kitlelere bu türden mekanlar aracılığıyla ulaşacağını hissettirmekteydi. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber ilerleyen süreçte hem mescit inşa etmiş hem de şu hadisten de anlaşılacağı üzere bunu teşvik etmiştir: "Kim içerisinde Allah'ın adı zikredilsin diye bir mescit bina ederse, Allah da ona cennette bir köşk bina eder."¹⁸

Cami ve Vahdet

Müslümanların dindarlaşması ve ortak bir şuurla giderek aynı dava uğrunda kenetlenmelerinin ancak tek bir kibleye, mescitlerin aslı olan Kâbe'ye yönelmekle gerçekleşebileceği zikredeğimiz şu ayetlerde bütün berraklığı ile anlatılmaktadır: "Nereden yola çıkarsan çık (namazda) yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. Bu emir Rabbinden sana gelen gerçektir. (Biliniz ki)

Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir”¹⁹ “(Evet Resûlüm!) Nereden yola çıkarsan çık (namazda) yüzünü Mescid-i Haram’a doğru çevir. Nerede olursanız olunuz, yüzünüzü o yana çevirin ki, aralarından haksızlık edenler (kuru inatçılar) müstesna, insanların aleyhinizde (kullanabilecekleri) bir delili bulunmasın...”²⁰ Bu son ayet, korkulardan arınmanın ve özgür olmanın yegane yolunu, mescitte buluşan, istikametlerini oraya göre ayarlayan müslümanların bu noktada sergileyecekleri birliktelik olarak göstermektedir. Belki de mescidin, muhataplarına sağladığı ve bütün güzelliklerin temelini oluşturan hak yoldaki bu buluşma, her şeyin ötesinde büyük bir nimet ve diğer nimetlerin kazanılması yolunda olmazsa olmaz bir şarttır.

Mescitlerin insan hayatındaki belki de en belirleyici yönü onların kiblesinin bir olmasıdır. Bu sayede müminlerin niyetlerinin, yönelişlerinin, bağlılıklarının ve faaliyetlerinin de aynı doğrultuda olması hedeflenmiştir. Zikredeceğimiz şu ayet böyle bir hedefe işaret etmektedir: “De ki: Rabbim bana adaleti emretti. Yüzlerinizi her mescitte O’na çevirip, kendisine içtenlikle ibadet ederek O’na yalvarın. Sizi ilk yarattığı gibi O’na döndürüleceksiniz.”²¹

Mescit sayesinde birbirinden haberdar, birbirini destekleyen müminler topluluğunun kuracağı medeniyetin de yine tevhid ilkesinden kaynaklanan ve dünya insanlık ailesine mutluluk veren bir nizâm olacağı aşikardır. Çünkü mescitler zamanı ve erkânı belli ibadetlerin ifa edildiği yerler olmaktan da öte müminlerin kaynaştığı sosyal etkileşim alanlarıdır. Buradaki buluşmalar müminler açısından denebilir ki yıpratıcı dünya gailerinden kurtuluşun ve dinginliğin zirvede yaşandığı anlardır. Bundan dolayı söz konusu buluşmalara müminlerin hazırlıklı gelmeleri ilahi bir emirdir: “Ey Adem’in çocukları! Mescide gittiğinizde güzel elbiselerinizi giyin.”²²

Başta namaz olmak üzere, İslam’ın bütün gereklerinin ikamesi için mescidin ve oradaki ortak şuurun bir sağlama görevi yaptığı aşikardır. Mesela Hz. İbrahim, Kabe’ye böyle bir yöneliş ile bakmıştır: “Ey Rabbimiz! Ey sahibimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben, neslimden bir kısmını senin Beyt-i Harem’inin (Kâbe’nin) yanında, ziraat yapmayan bir vâdiye yerleştirdim. Artık sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meyledici kıl ve meyvelerden bunlara rızık ver! Umulur ki bu nimetlere şükrederler”.²³

Hız. İbrahim’in tazarru ihsas ettiren bu ifadelerinden, Kabe’nin, dolayısıyla mescidin kendini muhatap alanları sarıp sarmalayan ve onlara güvenli bir ortam bahşeden yönüne tam bir teslimiyetle inandığını anlıyoruz. İnsanın çok kıymet verdiği ailesini böyle bir mekana yakın bir yerde meskun etmesi ve oraya güvenmesi, dünyada kurulacak İslam medeniyetinin en önemli yönüne; yani herkese güven veren yönüne işaret etmektedir. Zaten Hz. Peygamber de herkesin kendisine güvendiği bir peygamber değil miydi? Belki de o, imkânı olan herkesin mescide gelmesinde ısrar ederek bu mekânın sunduğu manevî atmosferden ve güvenlikten faydalanılmasını arzu etmiştir. Bu konuda arızî bir sebepten dolayı mescide gelmekten muaf tutulmasını isteyen bir arkadaşına, ezanın çağrısını duyduğu müddetçe yapılan davete icabet etmesini söylemiştir.²⁴ Bu tavriyla Nebi (a.s.), İslam medeniyetinin inşasında bir bireyin cami eksenli olarak sağlayacağı katkıyı önemsemiştir. Çünkü camiler, icra ettikleri fonksiyonlarla var oluş gayelerine hizmet ederler. Ayrıca bu mekanların aidiyeti ve işlevi Kur’an’da açıkça belirtilmiştir: “Mescitler şüphesiz Allah’ındır. O halde, Allah ile birlikte kimseye yalvarmayın (ve kulluk etmeyin).”²⁵ Yüce Allah’a ait bu mekanların hem maddi hem de manevi bakımdan imar edilmesi, konuma elverişli olan her bireyin, bu çerçevedeki kulluk vazifesinden

Kur'an vahyinin aydınlattığı coğrafyada İslam öncesi ve sonrası yapılacak kısa tarihsel gözlemler aradaki farkı sağduyulu herkese gösterecektir.

kaçınmaması gerekir. Belki de Hz. Peygamber yukarıda işaret ettiğimiz haberde geçtiği üzere bir arkadaşına bu konuda ayrıcalık tanımayı kendi tasarrufunda bulmamıştır. Zikredeceğimiz şu ayet, söz konusu tasarrufun gerçekleştiği taktirde muhatabının bir takım güzelliklerden mahrum olacağını ihsas ettirmektedir: "Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte doğru yola ermişlerden olmaları umulanlar bunlardır."²⁶

Bu ayette sözü edilen "mescitlerin imarı" konusunun hem fiziksel hem de manevi yönden gerçekleşeceği düşünülse bile

burada asıl sorun bu kutsal mekanlar için ön görülen her türlü güzel faaliyetin Müslümanlar tarafından deruhte edilmesinin gerekliliğidir. Öyle ki mescitleri bu yönden imar edenlerin öncelikli olarak ahiret gününü, namazı ve zekatı ciddiye alan kişiler oldukları belirtilmektedir. Ayrıca müminlerin, Allah'tan başka hiç kimseden korkmayanlar olarak tasvir edilmesi özgürlük olgusuyla sarmalanmış korkusuz bir dünyanın sunduğu bir başka güzelliğin onlarla buluştuğunu göstermektedir. Çünkü medeniyetin olmadığı bir dünyada; vahşetin her yere yayıldığı bilinen bir gerçektir. Kur'an vahyinin aydınlattığı coğrafyada İslam öncesi ve sonrası yapılacak kısa tarihsel gözlemler aradaki farkı sağduyulu herkese gösterecektir. Yukarıdaki hadiste bahsettiğimiz üzere Hz. Peygamberin, arkadaşına mescide devam konusundaki kesin söylemi Müslümanlar eliyle bu mekânlarda yapılacak manevi imarın çok katılımlı, kuvvetli bir birliktelikle gerçekleşmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Belki de bundan dolayı söz konusu mekânlarda ve birlikte namaz kılmanın, münferit namaz kılmaya göre yirmi yedi kat daha fazla sevabı olacağı nebevî bir müjdeye konu edilmiştir.²⁷

Caminin Gerçek Fonksiyonu

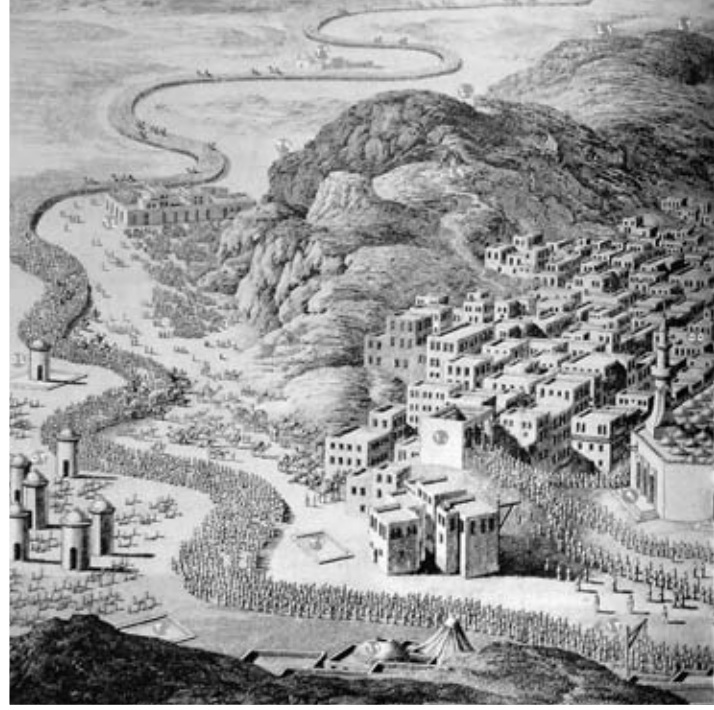
Kur'an vahyinin yirmi üç yıllık tenzil süreci incelendiği zaman İslam coğrafyasında inşa edilen talihsiz bir mescidin (Mescid-i Dırâr)²⁸ Allah adına değil de başka gayelerle inşa edildiğine şahit oluyoruz. Halbuki mescitlerin asıl imarı Allah rızasına yönelik gayelerle gerçekleşebilir. Aksi taktirde başka gayelerle inşa edilen binalar mescit değildir ve oralarda ibadet edilmez. Bunu Hz. Peygamber'den ve onun şahsında bütün Müslümanlardan isteyen İlahi İrade'dir: "Münafıklar arasında bir de müminlere zarar vermek, hakkı inkâr etmek, müminlerin arasına ayrılık sokmak ve daha önce Allah ve Resûlüne karşı savaşmış olan adamı beklemek için bir mescit kuranlar ve: 'Bununla iyilikten başka bir şey istemedik' diye mutlaka yemin edecek olanlardır. Halbuki Allah onların kesinlikle yalancı olduklarına şahitlik eder. Onun içinde asla namaz kılma! İlk günden takvâ üzerine kurulan mescit içinde namaz kılman elbette daha doğrudur..."²⁹

Bu ayetlerin nüzül sebebiyle ilgili olarak şu olay anlatılmaktadır: Allah Resulü, Kuba Mescidini³⁰ inşa ettiği zaman, münafıklardan bir topluluk da buna nazire olsun diye bir başka mescit inşa etmişlerdi. Bunun başlıca sebebi, Ebu Amir er-Râhibî denilen kişiyi oraya imam tayin etmektir. Bu insan, Allah ve Resulü ile savaşmak üzere Medine'yi terk etmiş ve kendisi gibi düşünen bazı arkadaşlarına şöyle demişti: "Kendi mescidinizi inşa edin ve gücünüz yettiği kadar kuvvet ve silah toplayın. Ben Rum Kayserinden yardım isteyeceğim. Muhammedi ve arkadaşlarını Medine'den çıkaracağım." Münafıklar, söz konusu mescidin inşasını tamamladıktan sonra Allah Resulü'ne şöyle dediler: "Biz hastalıklı, ihtiyaç sahibi kimselere, yağmurlu kış geceleri namaz kılmaları için bir mescit

inşa ettik. Mescidimize gelip namaz kıldırmanı arzu ediyoruz." Hz. Peygamber cevaben "Tebük seferine çıkmak üzereyim. İnşaallah dönersem gelip orada namaz kıldırırım" dedi. Ancak, O, Tebük gazvesinden dönerken bu ayetler nazil oldu ve mescidin yapılışının gerçek gayesi bildirildi. Daha sonra kendisi, söz konusu mescidin yıkılıp yakılmasını emretti. Öyle de oldu.³¹

Asırlar önce ifa edilen bu nebevî tasarrufun zikredeceğimiz şu ayette de haklı teyidini görüyoruz: "Müşrikler, inkarlarını sürdürüp dururken Allah'ın mescitlerini imar edemezler. Onların bütün yaptıkları boşa gitmiştir ve sonsuza dek cehennemde kalacaklardır."³²

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere bu ve benzeri ayetlerde söz konusu edilen imarın, mescitlerin fiziksel inşasının yanı sıra buraları ibadet ve taat yoluyla manevi olarak da imarı kapsadığı kanaatindeyiz. Zaten inkarcıların, gerçek gayesine uygun olarak bir mescit imar etmeleri mümkün değildir. Hatta ibadetlerinde gevşeklik gösteren; bu bağlamda cemaatle namaza devam etmeyen müminlerin bile manevi bakımdan gösterdikleri acizliğe paralel olarak mescitlerin fiziksel imarları için de çoğunlukla aynı tavırları sergiledikleri görülmüştür. Dolayısıyla mescitlerin fiziksel imarının gerçekleşebilmesi için bu mabetleri manevi bakımdan imar edecek şuurlu müminlerin varlığı bir zorunluluktur. Dünyada meydana gelen bütün güzellikler ve büyük olaylar ancak toplu yöneliş ve kararlılıklarla sağlanabilmektedir. İşte bu noktadan hareketle Hz. Peygamber, Kur'an'ın kitlelere, doğru bir şekilde anlatılmasının ve öğretilmesinin mutlaka toplumsal bir şuur ve birlikte ifa edilebilecek vazife olduğunu yaptığı icratlarla göstermiştir. Dünyanın en önemli olaylarından birisi olan Hicret ise sıradan bir

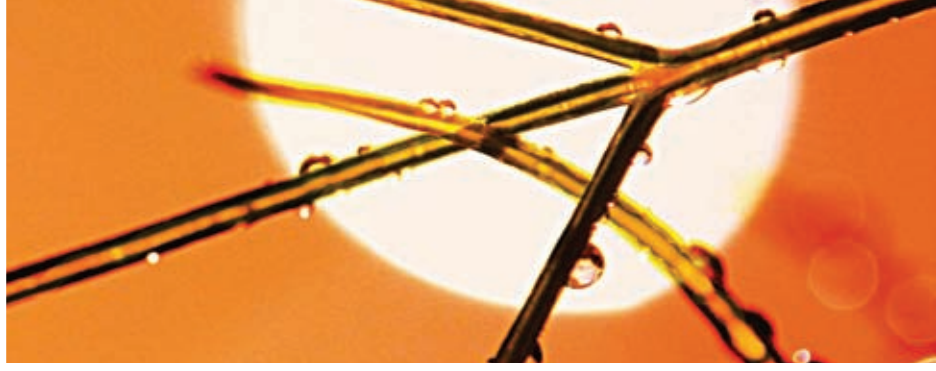
yolculuk ve bir takım sıkıntılardan kurtulmak için geçici bir mekan değiştirme niyet ve hedefinden tamamen uzak olarak gerçekleştirilen kutsal bir yöneliş ve karar verıştır. On üç yıllık sıkıntılı Mekke döneminden sonra kalıcı bir yurt edinilen Medine’de İslam’ın varlığının asırlar boyu süreceğini deklare eden ve bu yeni coğrafyayı bu hedef doğrultusunda sarıp sarmalayan Mescid-i Nebevî’nin inşa edildiğini görüyoruz. Bu mescidin ismi Kur’an’da belki doğrudan geçmemektedir ama Tevbe suresinin dokuzuncu ayetinde; “İlk günden takva üzere inşa edilen mescit” ifadesiyle buranın kastedildiği ağırlıklı bir görüştür. Hz. Peygamberin asırlar önce yaşayan ve kendi tabiriyle atası olduğunu söylediği Hz. İbrahim’in Mekke ve Kabe için yaptığı duayı kendisi de Medine ve bu şehirde kurduğu Mescid-i Nebevî için yapmıştır. İnşasında bizatihi kendisi çalışmış, kaldığı odaları ve tebligatını yapacağı Kur’an’ın ve sünnetin öğrenimine talib olan öğrencilerin odalarını mescide bitişik yapmıştır. Kendisi hicretten sonraki hayatını vefatına kadar bu şehirde geçireceğini beyan etmiştir. Hicretin ilk günlerinde bazı sahabilerin Medine’nin havasına alışamadıklarını hatta hastalandıklarını gördüğünde bu olumsuz durumu gidermesi ve Medine’yi kendilerine sevdirmesi için Allah’a dua etmiştir.³³ Bu hareketiyle O, bulunduğu şehri sürekli bir yurt edinme niyetinde olduğunu ihsas ettirmiştir. Hatta doğduğu yer olan Mekke’yi daha sonraki yıllarda fethetmesine rağmen orada kalmayarak tekrar hicret yurduna dönmesi başlangıçtaki bu niyetinin bir kararlılığa dönüştüğünü göstermiştir. Çeşitli sebeplerle Medine’den çıkarak başka şehirlerde yaşamayı isteyen arkadaşlarının fikrini tasvip etmemiş, imkânı olan herkesin ölünceye dek Medine’de kalmasını öğütlemiştir. Çünkü Ona göre bu şehir bir iman ve günahlardan

arınma yeridir. Belki de bu doğrultudaki sözleriyle Hz. Peygamber, o zamanki tarihi şartlar çerçevesinde Kur’an’ın, indiriliş gayesine uygun ve özgürce bu şehirde öğrenilip yaşanabileceğini belirtmek istemiştir. Dolayısıyla bu nebevî kararlılık, Mekke dönemindeki “uzaklar arayışının” da bittiğini açıkça deklare etmekteydi.

Cami ve Özgürlük

İlk Müslümanlar, Mekke’de on üç yıl devam eden zulüm ve işkenceler karşısında kararlılıkla direnmişlerdir. Mekke döneminin en sıkıntılı günlerinde gerçekleşen İsrâ Olayı Müslümanların gündemine tevhidin bir başka coğrafyadaki yükselişini temsil eden Mescid-i Aksa’yı dahil etmiştir: “Kulunu bir gece Mescid-i Haram’dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa’ya, delillerimizi göstermek için götüren Allah her türlü noksanlıktan beridir...”³⁴

Bu ayet, Hz. Peygamberin mesajının evrensel oluşuna başlı başına bir delildir ve daha önce yaşamış peygamberlerin inşa ettikleri mescitlere paralel olarak yaptıkları kutsal davetin de aynılık gösterdiğini ihsas etmektedir. Mekke müşriklerinin Hz. Peygamberi ve Müslümanları dışlayıcı tavrına karşı Kudüs’deki Mescid-i Aksa’nın kucaklayıcı varlığı hem İlahi bir teselli hem de beşere, beşer üstü bir güç takviyesi yapmıştır.

İsra ve bu kutlu yürüyüşün hemen akabinde gerçekleşen Miraç olayının, ilk Müslümanların inançlarında bir sarsıntı ve kırılmaya yol açacağı zehabına kapılan müşriklerden bazılarının harekete geçtiklerini görüyoruz. Bu mucizeler hakkındaki sorularının üzerine Hz. Ebû Bekir'in kendilerine verdiği cevap yürekli bir Müslüman'ın haykırışıydı: "Eğer bu söylediklerinizi Peygamber (a.s) söylemişse doğrudur."³⁵

Yer yüzünde inşa edilen ilk mescit olan Kâbe'de başlayan ve bir başka coğrafyada aynı gayeyle inşa edilen Mescid-i Aksa'da tamamlanan İsra Olayı Müslümanların kutlu yürüyüşünün yakın bir gelecekte Dârü'l-Erkam'dan bütün dünyaya yöneleceğinin bir müjdesidir. Bu aynı zamanda Müslümanların özgürlüklerinin mescitlerin sunduğu şuurla sağlanacağına da bir göstergesidir. Tarih boyunca şirk ve putçuluğun hakim olduğu şehirler Müslümanlar tarafından feth edilerek özgürlüklerine, diğer bir deyişle tevhide kavuşturuldukları zaman oradaki bir takım binaların mescide dönüştürülmesini bu çerçevede okumak gerekir. Bir başka deyişle şehirler, bünyelerindeki yabancı unsurlardan kurtulup mescitle buluştuklarında, özgürlüklerine de kavuşmuşlardır.

Özgürlüğün de simgesi olan mescitlerin bu biricik özelliklerinin farkına varan bir takım kötü niyetli insanların yakın zamanda

memleketimizin bir çok yerindeki mescidi varoluş gayelerinin dışında kullandıkları bir vâkiadır. Bu talihsiz faaliyetler belki de İslam'ın insanların gündemlerinden çıkarılması uğrunda yapılan en etkili araçlardan biri olsa gerektir. Halbuki mescitler asrı saadette hem bireysel hem de toplumsal özgürlüklerin zirvede yaşandığı mekanlar olagelmışlerdir. Anlatacağımız şu olay Hz. Peygamberin bu çerçevede mescide verdiği rolü göstermesi açısından ibretâmizdir: Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, Necid tarafına bir süvari birliği göndermişti. Bu birlik, Sümâme b. Üsâl adında bir kişiyi esir alıp getirmiş ve onu mescidin direklerinden birine bağlamışlardı. Hz. Peygamber mescide geldiğinde bu kişiye içinde bulunduğu şartlarda gönlünden nelerin geçtiğini ve kendisinden ne beklediğini sormuş. Buna cevap olarak esir Sümâme: hayır ve ümit içerisinde olduğunu çünkü Peygamber'in zulmetmeyen, aksine affeden olduğunu söylemiştir. Bu konuşmasından kısa bir süre sonra o, gerçekten Hz. Peygamber tarafından serbest bırakılmış ve daha sonra da kendi isteğiyle müslüman olmuştur.³⁶ Öyleyse mescidin Hz. Peygamber döneminde hapishane olarak kullanıldığına dair kanaat kesinlikle yanlıştır. Aksine bu örnekten de anlaşılacağı üzere mescitler insanların gerçek özgürlüklerine kavuştukları yerlerdir. Hz. Peygamber'in bahsettiğimiz tasarrufu için mescidi seçmesi ve daha önce ele geçirilen bir esiri burada özgürlüğüne kavuşturması tesadüf olmasa gerektir. Ayrıca mescitte gerçekleşen bu olay, söz konusu esirin İslam'ı seçmesiyle çok daha büyük bir erdeme dönüşmüştür. Demek ki yolu bir şekilde mescitten geçenlerin veya mescide uğrayanların bu türden güzelliklerle buluşması her zaman mümkündür.

Sonuç

Mescid/Cami İslam'ın başlangıcında bugünkünden farklı olarak kendisine pek çok fonksiyonun yüklendiği buluşma mekânı olagelmıştır. Hz. Peygamber kendisine inen vahiyleri bu mekanda okumuş ve vahiy kâtiplerine yazdırmıştır. Ayrıca yöneltilen sorulara yine bu mekanda cevap vermiştir. Heyetler burada karşılanmış ve ağırlandı. İnsanlar gerçek özgürlüklerini bu mekanda bulmuşlardır. Erdemin ve özgürlüğün zevkine tadılan mescitler insanı sarmalayan ve onu yaratıcısına daha yakın hissettiren mekanlardır. İşte bu sebeple Hz. Peygamber mescitlerin Allah'a en sevimli mekanlar olduğunu bildirmiştir.³⁷

Bakara suresinde anlatıldığı kadarıyla şeytan, yaratılışındaki cevherin farklılığını öne sürerek Allah'ın secde emrine itaat etmemiş ve ilahi huzurdan kovulmuştur. İşte Hz. Adem'in ve onun soyundan gelenlerin insanlık tarihi boyunca dünyanın çeşitli coğrafyalarında inşa ettikleri secde mekânları

yani mescitler, şeytanın başlangıçta yaptığı yanlış kıyasa ve takındığı yanlış tavra gösterilen müslümanca bir aksiyondur. Şeytanın cennet gibi büyük bir nimetten mahrum edilmesinin sebebi onun secde emrine itaat etmemesidir. Buna karşın yeryüzünde bina edilen mescitler, başlangıçta kaybedilen bu büyük nimete duyulan yeniden kavuşma arzusunun ve özleminin birer göstergesidir. Zaten dünyadaki gerçek medeniyet bu şekilde Allah'ın birliği ilkesi doğrultusunda kurulmuş ve dünyanın gerçek imarı, Allah'a teslim olan kulların elleriyle Cami ekseninde tamamlanmıştır.

1 Bakara (2):30.

2 Bakara (2):31.

3 Bakara (2): 37.

4 İlk vahiy hakkında bkz: Ebû Abdullah Muhammed b. İshak: es-Sîre (thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Dâru'l-Kütübil-İlmiyye, Beyrut, ty. , s. 173; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî: Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk (thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Dâru'l-Maârif, Kahire, ty. II. 298; Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Esîr: el-Kâmil fî't-Târih (thk. Ebi'l-Fida Abdullah el-Kâdî), Daru'l-Kütübil-İlmiyye, Bey-

- rut, 1987, I. 575; Ebû'l-Fida İmadüddîn İsmâil b. Kesîr: el-Bidâye ve'n-Nihâye (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr , 1997/1417, IV. 9.
- 5 Hicret hakkında bkz: İbn Esîr: el-Kâmil fi't-Târih, II. 3; İbn Kesîr: el-Bidâye ve'n-Nihâye, IV. 420.
- 6 Ebû Abdullah b. Sa'd: et-Tabakatü'l-Kübrâ (thk. Ali Muhammed Ömer), Mektebetü'l-Hanci, Kahire, t. y. , III. 223; Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Esîr, Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe (thk. Halil Me'mun Şiha), Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ty. , I. 187.
- 7 İbn Esîr: el-Kâmil fi't-Târih, II. 9; İbn Kesîr: el-Bidâye ve'n-Nihâye, IV. 534.
- 8 Diyanet İslam Ansiklopedisi, VII. 46.
- 9 Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr: Lisânu'l-Arab, Beyrut 1414-1994, III. 204; MEB İslam Ansiklopedisi, VIII. 1.
- 10 Ebu Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî: el-Camiu's-Sahîh, İstanbul 1401/1981, Salat 56.
- 11 Âl-i İmran (3):96.
- 12 Diyanet İslam Ansiklopedisi, XXIX. 273.
- 13 Kehf (18): 21.
- 14 Bakara (2):38.
- 15 Bkz: İbn İshak: es-Sîre, s. 141; et-Taberî: Târihü'r-Rusul ve'l-Mülûk, I. 251; İbn Esîr: el-Kâmil fi't-Târih, I. 81; İbn Kesîr: el-Bidâye ve'n-Nihâye, I, 373.
- 16 Bakara (2):127.
- 17 Hacc (22):40.
- 18 Ebu Abdurrahman Ahmed b. Ali en-Nesâî: es-Sünen, İstanbul 1401/1981, Mesâcid, 1.
- 19 Bakara (2):149.
- 20 Bakara (2) :150.
- 21 Araf (7): 29.
- 22 Araf (7): 31.
- 23 İbrahim (14):37.
- 24 Ebu'l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî: el-Camiu's-Sahîh, İstanbul 1401/1981, Mesâcid: 43.
- 25 Cin (72):28.
- 26 Tevbe (9):18.
- 27 Buhârî: Ezân 30; Müslim: Salat 272 .
- 28 Mescid-i Dirar hakkında bkz: İbn İshak: es-Sîre, s. 608; İbn Esîr: el-Kâmil fi't-Târih, II. 152.
- 29 Tevbe (9): 107, 108.
- 30 İbn Kesîr: el-Bidâye ve'n-Nihâye, IV. 485.
- 31 Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî: Esbâbü'n-Nüzûl, Beyrut 1411/1991 s. 264-265; Abdul Fettah el-Kâdi, Esbâbü'ün-Nüzûl, (trc. Salih Akdemir), Ankara t. y. , s. 215.
- 32 Tevbe (9): 17.
- 33 Buhârî: Fedâilu'l-Medîne 12; Ebu Abdullah Mâlik b. Enes: el-Muvattâ, İstanbul 1401/1981, Cami 4.
- 34 İsrâ (17): 1.
- 35 İbn İshak: es-Sîre, s. 309.
- 36 Buhârî: Salât 76.
- 37 Müslim: Mesâcid 288.

Fotograf: Necip EVLİCE

İSLAM SANATINDA CAMİ MİMARİSİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİNE KISA BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Abdulkadir DÜNDAR
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Özet

İslam sanatları ve mimarisinde camilerin rolü ve önemi büyüktür. Dolayısıyla bu makalede cami ve mescit kelimelerinin anlamları ve Kur'an-ı Kerim'de geçtiği yerler belirtilerek, mescit ve camilerin ortaya çıkışlarından özetle bahsedildikten sonra dönemlere göre gelişmeleri kısaca ele alınmıştır. Mekke'deki ilk mescitler ve Medine'deki Mescid-i Nebevi'nin İslam sanatı ve mimarisindeki yeri ve önemi ortaya konularak, daha sonraki dönemlerde inşa edilen ve yapıldığı dönemin özelliklerini taşıyan önemli cami ve mescitler ise örnek gösterilmiştir. Ayrıca, bu örneklerden hareketle Hz. Peygamber döneminden itibaren Osmanlı'nın sonlarına kadar geçen süre içerisinde cami mimarisinde meydana gelen gelişmeler hakkında bir perspektif çizilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cami, Mescit, Cami Mimarisi, İslam Sanatı, Mekke, Medine, Osmanlı.

Günümüzde Müslüman toplumların yaşadığı yerlerde ibadet mekânının genellikle "cami" kelimesiyle ifade edildiği görülmektedir. Halbuki, İslâm öncesi dönemlerde ve İslâm'ın ilk yıllarında cami kelimesi, bugünkü anlamıyla tedavüldeki bir kelime olmadığı gibi Kur'an'da da geçmemektedir. Onun yerine Kur'an'da, Sünnet'te ve daha önceki kutsal kitaplarda ibadet edilen mekân "mescit" veya bunun çeşitli diller-

deki karşılığı olan terimler kullanılmıştır.¹ "Mescid" Arapça'da "dik durmak, eğilmek baş eğmek, alını yere koymak" gibi manalara gelen "scd" kökünden türeyen isim-i mekândır.² Çoğulu "mesâcid"dir. "Secde edilen yer"³, "mabed-i müslimîn ve ibâdetgâh-ı mü'minîn"⁴ anlamlarına gelmektedir. Zeccâci'nin ifadesine göre ibâdet edilen her yer mescittir.⁵ Mescid Kur'an-ı Kerim'de tekil⁶, çoğul⁷ ve isim

Müslamanlar için camiler hayati öneme sahiptir. Cami yapımına ve mimariye çok önem verilmiştir.

Günümüzde Müslüman toplumların yaşadığı yerlerde ibadet mekânının genellikle "cami" kelimesiyle ifade edildiği görülmektedir. Halbuki, İslâm öncesi dönemlerde ve İslâm'ın ilk yıllarında cami kelimesi, bugünkü anlamıyla tedavüldeki bir kelime olmadığı gibi Kur'an'da da geçmemektedir. Onun yerine Kur'an'da, Sünnet'te ve daha önceki kutsal kitaplarda ibadet edilen mekân "mescit" veya bunun çeşitli dillerdeki karşılığı olan terimler kullanılmıştır.¹ "Mescid" Arapça'da "dik durmak, eğilmek baş eğmek, alını yere koymak" gibi manalara gelen "scd" kökünden türeyen ism-i mekândır.² Çoğulu "mesâcid"dir. "Secde edilen yer"³, "mabed-i müslimîn ve ibâdetgâh-ı mü'minîn"⁴ anlamlarına gelmektedir. Zeccâcî'nin ifadesine göre ibâdet edilen her yer mescittir.⁵ Mescid Kur'an-ı Kerîm'de tekil⁶, çoğul⁷ ve isim tamlaması⁸ olarak yirmi altı yerde geçmektedir. Kur'an-ı Kerîm'den öğrendiğimize göre⁹ "mescid" kelimesi İslâmiyetten evvel değişik dinlerde de kullanılmıştır.¹⁰

Secde edilen yer anlamına gelen "mescid" "cami"nin de ismidir.¹¹ Cami Arapça'da "parçaları bir araya toplamak, bir şeyin bir kısmını diğer kısmına katmak, uzlaştırmak, barıştırmak bir işe azmetmek ve elbise giymek" manalarına gelen "cma" kökünden ismi fâildir.¹² Çoğulu "cevâmi'" şeklinde gelir ve "toplayan bir araya getiren mânasını da ifade eder.¹³ İslâm'ın ilk dönemlerinde namaz kılmak amacıyla yapılmış minberli, minbersiz, büyük, küçük bütün mâbetler mescit ismiyle anılırken, bayram ve cenaze namazları

gibi belirli ibadetler için ayrıca inşa edilen veya geçici ibadet yeri olarak düzenlenen mekânlara ise Musallâ deniliyordu.¹⁴ Yine ilk zamanlarda şehirlerde sadece bir mescitte Cuma namazı kılınıyor ve bu mescit, şehirdeki diğer mescitlerden el-Mescidü'l-Cami şeklinde ayrı bir isimle anılıyordu. Şehir merkezlerindeki bu büyük ana mescitlere değişik zaman ve coğrafyalara göre Mescid-i Cuma, Ulu Cami, Camiü'l-Kebir, Büyük Cami, Orta Cami ve Merkez Cami gibi isimler verilmiştir.¹⁵

İslâm dininde en önemli ibadetlerin başında namaz ibadeti gelir. Namaz günde beş vakit kılınması farz olan bir ibadettir¹⁶ ve cemaatle kılınan namazın sevabı yirmi yedi derece daha fazladır.¹⁷ Böylece İslâm'da namaz ibadetinin topluca kılınmasının teşvik edilmesi, cuma¹⁸ ve bayram namazlarının¹⁹ ise cemaatle edâ edilmesinin zarûreti cami mimarîsinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²⁰ Yeryüzündeki ilk mâbedin Mekke'deki Kâbe olduğunu Kur'ân-ı Kerîm'den öğrenmekteyiz.²¹ İslâm tarihinde ise ilk mescidin, Ammar bin Yasir ile Hz. Ebû Bekir'in Mekke'deki evlerinde inşa ettirdikleri mescitler olduğunu bazı kaynaklar belirtmektedir.²² Ancak, bu mescitler, Hz. Peygamber'in hicret esnâsında dinlendiği Kuba'daki Kuba Mescidi²³, Ranûna Vadisi'nde Cuma namazı kılınan cami²⁴ ve Mescid-i Nebevî inşa edilinceye kadar Müslümanların Cuma namazını kıldıkları Medine'deki cami ile vakit namazlarını kıldıkları mescitler²⁵ hakkında isimlerinden başka ne plânları ve ne de mimarîlerine ait herhangi bir bilgiye sahibiz.

Müslümanlara Kâbe'de ibadet etme yasağı getirilmeden önce, Hz. Ebû Bekir ve Ammar bin Yasir özel durumları sebebiyle ibâdetlerini, evlerinin avlularında oluşturdukları husûsî mescitlerde yapıyorlardı.²⁶ Daha sonraları Müslümanlara Kâbe'de

ibadet etme yasağı konulunca da Hz. Peygamber ve sahabîleri ibadetlerini, Kâbe'ye daha yakın olan sahabî Erkâm'ın evinde yapmaya başladılar.²⁷ Böylece, zarûretten dolayı, Mekke'de ortaya çıkan İslâm mâbedinin ilk çekirdeği, Kuba'da inşa edilen Kuba Mescidi ile daha da belirginlik kazanarak, Medine'de yapılan Mescid-i Nebevî ile "İslâmın İlk Cami Modeli" ortaya çıkmıştır.

Hz. Peygamber, 622'de Medine'ye hicretiyle birlikte aile efrâdı için ev ve bir mescit yapılmasını istemiştir. "Ev Mescidi" olarak da isimlendirilen²⁸ Mescid-i Nebevî, her kenarı 100 zira' uzunluğunda, alttan 3 arşın kısmı taştan, üstten 4 arşınlık kısmı ise kerpiçten olmak üzere 7 zira' yüksekliğinde çevrilen kare plânlı bir avlu şeklinde inşa edildi. Bu avluya, doğudaki Bâb-ı Cebrâil, batıdaki Bâb-ı Atîk ve güneydeki Bâbü's-Selâm adlı kapılardan girilmekteydi. Kible duvarı önünde, hurma kütükleri üzerine oturan iki sıradan oluşan bir gölgelik mescidin harim kısmıydı. Avlunun güney doğu köşesine Hz. Peygamberin zevceleri için ilk etapta iki tane hücre yapılmıştı. Daha sonraları bu hücrelerin

Hz. Peygamber, 622'de Medine'ye hicretiyle birlikte aile efrâdı için ev ve bir mescit yapılmasını istemiştir.

sayısı ihtiyaca binâen dokuza kadar çıkarılmıştır. Ayrıca, avlunun güney tarafına, Mekke'den hicret eden kimsesiz ve fakir muhacirler için de, daha sonraları bir ilim ve irfan yuvasına dönüşecek olan, üzeri hurma dalları ve yaprakları ile bir gölgelik (zulla) şeklinde örtülen suffe yapılmıştı. Zeminine ince kumların döşendiği mescidin mihrap ve minaresi yoktu. Ancak

caminin kiblesini işaret etmek için kible duvarına bir işaret konulmuş, ezan da mescidin damında okunmaktaydı. 2 Ocak 624'de kiblenin Kudüs'ten Kâbe'ye çevrilmesiyle birlikte, "Suffe" kısmı güneyden kuzeye harim de kuzeyden güneye alınmış ve güneydeki kapı kapatılarak kuzey duvarına açılmıştı. Avlunun ortasında Müslümanların abdest almaları ve orada ikâmet edenlerin su ihtiyacını karşılamak amacıyla bir de kuyu bulunmaktaydı.²⁹

İlk şeklienden günümüze, Hz. Peygamber (s.a.v) vefat ettiğinde defnedildiği Hz. Aişe'nin hücresi olan bugünkü Ravza-i Mutahhara'nın bulunduğu mekân dışında, hiçbir şey kalmayan Mescid-i Nebevî bir mimârî üslup ve kâideler manzumesi getirmemiştir ama, asırlarca devam edecek olan çok direkli cami plânını hediye et-

nirlandırılmış ve yanlarında komutan evi (darü'l-imâre) bulunan geniş alanlardan ibâretti. Daha ilk dönemlerde çok değişikliğe uğrayan ve "ordugâh mescitleri" olarak anılan bu mescitler hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.³³ Bu nedenle, Emevî dönemi (661-750) camileri, ilk plân şemalarının oluşumu ve daha sonra inşâ edilecek camilere örnek olmaları bakımından büyük önem arz etmektedir. Kapalı bir ibadet mekânı ve etrafı revaklı avludan meydana gelen cami plânı bu dönemde oluşumunu tamamlayarak, bazilikal ve transept plânlı

miştir.³⁰ Ayrıca, Mescid-i Nebevî suffasıyla daha sonraki medreselerin ve tekkelerin, hücreleriyle meşrutaların ve sarayların, su kuyusuyla şadırvanların, gerektiğinde yaralıların tedavi edildiği yer olması nedeniyle de dârüşşifâların habercisi ve öncüsü olmuştur.³¹

İslâm mimarîsinde dört halife döneminde (632-661) inşa edilen önemli mescitler Kûfe (635-636), Basra (635) ve Fustat Amr Mescidi (641-642)'dir.³² Bu mescitler, etrafı kamışla, hendekle veya duvarla sı-

düzenlemeler ortaya çıkmıştır.³⁴ Mescid-i Aksa (702), Şam Ümeyye (705-715), Kayravan Seydi Ukba (670-728), Halep Ulu (8. yüzyılın ilk yarısı) ve Harran Ulu camileri (8. yüzyılın ilk yarısı) önemli örneklerdir.³⁵ Çift katlı kemerleri, dört köşeli minaresi, mihrap önündeki kaburgalı kubbeleri ve tekerlekler üzerinde hareket eden minberi gibi özellikleriyle bilinen Kurtuba Ulu Camii ise (786-961) Endülüs Emevileri döneminden kaydedilmesi gereken diğer önemli bir camidir.³⁶

Abbasiler Dönemi (750-1258) ilk zamanlarında İslâm kültür ve medeniyetinde önemli gelişmelerin yaşandığı bir devirdir. Bu dönemin camilerinde ise Mezopotamya ve doğu yapı geleneklerinin tesiri görülmektedir. Abbasiler, Emeviler'in revaklı avlu ve kapalı ibadet mekânlarından meydana gelen çok ayaklı dikdörtgen plânlı cami biçimlerini devam ettirmekle birlikte, tuğla ile yapılan, ştuk (alçı) tezyinatlı ve âbidevî ölçülere sahip camileriyle Emevi camilerinden ayrılan farklı bir cami mimarisi ortaya koymuştur.³⁷ Samerra Ulu Camii (848-852) İslâm mimârisinin en geniş mâbedi olması, Emevi yapılarının aksine tuğladan inşâ edilmesi, kemer kullanılmayarak düz damın doğrudan doğruya ayaklara oturması, dışardan helezonik bir rampayla çıkılan malviye tipindeki minaresi ve avlusunun doğu ve batısında dörder sıra ayak üzerine oturan dörder, kuzey tarafında ise üç sıra revaklarla çevrili olması gibi özellikleriyle bu dönemin en önemli camisidir.³⁸ Damgan Târ-ı Hâne (750-786), Ebu Dülef (861-862) ve Nayin Camiü'l-Kebîr (960) Abbasilerin belirtilmesi gereken diğer önemli camileridir.³⁹ Minaresinin malviye tipinde olması, etrafındaki ziyadeler bölümü ve tuğladan yapılması gibi özellikleriyle Samerra Ulu Camii ile benzerlikler gösteren Kahire'deki Tolunoğlu Ahmet Camii (876-879) ise zarif alçı süslemeleri bakımından da dikkati şayan başka bir eserdir.⁴⁰

Fatımi dönemi (909-1171) mimarîsi belirli ölçüde Emevi, Abbasi özellikle de Ağlebi ve Tolunoğlu mimarî anlayışından etkilenmiş olsa da, esas itibarıyla belirgin

bir şekilde Kuzey Afrikalı ve Berberi bir karaktere sahiptir.⁴¹ Yapıların, iç ve dış süslemelerinde kendine özgü Fatımi zevk ve anlayışı ortaya konulmakla birlikte, revaklı avludan oluşan çok ayaklı cami plânı tekrarlanmıştır. Mehdiye (916), Kahire Ezher (972), Sfaks (988), Kahire el-Hakim (990-1003), Kahire el-Cuyuşi (1085), Kahire el-Akmer (1125) ve Kahire el-Talayi (1160) gibi camiler Fatımîlerin en önemli camileridir.⁴²

Karahanlılar devri (840-1212) Anadolu öncesi Türk İslâm mimarîsi bakımından önemli bir yere sahiptir. Çünkü Türk İslâm mimarîsinin ilk örnekleri bu dönemde ortaya konmuştur. Yapılarda önceleri kerpiç kullanılırken, sonradan giderek tuğla kullanımı ağırlık kazanmıştır. Mihrap önü kubbeli plân şeması ile merkezî plânlı cami formunun ilk örnekleri bu dönemde yapılmıştır. XI. Yüzyıl başlarına tarihlenen merkezî plânlı Hazara Camii, enine gelişmiş plânı ve büyük boyutlu kubbesi ile Talhatan Baba Camii (XI. Yüzyıl sonları-XII. Yüzyıl başları), portal cephesindeki pişmiş topraktan yapılmış zengin süslemeleri ve bunlar arasındaki çini tezyinatı ile dikkat çeken Muğak Attari Camii (XII. Yüzyıl) Karahanlıların en önemli camileridir.⁴³ Türk Cami mimarîsinin Karahanlılarla başlayan gelişimi Gazneliler (963-1187)'de de devam etmiştir. Bu dönem camilerinden, Gazne'de yapılmış olan ağaç direkli, ahşap düz çatılı ve zengin süslemeli Arusu'l-Felek Cami (998-1030), Anadolu Selçuklu cami mimarîsinde önemli bir yere sahip olan ağaç direkli camilere öncülük ederken, Leşker-i Bazar Ulu Camii (XI. Yüzyılın ilk

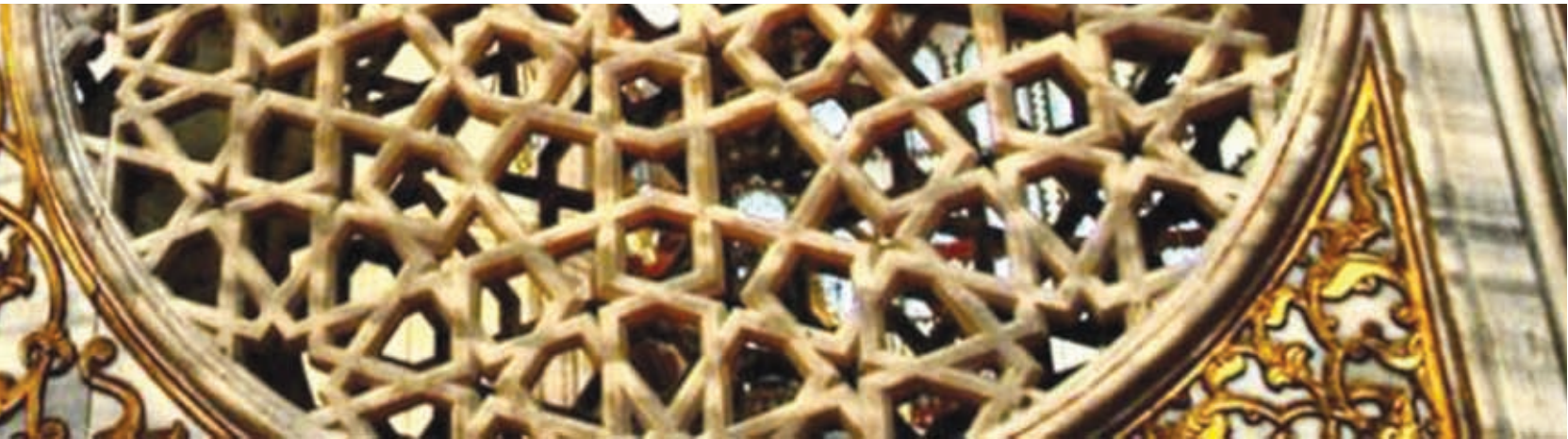
yarısı) ise enine gelişme gösteren, dikdörtgen plâni ve mihrap önü kubbesiyle Türk cami mimarîsinin Anadolu'daki gelişme sürecinde önemli bir aşamasını ve plân tipini oluşturmaktadır.⁴⁴

Büyük Selçuklular dönemi (1040-1307)'nde Türk mimarisinde daha önce başlayan gelişmeler değerlendirilerek, âbidevî bir cami mimarîsi ortaya konulmuş, dört eyvanlı, avlulu ve mihrap önü kubbeli plân şeması ustalıklı uygulanmıştır. Bu plân tipi, bütün İran ve Orta Asya'da inşa edilen diğer camilere de örnek teşkil etmiştir. Önemli bölümleri Melikşah döneminde (1072-1092) yapılmış olan İsfahan'daki Mescid-i Cuma, Gülpayegan Camii (1108-1118), Kazvin Mescid-i Cuma (1113-1119), Barsiyan Mescid-i Cuma (1134), Zevare Mescid-i Cuma (1135) ve Ardistan Mescid-i Cuma (1158) Büyük Selçukluların İran'da inşa ettikleri önemli camilerdir.⁴⁵ Kubbeye eyvanı birleştiren bir çekirdeğe sahip bu Selçuklu camilerine "Köşk Tipi" camiler de denilmektedir. Ayrıca, İsfahan Mescid-i Cuma'sındaki Melikşah ve Terken Hatun kubbelerinin plân konstrüksiyonu cami mimarisinde, Anadolu'da Artukluların 1156 tarihli Silvan Ulu Camii'nde ve Memlûklülerin Kahire Baybars Camii'nde farklı tasarımlar içinde aynen kullanılmıştır.⁴⁶

Anadolu cami mimarîsinde, bazilikal plâna sahip ve dört köşeli minaresi olan Diyarbakır Ulu (1091-92), ilk şekli tromplu bir kubbeden ibâret olan ve daha sonraları değişikliğe uğrayan Siirt Ulu (1129 tamir), kibleye paralel üç sahından oluşan ve mihrap önü kubbeli Bitlis Ulu (1150) camileri

Büyük Selçuklulara bağlanırken⁴⁷, Silvan Ulu (1152-1157), Mardin Ulu (1176), Harput Ulu (1156-57), Kızıltepe Ulu (1204) ve Urfa Ulu (XII. y. yılın üçüncü çeyreği) camileri Artukluların⁴⁸; Niksar Ulu (1145), Kayseri Ulu (1205), Kayseri Köçük (1210) ve Sivas Ulu (1197) camileri Danişmendlilerin⁴⁹, Erzurum Kale (XII. y. yılın ortaları) ve Erzurum Ulu (1179) camileri Saltukluların⁵⁰; Divriği Kale (1180-81) ve Divriği Ulu Camii (1228) ise Mengüceklilerin önemli camileridir. Konya Alâeddin (1155, 1219), Niğde Alâeddin (1223), Malatya Ulu (1224), Kayseri Huand Hatun (1238), Kayseri Hacı Kılıç (1249), Amasya Burmalı Minare (1237), Sinop Ulu (1267), Amasya Gökmedrese (1266-67), Bünyan Ulu (1256), Akşehir Ulu (1213) ve Develi Ulu (1281) camileri önemli Anadolu Selçuklu camileridir.⁵¹ Ayrıca, Afyon Ulu (1272), Sivrihisar Ulu (1275), Ankara Aslanhane (1289-90), Beyşehir Eşrefoğlu (1299) ve Konya Sahip Ata (1258) bu dönemin ağaç direkli camileridir.⁵² Anadolu'da, XIII. Yüzyılın başından itibaren Konya ve Akşehir'de ilk örnekleri görülen tek kubbeli küçük mesitler de inşa edilmiştir.⁵³

Selçuklu ile Osmanlı devri mimarîleri arasında bir köprü vazifesi gören ve her iki devri birbirine bağlayan dönem Beylikler devridir. Çünkü bu dönemin yapılarında hem Selçuklu döneminin izlerini hem de Klasik Osmanlı mimarîsinin hazırlayıcısı ve habercisi durumunda olan eserleri görmek mümkündür. Küçük beyliklerin sınırlı imkânlarla sürdürdükleri mimarî faaliyetlerin temelinde, XIV. Yüzyıla kadar

olan gelişmelerle mahalli geleneklerin bağdaştırılma istekleri bulunmaktadır. Bu bağlamda cami plânına revaklı avlu ve son cemaat mahallinin eklenmesi, çok fonksiyonlu camilerin ortaya çıkışı gibi daha önce mevcut olmayan birtakım yeni gelişmelerin görülmesi yanında, medrese ve türbe ile birlikte bir külliye olarak yapılan Manisa Ulu Camii (1376) mihrap önü kubbesi bakımından⁵⁴, Selçuk İsa Bey Camii (1374) ise revaklı avlusu ve kibleye paralel uzanan iki sahin ve bunu ortadan kesen, arka arkaya iki kubbeyle örtülü başka sahından oluşan harimiyle önemli camilerdir.⁵⁵

Beyliklerden sonra Anadolu'daki Türk cami mimarisinin en önemli örnekleri erken Osmanlı döneminde (1299-1481) yer

Lale Devri'yle birlikte başlayan Batı etkileri giderek artmış ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı sanatı ve mimarisi Barok ve Rokoko üsluplarının etkisi altına girmiştir.

almaktadır. Bu dönemde, İznik Hacı Özbek (1333), Bursa Alâeddin Bey (1335), İznik Yeşil (1378-1391) ve Mudurnu Yıldırım (1382) camileri gibi tek kubbeli camiler; Osmanlı cami mimarisinde yeni bir tarz olarak ortaya çıkan, Bursa'da yapılmış olan Orhan Bey (1339), Hüdavendigâr (1366), Yıldırım (1390-1395), Yeşil (1419-1424) ve Muradiye (1424-1426) camileri ile Edirne Muradiye Camii (1426-1427) zaviyeli veya ters t tipi olarak adlandırılan çok fonksiyonlu camiler; Bursa Ulu (1396-1399) ve Edirne Eski (1403-1413) camileri gibi aynı büyüklükte çok kubbeli veya çok üniteli camiler; Dimetoka Çelebi Sultan

Mehmed (1420), Edirne Üç Şerefeli (1437-1447) ve İstanbul Eski Fatih Camii (1462-1470) gibi merkezî kubbeli veya merkezî plânlı camiler inşâ edilmiştir.⁵⁶

Klasik dönem (1481-1720) Osmanlı camileri genellikle bir külliye içerisinde yer alarak, külliyenin ana yapısını veya merkezini oluşturmuştur. Osmanlı döneminde ilk devirlerden itibaren cami harimlerini tek bir dam altında toplamak arzusu ortaya çıkmış ve bunu gerçekleştirmek amacıyla tek kubbe ile örtülü, geniş alanların cami harimine dâhil edilme imkânları araştırılmış ve kubbe mimarisindeki bu gelişim süreci ile merkezî plân şeması Mimar Sinan'la son noktasına ulaşmış, ondan sonra gelenler ise bu konuda herhangi bir yenilik getirememişlerdir.⁵⁷ Bu dönemde inşâ edilen, Amasya II. Beyazıt (1484-1486), Edirne II. Beyazıt (1484-1488) ve İstanbul II. Beyazıt (1501-1506) gibi Mimar Sinan öncesi külliyeler içinde yer alan camiler ile Üsküdar Mihrimah Sultan (1543-1547), İstanbul Şehzade (1544-1548), Sivri Hadım İbrahim Paşa (1551), Tekirdağ Rüstem Paşa (1553), İstanbul Süleymaniye (1550-1557), Beşiktaş Sinan Paşa (1555), Babaeski Semiz Ali Paşa (1551-1565), Edirnekapı Mihrimah Sultan (1562-1565), Kadırga Sokullu (1571-1572), Edirne Selimiye (1569-1575), Üsküdar Atik/Eski Valide (1577-1583), Üsküdar Şemsi Paşa (1580), Tophane Kılıç Ali Paşa (1580) ve Manisa Muradiye Külliyesi (1583-1585) gibi Mimar Sinan'ın inşa ettiği külliyelerdeki camiler bu dönemin önemli camileridir. Ayrıca, İstanbul Firuz Ağa (1494), Diyarbakır Fatih Paşa (1516-1520), Eminönü Rüstem Paşa (1561) Erzurum Lala Mustafa Paşa (1562), Diyarbakır Behram Paşa (1564-1572), Konya Selimiye (1566), Tokat Ali Paşa (1581), Kayseri Kurşunlu (1581), Sultan Ahmet (1610-1617), Eminönü Yeni/Valide (1598-1663) ve Safranbolu Köprülü Mehmed Paşa Camii (1661)

gibi daha pek cami de bu döneme ait belirtilmesi gereken önemli camilerdir.⁵⁸

Lale Devri'yle birlikte başlayan Batı etkileri giderek artmış ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı sanatı ve mimarisi Barok ve Rokoko üsluplarının etkisi altına girmiştir. Barok tesirinin kuvvetle hissedildiği ilk büyük ve önemli eser İstanbul Nur-u Osmaniye Camii (1748-1755)'dir. Caminin harim kısmı ve kubbe ile örtülü kübik kütlesi Osmanlı mimarisinin geleneksel özelliklerini taşımakla birlikte, avlunun oval şekli klasik formdan ayrılarak Batı etkisini açıkça göstermektedir. Ayrıca, kıvrık yuvarlak kemerler, oval pencereler, S biçimindeki payandalar, zengin profiller, kornişler, kapı girişlerindeki soyut motifler, C ve S kıvrımları bu etkinin önemli göstergeleridir. Üsküdar Ayazma Camii (1757-1760) ile Lale Camii (1749-1763)'nde ise Barok tesirler mimarîden ziyade daha çok ayrıntılarda ve tezyinatta kendini belli etmektedir. Cami mimarisindeki Barok tesirler biraz azalarak da olsa İstanbul dışında inşa edilen Aydın Cihanoğlu (1756), Yozgat Çapanoğlu (1777-1779) ve Saffranbolu İzzet Mehmet Paşa (1796) gibi camilerde de görülmektedir.⁵⁹ İstanbul Selimiye (1805) ve Nusretiye (1822-1826) camilerinde Barok ve Ampir Üslubu'nun tesiri birlikte görülürken, Dolmabahçe (1853), Ortaköy (1854), Kağıthane (1863-1864), İzmir Kemeraltı (1812), Konya Aziziye (1867) ve Kütahya Ulu (XIX. yüzyıl sonu) camilerinde ise Ampir Üslubu kendini daha kuvvetli bir şekilde belli etmektedir.⁶⁰ XIX. yüzyılın sonlarında, yabancı mimarlar ve ustalar tarafından icra edilen mimarî anlayış, Osmanlı toplumunda ve yerli mimarlarda ciddi bir tepki yaratarak, mimarîde yeniden Klasik Türk Üslubu'na dönme gayretlerini doğurmuştur. Neo Klasik Türk Üslubu olarak adlandırılan ve 1930'larda son bulan bu akımın öncüleri

Vedat Tek ve Kemalettin Bey gibi mimarlar olmuştur.⁶¹ İstanbul Yeşilköy Mecidiye Camii (1909) ile Bebek Camii (1913) bu üslupta inşa edilen camiler arasında yer alan örneklerdendir.

Kaynakça

- Acun, Hakkı, "Erken Devir Osmanlı Mimarisi", Osmanlı, 10, Kültür ve Sanat, (Edi:Güler Eren), Ankara 1999, s. 137-144.
- Acun, Hakkı, Manisa'da Türk Devri Yapıları, Ankara 1999.
- Altun, Ara, Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul 1978.
- Altun, Ara, Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet, İstanbul 1988.
- Anık, Rüşan, "Batılılaşma Dönemi Anadolu Türk Mimarisine Bir Bakış", Osmanlı, 10, Kültür ve Sanat, (Edi:Güler Eren), Ankara 1999, s. 247-257.
- Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı, I-II, İstanbul 1984.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı "Camilerde İlik Saf ve Geniş Saf Hakkında", Kubbealtı Akademi Mecmuası, Yıl: 11, Sayı: 2, Nisan 1982, s. 8-17.
- Bakır, Betül, "XVIII. Yüzyılda Türk Baroku Camiler", Osmanlı, 10, Kültür ve Sanat, (Edi:Güler Eren), Ankara 1999, s. 265-275.
- Baltacı, Câhid "İslâm Medeniyetinde Cami", M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, İstanbul 1985, s. 225-241.
- Buhari, Mevakıtı's-Salat, Ezan, Cumua, C. 1, İdeyn, C. 2, İstanbul Tarihsiz.
- Can, Yılmaz-Gün, Recep, Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği, Samsun 2005.
- Cezar, Mustafa, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977.
- Creswell, KAC, Early Muslim Architecture, 2 Vols, Oxford, 1932-1940.
- Creswell, K. A. C, A Short Account of Early Muslim Architecture, (Revised and supplemented by James W. Allan), Cairo 1989.
- Çam, Nusret, İslamda Sanat Sanatta İslam, 2. Baskı, Ankara 1997.
- Çeşmeli, İbrahim Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi, 2. Baskı, İstanbul 2007.
- Çeşmeli, İbrahim, "Orta Asya'da Bir Ortaçağ Yapısı Olan Dığaran Camisi", Sanat Tarihi Yıllığı, XVI, 2003, s. 25-59.
- Çeşmeli, İbrahim, "Orta Asya'da Eksentrik Bir Yapı: Mağak-ı Attarı Cami", Arkeoloji ve Sanat, 118, 2005, s. 76-85.
- Dilaver, Sadi, "Anadolu'da Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi", Sanat Tarihi Yıllığı, IV, İstanbul 1971, s. 18-27.
- el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân, (Çev: Mustafa Fayda), Ankara 1987.
- el-Halebî, İnsân el-Uyûn, Kahire 1292.
- Erdmann, Kurt, "XIII. Yüzyıl Anadolu Camilerinin Özel Durumu", Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara 1962, s. 144-151.

- Fırat, Nurcan İnci, "XX. Yüzyıl Başlarında Görülen Osmanlı Mimarisi", Osmanlı, 10, Kültür ve Sanat, (Edi:Güler Eren), Ankara 1999, s. 287-297.
- Firûzâbâdi, Tertîbü'l Kâmûs el-Muhiît, Cilt: 2, Mısır 1970.
- Golombek, L. "Abbasid mosque at Balkh", Oriental Art n. s. xv, no. 3 (1969), 173-189.
- Güner, Ahmet, "Asr-ı Saadet'te Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları", Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam, (Ed: Vecdi Akyüz), Cilt: 4, İstanbul 1995, s. 164-174.
- Hüseyin Kâzım Kadri, Türk Lügatı, Cilt: 2, İstanbul 1928.
- İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, I-II, Mısır 1955.
- İbn Manzûr, Lisanü'l-Arab, Cilt: 3, Beyrut, Tarihsiz.
- İbn Seyyidü'n-Nâs, Uyünü'l-Eser, Kahire 1356.
- Karamağaralı, Haluk, "Türk Cami Mimarisinde Mekan Geleşmesi ve Ayasofya Meselesi", 100 Yaşında Bir Osmanlı Ekrem Hakkı Ayverdi ve Osmanlı Mimarisi Sempozyum 4 Aralık 1999, Ankara, (Yayına Hazırlayan: Ayşe Yıldız Topuz), Ankara 2002, s. 83-108.
- Katoğlu, Murat, "13. Yüzyıl Konyasında Bir Cami Grubunun Plan Tipi ve "Son Cemaat Yeri", Türk Etnoğrafya Dergisi, IX, 1966, s. 81-100.
- Köksal, M. Asım Köksal, İslâm Tarihi, Cilt: 8-9, İstanbul 1987.
- Kuban, Doğan, Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, İstanbul 2002.
- Küçük, Raşit, "Saadet Asrında Cami", Cami Yazıları, Ankara 2012, s. 11-19.
- Mehmed Mevkufatı, Mülteka Tercümesi Mevkufat, (Sadeleş-tiren: Ahmed Davudoğlu, Yayına hazırlayanlar: Şevket Gürel-Zülkarneyn Tatlılı), C. 1, İstanbul 1980.
- Molla Hüsrev, Gurer v Dürer Tercümesi, (Çev: Arif Erkan), C. 1, İstanbul 1979.
- Muhammed Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, (Ter: İhsan Süreya Sırma), İstanbul 1984.
- Numan, İbrahim, "Dini İctimâi Müesseselerimizde Doğuşun-da ve Mimarî Tekâmülüne Mescid-i Nebevî'nin Tesir-leri", Kubbealtı Akademi Mecmuası, Yıl: 11, Sayı: 3, Temmuz 1982, s. 37-51
- Öney, Gönül, Beylikler Devri Sanatı XIV. -XV. Yüzyıl (1300-1453), Ankara 1989.
- Özakın, Rabia, "XIII. Yüzyıl Anadolu Selçuklu Cami Mimarisinde Gelişim ve Beylikler Dönemine Etkileri", Türkler Ansiplopedisi, Cilt: 7, Aralık 2002, Ankara, s. 865-871.
- Pedersen, Jons, "Mescid", İslâm Ansiklopedesi, Cilt: 8, İstanbul 1971, s. 1-112.
- Semhûdî, Vefâ el-Vefâ bi Ahbâr-ı Dâr-ı Mustafa, Mısır, 1326.
- Shroeder, Eric, "The Seljuq Period", A Survey of Persian Art, London and New York, 1939, p. 981-1045.
- Söylemezoğlu, H. H. Kemâlî, İslâm Dini İlk Camiler ve Osmanlı Camileri, İstanbul 1955.
- Şemseddin Sâmî, Kâmûs-i Türkî, İstanbul 1989.
- Uluçam, Abdüsselam, "Klasik Dönem Osmanlı Mimarisi", Osmanlı, 10, Kültür ve Sanat, (Edi:Güler Eren), Ankara 1999, s. 163-178.
- Yetkin, Suut Kemal, İslam Mimarisi, Ankara 1965.
- 1 Bu makale, "An Introduction to The Birth And Development of Mosque Architecture in Islamic Art", Euro Agenda (Avrupa Günlüğü), Yıl/Jahr: 6, Sayı/Heft: 10, Nr: 2/2007, p. 301-311'de yayınladığımız makalenin Türkçe si ve yeniden gözden geçirilmiş hâlidir.
- ** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.
- Raşit Küçük, "Saadet Asrında Cami", Cami Yazıları, Ankara 2012, s. 11.
- 2 Jons Pedersen, "Mescid", İslâm Ansiklopedesi, Cilt: 8, İstanbul 1971, s. 1.
- 3 Firûzâbâdi, Tertîbü'l Kâmûs el-Muhiît, Cilt: 2, Mısır 1970, s. 521.
- 4 Şemseddin Sâmî, Kâmûs-i Türkî, İstanbul 1989, s. 1341.
- 5 İbn Manzûr, Lisanü'l-Arab, Cilt: 3, Beyrut, Tarihsiz, s. 204.
- 6 Tekil olarak altı yerde: Arâf: 29, 31; Tevbe: 107, 108; İsrâ: 7; Kehf: 21.
- 7 Çoğul olarak dört yerde: Bakara: 114, 187; Hac: 40; Cin: 18.
- 8 İsim tamlaması olarak on altı yerde: Tevbe: 7, 17, 18, 19; Bakara: 144, 149, 150, 191, 196, 217; Mâide: 2; Enfâl: 34; İsrâ: 1; Hâc: 25; Fetih: 25, 27.
- 9 Kehf: 21.
- 10 Muhammed Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, (Ter: İhsan Süreya Sırma), İstanbul 1984, 46, 47.
- 11 İbn Manzûr, a. g. e. , s 205.
- 12 Bkz. Câhid Baltacı, "İslâm Medeniyetinde Cami", M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, İstanbul 1985, s. 225.
- 13 Hüseyin Kâzım Kadri, Türk Lügatı, Cilt: 2, İstanbul 1928, s. 321.
- 14 Yılmaz Can ve Recep Gün, Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği, Samsun 2005, s. 48.
- 15 Bkz. Can ve Gün, a. g. e. , s. 48.
- 16 Buhari, Mevakitu's-Salat, Bab:1, C. 1, İstanbul Tarihsiz, s. 132; Mehmed Mevkufatı, Mülteka Tercümesi Mevkufat, (Sadeleş-tiren: Ahmed Davudoğlu, Yayına hazırlayanlar: Şevket Gürel-Zülkarneyn Tatlılı), C. 1, İstanbul 1980, s. 101; Molla Hüsrev, Gurer v Dürer Tercümesi, (Çev: Arif Erkan), C. 1, İstanbul 1979, s. 95-96.
- 17 Buhari, Ezan, Bab: 30, C. 1, İstanbul Tarihsiz, s. 158.
- 18 Cuma Suresi Ayet: 9; Buhari, Cumua, Bab:1, 2, C. 1, İstanbul Tarihsiz, s. 211; Molla Hüsrev, a. g. e. , s. 242; Mehmed Mevkufatı, a. g. e. , s. 254-256.
- 19 Buhari, İdeyn, Bab: 6, 7, 8, C. 2, İstanbul Tarihsiz, s. 4-5; Mehmed Mevkufatı, a. g. e. , s. 264-272; Molla Hüsrev, a. g. e. , s. 249-252.
- 20 Bkz. Nusret Çam, İslamda Sanat Sanatta İslam, 2. Baskı, Ankara 1997, s. 82-83.
- 21 Âl-i İmrân: 96, 97.
- 22 Bkz. Muhammed Hamidullah, a. g. e. , s. 59, 61, 63-65; Baltacı, a. g. m. , s. 227; Pedersen, a. g. m. , s. 5.
- 23 Bkz. el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân, (Çev: Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 1-5; İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, I-II, Mısır 1955, s. 494, 498; Semhûdî, Vefâ el-Vefâ bi Ahbâr-ı Dâr-ı Mustafa, Mısır, 1326, s. 178-181; İbn Seyyidü'n-Nâs, Uyünü'l-Eser, Kahire

- 1356, s. 193; M. Asım Köksal, *İslâm Tarihi*, Cilt: 8-9, İstanbul 1987, s. 9-10; Pedersen, a. g. m. , s. 4; Ahmet Güner, "Asr-ı Saadet'te Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, (Ed: Vecdi Akyüz), Cilt: 4, İstanbul 1995, s. 164-174.
- 24 Bkz. El-Mesûdî, a. g. e. , s. 286; İbn Seyyidü'n-Nâs, a. g. e. , s. 194; el-Belâzurî, a. g. e. , s. 5; el-Halebî, *İnsân el-Uyûn*, Kahire 1292, s. 78.
- 25 Baltacı, a. g. m. , s. 227; Köksal, a. g. e. , Cilt: 1, s. 117; İbrahim Numan, "Dini İctimâi Müesseselerimizin Doğuşunda ve Mimari Tekâmülüne Mescid-i Nebevî'nin Tesirleri", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 11, Sayı: 3, Temmuz 1982, s. 38.
- 26 Muhammed Hamidullah, a. g. e. , s. 59-64.
- 27 Muhammed Hamidullah , a. g. . e. , s. 54, 55.
- 28 Bkz. Numan, a. g. m. , s. 39.
- 29 Mescid-i Nebevî ile ilgili geniş bilgi için şu eserlere bkz. KAC Creswell, *Early Muslim Architecture*, Cilt: 1, p. 2, 3, 5, 6, 7, 8; H. H. Kemâlî Söylemezoğlu, *İslâm Dini İlk Camiler ve Osmanlı Camileri*, İstanbul 1955, s. 19, 22, 24, 26-27; Çam, a. g. e. , s. 164-173. Köksal, a. g. e. , s. 136-140.
- 30 Ekrem Hakkı Ayverdi, "Camilerde İlk Saf ve Geniş Saf Hakkında", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 11, Sayı: 2, Nisan 1989, s. 9.
- 31 Çam, a. g. e. , s. 172.
- 32 Bkz. Creswell, K. A. C, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, (Revised and supplemented by James W. Allan), Cairo 1989, p. 9-10.
- 33 Bkz. Can ve Gün, a. g. e. , s. 49-60.
- 34 Can ve Gün, a. g. e. , s. 61.
- 35 Creswell, *A Short Account of . . .* , p. 46-82, 315-330, 218-221; Suut Kemal Yetkin, *İslam Mimarisi*, Ankara 1965, s. 9-17.
- 36 Bkz. Creswell, *A Short Account of . . .* , p. 292-302; Yetkin, a. g. e. , s. 34-39; Can ve Gün, a. g. e. , s. 60-67.
- 37 Bkz. Can ve Gün a. g. e. , s. 74.
- 38 Bkz. Creswell, *A Short Account of*, p. 359-365; Yetkin, a. g. e. , s. 54-55; L. Golombek, "Abbasid mosque at Balkh", *Oriental Art n. s. xv*, no. 3 (1969), p. 173-189.
- 39 Creswell, *A Short Account of*, p. 348-351, 367-370; Yetkin, a. g. e. , s. 56, 59-60.
- 40 Creswell, *A Short Account of . . .* , s. 391-406; Yetkin, a. g. e. , s. 56-59.
- 41 Bkz. Can ve Gün, a. g. e. , s. 84.
- 42 Bkz. Yetkin, a. g. e. , s. 69-75.
- 43 Karahanlı camileri hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 144-163; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı, I-II*, İstanbul 1984, s. 19-24; İbrahim Çeşmeli, *Antik Çağdan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*, 2. Baskı, İstanbul 2007, 65-103; İ. Çeşmeli, "Orta Asya'da Bir Ortaçağ Yapısı Olan Diggaran Camisi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, XVI, 2003, s. 25-59; İ. Çeşmeli, "Orta Asya'da Eksentrik Bir Yapı: Mağak-ı Attarı Cami", *Arkeoloji ve Sanat*, 118, 2005, s. 76-85.
- 44 Gazneli camileri hakkında bkz. Yetkin, a. g. e. , s. 84; Aslanapa, a. g. e. , s. 37-40.
- 45 Bkz. Eric Shroeder, "The Seljuq Period", *A Survey of Persian Art*, London and New York, 1939, page: 981-986; 990-997, 1004-1009; Yetkin, a. g. e. , s. 88-90; Aslanapa, a. g. e. , s. 49-62; Cezar, a. g. e. , s. 346-368; Can ve Gün, a. g. e. , s. 107-110.
- 46 Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarîsinin Anahatları İçin Bir Özet*, İstanbul 1988, s. 74, 75,
- 47 Bkz. Aslanapa, a. g. e. Cilt: II, s. 1-7.
- 48 Bkz. Aslanapa, a. g. e. , s. 8-18; Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarîsinin Gelişmesi*, İstanbul 1978.
- 49 Bkz. Aslanapa, a. g. e. , s. 19-24.
- 50 Bkz. Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul 2002, s. 128-144; Aslanapa, a. g. e. , s. 25-27.
- 51 Bkz. Aslanapa, a. g. e. , s. 38-65; Kurt Erdmann, "XIII. Yüzyıl Anadolu Camilerinin Özel Durumu", *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi*, Ankara 1962, s. 144-151; Rabia Özakin, "XIII. Yüzyıl Anadolu Selçuklu Cami Mimarîsinde Gelişim ve Beylikler Dönemine Etkileri", *Türklere Ansiplopedisi*, Cilt: 7, Aralık 2002, Ankara, s. 865-871.
- 52 Bkz. Aslanapa, a. g. e. , s. 72-79.
- 53 Bkz. Murat Katoğlu, "13. Yüzyıl Konyasında Bir Cami Grubunun Plan Tipi ve "Son Cemaat Yeri", *Türk Etnoğrafya Dergisi*, IX, 1966, s. 81-100; Sadı Dilaver, "Anadolu'da Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, İstanbul 1971, s. 18-27.
- 54 Bkz. Hakkı Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999, s. 32-66.
- 55 Beylikler dönemi camileri hakkında geniş bilgi için bkz. Gönül Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV. -XV. Yüzyıl (1300-1453)*, Ankara 1989, s. 3-17.
- 56 Fazla bilgi için bkz. Hakkı Acun, "Erken Devir Osmanlı Mimarîsi", *Osmanlı*, 10, *Kültür ve Sanat*, (Edi:Güler Eren), Ankara 1999, s. 137-144; Haluk Karamağaralı, "Türk Cami Mimarîsinde Mekan Gelişmesi ve Ayasofya Meselesi", *100 Yaşında Bir Osmanlı Ekrem Hakkı Ayverdi ve Osmanlı Mimarîsi Sempozyum 4 Aralık 1999*, Ankara, (Yayına Hazırlayan: Ayşe Yıldız Topuz), Ankara 2002, s. 83-108.
- 57 Bkz. Can ve Gün, a. g. e. , s. 183-194.
- 58 Geniş bilgi için bkz. Abdüsselâm Uluçam, "Klasik Dönem Osmanlı Mimarîsi", *Osmanlı*, 10, *Kültür ve Sanat*, (Edi:Güler Eren), Ankara 1999, s. 163-178.
- 59 Barok camilerle ilgili geniş bilgi için bkz. Betül Bakır, "XVIII. Yüzyılda Türk Baroku Camiler", *Osmanlı*, 10, *Kültür ve Sanat*, (Edi:Güler Eren), Ankara 1999, s. 265-275.
- 60 Batılılaşma dönemi camileri hakkında fazla bilgi için bkz. Rüşan Arık, "Batılılaşma Dönemi Anadolu Türk Mimarîsine Bir Bakış", *Osmanlı*, 10, *Kültür ve Sanat*, (Edi:Güler Eren), Ankara 1999, s. 247-257.
- 61 Can ve Gün, a. g. e. , s. 195-197; ayrıca geniş bilgi için bkz. Nurcan İnci Fırat, "XX. Yüzyıl Başlarında Görülen Osmanlı Mimarîsi", *Osmanlı*, 10, *Kültür ve Sanat*, (Edi:Güler Eren), Ankara 1999, s. 287-297.

BİR ARADA YAŞAM KÜLTÜR MERKEZLERİ OLARAK CAMİLER

Doç. Dr. Musa Kazım ARICAN

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi

I. Başlarken

Camiler, birçok açıdan değerlendirilebilirler. Genellikle, camiler, cami adabı, cami sorunları vb. bağlamda konu edilmektedirler. Bunlar yanında camilerin İslam ümmeti için hayati ehemmiyet arz eden bir fonksiyonu da mevcuttur: Bir arada yaşama ya da birlikte yaşama kültürü. Belki de camilerin deruni anlam taşıyan yönleri bu olsa gerektir. Dahası günümüz Müslümanlarının muhtaç

olduğu birliğin, birlikte ve bir arada yaşamasının somut örneğidir camiler. Farklı anlayıştan Müslümanların, araya sokulan fitne ve nifaklarla birbirlerinin mabetlerine taarruz edebildiği, birbirlerinin canına kastedebildiği günümüzde, camilerin bu fonksiyonunu te-fekkürümüze konu edindirebilmek ve camiler üzerinden Müslümanların birlik oluşturabilmelerine ufuk oluşturabilmek hayatiyet arz etse gerektir.

II. Camilerin Dili

Camiler, İslam medeniyetinin, sosyal fonksiyonu açısından en güzel bir şekilde dışa vurumudur. Bölgesel, dönemsel, etnik ve dilsel farklılıkları ve ayrılıkları aşmanın tezahürüdür. Camiler ırklar, kavimler ve milletler üstüdür. Cemaatler ve kabileler üstüdür. Tarikatlar ve mezhepler üstüdür. Bir başka deyişle camiler, İslam medeniliğinin tecellisidir.

Camiler bir medeniliktir. Irkları, kavimleri, cemaatleri, kabileleri, tarikatları ve mezhepleri kuşatıp birliğe (tevhid) aksettiren bir medeniyettir. Camiler tüm farklı etnik ve dini grupları aşabilme, kısır tartışmaları, dünyevi çekişmeleri, seküler ihtirasları uhrevileştirebilme medeniliğidir.

Camiler önyargıları, kategorileri ve kalıp yargıları büyük ölçüde uzaklaştırabilmektir. Dünyanın debdebesinden, maddi ve duysal bağlarından kopabilmektir. Dünyanın kirinden arınabilmedir. Camiler tüm Müslümanların içten içe kenetlenmesidir. Birbiriyle dertlenebilmesidir. Tüm bilinçlerin Bir'e bağlanmasıdır. Her bir ferdin O'nun iradesine teslimiyetidir. Bütün farklı unsurlarıyla tüm müminlerin bir mekân aracılığıyla 'Huzurda' olmasıdır. Camiler huzurda olma ve huzur bulmadır. Camiler dualiteyi (ikiliği) ve çokluğu (kesreti) izale ederek, birlik ve bütünlüğe kavuşturmaz. Farklı bedenlerin buluştuğu ve tek bir ruha bürünmesidir. Ruhların birliğidir.

Camiler, İslam nedir? Sorusunun sözel olmayan cevabıdır. Zamanı ve mekânı aşabilmektir. 'Doğu da, batı da Allah'ındır. Her nereye dönerseniz dönün Allah'ın yüzü oradadır' (Bakara 2/115) hitabında olduğu gibi tüm evreni tevhid ilkesi ile kucaklayabilme idrakine sahip olabilmektir.

Camiler, tüm tezatlara, dışlaştırmalara, ötekileştirmelere, sahipsizliğe meydan

okurcasına Allah'ın iradesine teslim olmaktır. Camiler kimsesizlerin Kimsesine sığınmanın gölgesidir. Geçici ilahlar yerine Baki olan ilahi iradeye boyun eğmedir. Sonlunun Sonsuzla buluşmasıdır. Sonsuzda son bulmasıdır. Dünyeviliğin aksine ilahiliktir. İndiliğin yerine ulviliktir.

Kısacası camiler; zulmetin yerine rahmetin çağrışımdır. Köleliğin yerine özgürlüğün ifadesidir. Kusurun aksine mükemmelliğin adıdır. Allah'ın her yerde hazır ve nazır olduğunun şuurudur. Tefekkür alanıdır. Ah-

Camiler önyargıları, kategorileri ve kalıp yargıları büyük ölçüde uzaklaştırabilmektir.

Dünyanın debdebesinden, maddi ve duysal bağlarından kopabilmektir.

lakiliğin doruğudur. Nezafettir. Nazif olabilmektir. İrfani bilginin en gözde mekânıdır. Allah'ın rahmet ve şefkatine olan imandır. Marifetullahın ve muhabbetullahın heyecan ve tutkuya dönüşmesidir. Rahmani davete icabettir. İlahi çağrıya kulak vermektir. Dünyadan ve içinde olandan vazgeçebilmektir. Dostların buluşma adresidir. Dost meclisidir. Âşıkların mekânıdır. Sevgilinin kapısıdır. Sevgiliye ulaşmadır. Hakikat köprüsüdür. Fizikötesine geçebilmektir. Melekleşme ufku. İnsanilikten rahmaniliğe geçiştir. Manevi güzelleşme ve mükemmelleşme vasıtasıdır. Medenilik ve medeniyet deryasıdır. Rahmani esintinin vadisidir. Vahyi nefhanın işitilmesidir. İlahi ilhama nail olabilmektir. Rahmet kapısıdır. Uhreviliğe adımdır. Cennetin kapısıdır. Dünyadaki cennettir.

Fotoğraf: Sezin GÖKGÜN

III. Bir Arada Yaşam Kültür Merkezleri Olarak Camiler

Cami, sadece tuğla ve harçtan müteşekkil bir yapı olarak görülmemelidir. Bina yalnızca beraberlik ve uzlaşma sembolüdür. Cami birlik sembolü olarak ait olma ve beraberlik duygusu sağladığı için, İslam toplum hayatında önemli bir yere sahiptir. (Müşirul Hak, 'İslam Toplumu ve Toplum Hayatında Cami'nin Yeri', Çev. Ahmet Güç, Uludağ Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı 3, Cilt 3 Yıl 3, 1991, s. 290).

Camiler, aynı zamanda, sadece güzel sedalarla okunan ezanlar veya ihtişamlı ve estetik mimari yapılarıyla değil, onu dolduran farklı milliyetten, ırktan, tenden, dilden insanlarla anlam kazanmaktadır. Esasen bugün, toplumların ve ülkelerin ihtiyaç duyduğu birlikte yaşama ya da bir arada yaşamının en güzel örneğini ifade eder camiler. Cemil Meriç'in ifadesiyle 'Bu ülkenin bütün ırklarını, tek ırk, tek kalp, tek insan haline getiren İslamiyet olmuş. Biyolojik bir vahdet değil bu. Ne kanla ilgisi var, ne kafatasıyla. Vahdetlerin en büyüğü, en mukaddesi. İster siyah derili, ister sarı... inananlar kardeşir'. (Cemil Meriç, Bu Ülke)

Farklı ırktan ve renkten, farklı dilden ve cinsten insanların hep bir ağızdan tekbir ve salât nidalarının yükseldiği bir mekânın adıdır camiler. Bu anlamda camiler insanların her tür farklılıklara rağmen birliğin ve birlikteliğin adıdır, Tevhidin mekânıdır. Yahya Kemal bu durumu bir şiirinde şöyle dile getirmektedir:

'Büyük Allah'ı anarken bir ağızdan herkes

Nice bin dalgalı Tekbir oluyor tek bir ses;

Yükselen bir nakarâtın büyüyen velvelesi,

Nice tuğlalarla karışmış nice bin at yelesi'.
(Yahya Kemal Beyatlı, Kendi Gök Kubbeimiz, YKE Yay. İst. 1974, s. 11)

Yahya Kemal, camileri, maddi yapıları yanında manevi yapılarıyla da okumak ister. O, camilerin dini boyutu yanında kültürel boyutuna da dikkate çekmeye çalışır. Nitekim Banarlı onun bu algısını şöyle dile getirir: 'Bizim İslam mimarisinde kaydettiğimiz tekâmül, inşâ ettiğimiz mabetlerdeki heybet ve ruhanilik, minarelerimizden ezanı bir musiki gibi okuyuşumuz, tekbir, salât gibi bestelenmiş ibadet ibarelerini namaza idhal edişimiz hep birden, hem inanıştaki hem ibadetteki milli mizacımızın tecellileridir'. (Banarlı, 'Yahya Kemal ve İman', Yahya Kemal Enstitüsü Mecmusa I, YKE Yay. İst. 1959, s.21

Camiler esasen ortak bilincin oluştuğu mekânlardır. Müslümanların ufuk birliğinin ve fikir birliğinin pratikleştiği yerlerdir. Zira farklı cami mimarilerine, çeşitli kıyafetlerine rağmen tüm Müslümanlar, ortak bir amaca yönelirler camilerde.

Bu manada camiler, teoride idealize edilen 'ittihadı İslam'ın somutlaştırılmasıdır. Müslümanların tüm farklı düşünce, renk ve ırk çeşitliliklerine rağmen ihtiyaç duydukları birlikte yaşama kültürünün müşahhaslaşmasıdır. Birlik ruhunun tezahür ettiği mekândır camiler.

Camiler aynı zamanda Müslümanların, günümüz dünyasındaki parçalanmışlığının, dağınıklığının ve perişanlığının aksine, birlikte ve bir arada yaşayabilme kabiliyetinin somut bir şekilde ortaya konulmasıdır. Öyle anlaşılmaktadır ki Müslümanlar, önyargılarını, etiketlerini, seküler kimlik, maddi beklentilerini ve dünyevi statülerini ortadan kaldırdıklarında, çok tabii olarak birlikte ve bir arada yaşama ruhunu canlandırabileceklerdir. Camilerin ruhu ve manevi atmosferi Müslümanların tüm ayrışma çabalarına rağmen onları günde en az beş defa birliğe ve birlik olmaya ikna etmeye ya da bunu yıllar yılı hatırlatmaya devam etmektedir.

Camilerde hiçbir dünyevi makam ve hiçbir maddi statü öncelenmez. Buralarda hiçbir insan diğerine üstünlük sağlamaz. Amir memur, ast üst ilişkileri olmaksızın herkesin Allah'ın karşısında eşitlendiği birlikte yaşama ruhunun en güzel ufkudur. Bu ruh ve

Camiler aynı zamanda Müslümanların, günümüz dünyasındaki parçalanmışlığının, dağınıklığının ve perişanlığının aksine, birlikte ve bir arada yaşayabilme kabiliyetinin somut bir şekilde ortaya konulmasıdır

kültür, sosyal yaşamımızda, insan olma erdemiyile, birlikte ve bir arada yaşayabilme iradesine referans vermektedir.

Camiler, duygu birliğinin, ruh birliğinin ve fikir birliğinin Müslümanlara günde 5, haftada 35, ayda en az 150, yılda 1825 vakit hatırlatıldığı anlardır. Müslümanların tek yürek, tek beden ve tek ruh kılınmak istenmesidir. Camiler zıtların ahenkli birliğidir. Cami farklılığı, aykırılığı ve zıtlığı cem' eder. Tüm farklılığı ve çeşitliği kendinde toplar, eritir, yoğurur ve tek bir seda olarak bu birliği ezan olarak terennüm eder.

Müslümanlar, caminin kendilerine ısrarla hatırlattığı bu ruhu, bu manayı, bir idrak edebilseler, bugün var olan tüm ayrılıklar ve gayrılıklar yok olacaktır. Belki de düşmanlarının araya soktuğu fitne ve nifak tohumlarıyla her gün yeniden ve yeniden bölünen, parçalanan ve ayrışan Müslümanları camiler, günde defalarca uyarır, ikaz eder ve birleştirmeye ve bir araya getirmeye çabalar.

Fotoğraf: Sebahattin ÖZVEREN

Camiler Müslümanları birleştirmekten ve bir araya getirmekten bıkmaz ve usanmaz; Müslümanlar da camilerden ayrılınca ayrışmaktan, parçalanmaktan ve dağılmaktan. Camiler birlik olun, bir olun dedikçe, Müslümanlar her daim farklılaşmanın, ayrışmanın ve dağılmanın yolunu ve dilini seçmektedirler.

Basit gerekçelerle birbirlerini dışlayan, ötekileştiren Müslümanlara camiler, inandıkları Mabudu merkeze aldıklarında birlik olmalarının ve bir arada olmalarının ne kadar da kolay olduğunu dile getirirler. Camilerin dili birliktir, dirliktir, bolluktur, dayanışmadır, yardımlaşmadır, tahammüldür, müsamahadır, tevazudur.

Sonuçta camiler, dinde dışlayıcılığın, dini fanatizmin, dini ötekileştirmenin panzehiridir. Camiler dinde çeşitliliğin, dinde çoğulculuğun ve dinde kapsayıcılığının yaşam alanıdır.

Camiler 'müminlerin kardeşliğinin' tesis edildiği Allah'ın evidir. Nasıl ki Allah'ın evinde ayrılık gayrlılık olamayacağı gibi, Müslüman algısındaki 'yeryüzü mescit kılınmıştır' anlayışıyla tüm âlem de Allah'ın evi olmaya namzettir. Bu küresel mescitte ve evde birlikten, bir olmaktan ve bir arada yaşamaktan başka bir çıkar yolu yoktur Müslümanların.

Camiler, aynı dine mensup milletlerin 'milletler arası birliğinin' adıdır. Farklı milletlerden ve milliyetlerden de olsa tüm Müslümanları birleştiren bir cemiyettir. Bu anlamda camiler, belki de 'İslam birleşmiş milletler' parlamentosudur.

Kesret ve vahdet dualitesinde camiler, çokluktan (kesret) birliğe (vahdet) ulaşmak veya çoklukta birliği ifade etmek için hikmet ve irfanın doruk noktasını oluşturur. (Turan Koç, İslam Estetiği, İsam, İst. 2008, s. 44). Kesretin vahdete dönüştüğü mahaller olarak camiler, çokluğun birliğe dönüşebileceği hikmet ve irfanı temsil ederler. Aynı zamanda camiler, insanları eritime, asimileye ve

entegreye tabi tutmaksızın çokluğun vahdet olarak tezahür edebileceğinin ifadesidir.

Camiler tevhid anlayışının inşa edildiği bir algı, idrak, anlayış, zihniyet ve dil sunarlar. Burada inşa olunan tevhid bilinci, renk, dil, imaj farklılığını tolere edebilme kabiliyeti verir Müslümanlara. Camiler, sadece Müslümanlara değil, tüm varlığa da tevhid nazarıyla bakabilmeyi öğretir.

Camiler, ilahi güzelliğin Müslüman bilincine nakşedildiği mekânlardır. Bu ilahi güzelliğdir, birliğin kaynağı. Dolayısıyla birlik, ilahi güzelliğin bir yansıması olduğu için, bu ilahi birlik olmaktadır. Belki de 'ayrılıkta azap', 'birlikte rahmet' olmasının anlamı bu olsa gerektir. Son tahlilde camiler, Doğudan Batıya, Kuzeyden Güneye, zengin, ölçülü, kursuz güçlü ve ahenkli gaye ve nizam birliği öğretisinin mektebidir.

IV. Bitirirken

Son tahlilde artık camileri, İslam ümmetinin muhtaç olduğu birliğin ve birlikte yaşamın

merkezi olarak görmek gereklidir. Diğer bir ifadeyle, camiler aracılığıyla Müslümanların, aslında gerçekleştirmek istediği birliğin gün-de beş defa gerçekleştiğinin farkına varılması gereklidir. Dolayısıyla Müslümanların bir araya gelebilmesinin de hiç de güç olmadığına ifadesidir camiler. Camide tüm ayrılığı, farklılığı ve zıtlığı ortadan kaldırarak Yüce Varlığın karşısında hizaya geçebilen Müslümanlar, cami dışında da aynı ruhla saf tutabilmeli, önde ve arkada olmayı, yukarıda veya aşağıda olmayı dert etmeden engin bir ufuk sahibi olabilmelidir. Camilerde gerçekleştirilebilen birlikteliğin ve birlikte yaşamın, 'tüm evrenin de mescit olmasından' mülhem olarak, Müslümanların cami dışındaki daha büyük mescitleri olan şu gök kubbenin de altında gerçekleştirmesi gerekir. Nitekim dört duvarla sınırlı olan camilerde bu irade ve kabiliyet gösterilebiliyorsa, duvarlarla sınırlı olmayan ve Müslümanlara mescit kılınmış yeryüzünün her bir yerinde de bunu başarabilme imkân ve ihtimali vardır.

Fotoğraf: Hüseyin TÜRK

BİR OSMANLI ARŞİV BELGESİ IŞIĞINDA TANZİMAT DÖNEMİ'NDE CAMİ, RAMAZAN, VAAZ VE VÂİZLER ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Prof. Dr. Nesimi YAZICI
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslâm Kurumları Tarihi Öğretim Üyesi

Dünyanın sayılı arşivleri arasında yer almakta olup son yıllarda hizmetlerinin genişliği ve kalitesinde her bakımdan büyük gelişmeler göstermiş bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki muhtelif belge tasnifleriyle defter koleksiyonları arasında, doğal olarak dönemi Osmanlı dinî hayatının muhtelif yönlerine ışık tutan çok zengin malzeme bulunmaktadır. Bu çerçevede bu küçük yazımızda biz de, bugün kullanmakta olduğumuz takvim sistemine göre Temmuz 1848, orijinalinde ise bunun hicrî takvimdeki karşılığı olan Şaban 1264 tarihini taşıyan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye mazbatası ve Sadâret'in arz tezkiresi ile Padişah'ın iradesinden ibaret olup başlığımızda geçen

camî, ramazan ve vaaz ile vâizler konularında bilgiler içeren bir belgeyi özlü biçimde değerlendirmek istiyoruz.

Bilindiği gibi Camî İslâm'ın ilk müessesesidir ve dünya durdukça da Müslümanların hayatlarında en önemli yeri tutmaya devam edecektir. Camî Müslümanın Allahü Teâlâ ile vasitasız iletişim kurduğu namazın cemaatle edasına imkân verdiği gibi, Medine'deki Mescid-i Nebevî'den başlamak üzere İslâm'ın, en büyüğünden en küçük yerleşim merkezlerine kadar yayıldığı istisnasız her yerde bulunan, vazgeçilmez mabedidir. Camîsiz Müslümanı düşünmek mümkün değildir. Bir yerde Müslüman varsa camî de vardır. Nitekim muhtelif dinlerden insanların

bir arada yaşadıkları coğrafyalarda, uzaktan baktığımız bir yerleşim merkezinin Müslümanlara ait olup olmadığını veya orada Müslümanların da yaşayıp yaşamamakta olduklarını en açık göstergesiyle yani camiye sahip olup olmamasıyla anlayabiliriz.

Ramazan ayı ise Müslümanların hayatlarında çok özel ve özellikli bir yere sahiptir. Bu ayda şartlarını taşıyan bütün Müslümanların oruçlarını tutmaları farz olduğu gibi, beş vakit namazın haricinde teravîh namazlarını kılmaları da sünnettir. Yine Ramazan, yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'in nâzil olmaya başladığı, bütün Müslümanların evlerinde veya imkân buldukları her yerde ve özellikle camilerde Kur'ân okumaya, bilhassa da mukabele uygulaması çerçevesinde mukaddes kitaplarıyla yakından meşgul olmaya gayret gösterdikleri bir zaman dilimidir. Şüphesiz müminlerin dinlerini daha iyi yaşama çabaları açısından Ramazan, sayılanlar haricinde de çok sayıda ibadet ve Yüce Yaratıcı'nın rızasına uygun amel ve fiillerin gerçekleştirildiği yılın çok özel bir devresidir.

İslâm'ın bütün insanlara ve özellikle de Müslümanlara doğru biçimde anlatılması konusuna gelince bunun, Kur'ân'da yer alan çok sayıdaki ayet ve bu ayetlerin yaşanılır gerçekler olarak hayat bulduğu Hz. Peygamber'in sünneti çerçevesinde yapılmasında, İslâm tarihinin uzun asırları boyunca karşımıza çıkan yol ve yöntemlerinden biri, belki de birincisini vaaz ve vâizler oluşturmaktadırlar. Vaaz ve vâizlerin kendilerinden beklenen hizmeti daha verimli biçimde yerine getirebilmeleri Müslümanların daimî olarak gündemlerinde bulunduğu gibi İslâm devletlerinin yöneticileri de akıp giden zaman içerisinde bu alanda Kur'ânî prensipler çerçevesindeki uygulamaların gerçekleştirilebilmesi doğrultusunda muhtelif tedbirler almışlar, uyarı ve yönlendirmelerde bulunmuşlardır. Doğal olarak bütün bu hususlara, devletlerinin kuruluşundan itibaren Osmanlı yöneticileri de azamî ölçülerde dikkat ve itina göstermişlerdir.

Bu girişten sonra Temmuz 1848 tarihli Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye mazbatasını ele alarak burada Cami, Ramazan ve Vaaz ile Vâizlerle ilgili hususlarda ifade edilenleri özlü biçimde değerlendirebiliriz.

Belgemizde Cami ile ilgili olarak şu üç kayıt bulunmaktadır; 'Cevâmî ve mesâcid-i münîfeye muvâzabet (devam) olunarak cemaatle edâ-yı salât ve ifâ-yı lâzime-i istiğfâr ve ibâdât eylemeleri... cevâmî-i şerîfede tertib-i meclis ederek... mevki-i ibâdât ve tâât olan cami'. Her kelimenin tam olarak karşılığı bilinemesi bile burada, cami ve mescidlerin ibadet ve tâat yeri oldukları ve beş vakit namazın buralarda cemaatle kılınmasının gereği vurgulanmakta, bunlara ek olarak da camilerde vaaz yapılması hususuna dikkat çekilmekte bulunduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Mescid-i Nebevî'den başlamak üzere, İslâm dünyasının değişen zaman ve coğrafyalarında camilerin dinin kendileri için belirlediği esaslar çerçevesinde bir kısım fonksiyonlar üstlenmiş olmalarıyla birlikte en önemli işlevlerinin namaz kılınan mekânlar oldukları, olmaları gerektiği açıktır. Yani camiler esas olarak namaz kılınan İslâm mabetleridirler ve diğer hususlar ihtiyaçlara göre belirli bir süre veya hizmet için söz konusu olabilirler. Tarih içerisinde İslâm devletlerinin yöneticileri de Müslümanların beş vakit namazlarını cemaatle camide eda etmelerinin teminine özen göstermişlerdir. Bu çerçevede Osmanlı yönetimi de Müslüman tebaalarına camiye devamları yönünde zaman zaman sözlü ve yazılı duyurularda, yer yer uyarılarda bulunmuşlardır. Bu durumun muhtelif örneklerini Başbakanlık Arşivi'nin belgeleri arasında sıklıkla görmemiz mümkündür. Bununla birlikte bu teşvik ve yönlendirmelerin, zaman zaman uyarı şekline büründürülmekle birlikte, herhangi bir cezaî uygulama ile sonuçlandırılmış bulunduğu şahit olunmamaktadır.

Ramazan ayının dünyanın neresinde olursa olsunlar Müslümanların hayatlarındaki çok özel ve özellikli yeri herhangi bir açıklamaya gerek kalmayacak derecede net biçimde bilinmektedir. Bu ayda öncelikle şartlarını taşıyan bütün Müslümanlar oruç tuttıkları gibi, namazlarını cemaatle camilerde eda etmeye, evlerinde veya başka yerlerde de olmakla birlikte camilerde Kur'ân okumaya, bilhassa da mukabele geleneği çerçevesinde mukaddes kitaplarıyla yakından meşgul olmaya, vaazlarla onu daha iyi anlamaya, hâsılı dinlerini daha iyi yaşamaya çaba sarf ederler. Osmanlı yönetimi de bu yönde oldukça titiz ve dikkatli davranarak Müslüman tebaasına katkıda bulunmaya, onları daha iyi ve sağlıklı bir dinî yaşantıya yönlendirmeye, bu arada başkent İstanbul'daki düzeni en uygun şartlarda sağlamaya çalışmıştır. Yazımıza konu edindiğimiz Temmuz 1848 tarihli belgede de bu konuya şu ifadelerle dikkat çekilmiş bulunmaktadır: 'Be-her sene eşref-i şuhûr ve eazz-i duhûr (ayların en şerefli ve zamanların en azizi) olan Ramazan-ı mağfiret-feyzân hulûlünde sekene-i Dâru's-saltanat-i seniyyenin (başkent İstanbul) esvâk (çarşılar) ve pazarda

ve hususiyile memerr-i âlî-i cenâb-ı şâhâne ve makarr-i sâmi-i hazret-i Pâdişâhâne matlûb olan merasim âdâb üzere suret-i seyr ve hareket... eylemeleri zımnında tenbihât-ı lâzime varaka-i matbûa neşir ve ilanyla cümleye ifhâm ve beyan olunageldiğine ve bu sene-i mubâreke de dahi şehri şerif-i mezkûrun hulûl etmesiyle tenbihât-ı mezkûreye avâmm-ı nâsın ihtiyacı bedîdâr (açık, görünür) olduğuna mebnî... melfûf varakada muharrer fıkârât-ı tenbihâtın tab' ve neşriyle cümleye bildirilmesi'. Buna göre her sene olduğu gibi bu sene de Ramazan geldiğinde başkentte oturanların bu ayda dikkat etmeleri gereken hususları içeren tenbihnâme şeklinde bir el ilanının bastırılması söz konusudur.

Osmanlı başkenti olarak İstanbul geçmişte Ramazanların, Türk-İslâm anlayışı çerçevesinde bütün güzellikleriyle tezahür ettiği bir şehirdi. Yine bilindiği gibi İstanbul, Müslümanlar yanında muhtelif etnik ve dinî kökenlere sahip Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarıyla yabancıların bir arada yaşadıkları dünyanın sayılı büyük merkezlerindendi. Bu çeşitlilik, birlikte ve hoşgörü içerisinde yaşama yönünde dünyanın diğer şehir ve bölgelerine örnek oluşturmaktaydı. Bununla birlikte yönetim açısından öncelikli konu Ramazan'da Müslümanların durumları idi. Ramazan ayını Müslümanların en uygun şartlarda geçirmeleri amacıyla Osmanlı yönetimi bazı düzenlemeler yapmakta ve bunu Ramazan Tenbihnâmeleri adıyla Varaka-i Mahsûsalar şeklinde yayınlamaktaydı. Böylece Osmanlı başkentinde ve dalga dalga yayılmak üzere ülkedeki bütün Müslümanların hayatlarında Ramazan çok özel bir zaman dilimini oluşturmaktaydı ki, bu nedenle de Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver, Diyanet İşleri Reisliği 1960 Yıllığı'nda buna 'Ramazan Medeniyeti' ismini vermiş ve haklı olarak bu nitelikle farklı mahfillerde büyük kabul görmüştür.

İncelemekte olduğumuz belgemizdeki Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye mazbatasında

vaaz ve vâizler konusu ise şu ifadelerle gündeme getirilmiş bulunmaktadır: 'Bazı cühelâ makûlesi mücerred kendilerine medâr-ı cerr-ü menfeat olmak garazıyla kütüb-i şer'iyede olmayan bir takım tenvîli nâ-kâbil sözleri mev'iza ve nasihat kılığına koyarak ve cevâmî-i şerîfede tertib-i meclis ederek halka beyan ve çoluk çocuk makûlesi dahi bazı tekerleme gibi dahki muceb ve mevki-i ibâdât ve tâât olan camie nâ-münasip kelimât tevevüh ve ityân (söyleme ve dile getirme) etmekte ve bu misillü kelimât-ı târîz-âmîz ise halk beyninde bir takım kıl-ü kâl hudûsuna bâis olacağı ve ale'l-husus avâmm-ı nâsın ve akli ermeyenlerin itikatlarını ihlâl edebileceği cihetle bu şeylerin mahzur ve mazarratı meydanda bulunduğuna binâen bu sıfatla muttasıf olan kesânın mümkün olduğu surette şerîat-i garrâ-yı Ahmediye'nin şânını vikâyeten cevâmî ve mesâcidde mutlaka celb-i menfaati için teşkil-i meclis ettirilmemesi bâbında kayyumlar taraflarına cânib-i cenâb-ı Fetvâ-penâhîden tenbihât-ı muk-taziyye icra buyrulması münasip olacağı... Meclis-i Vâlâ'da tezekkür kılınmış'. Mazbata bu ifadelerle son karar mercii olan dönemin

Osmanlı padişahı Sultan Abdülmecid'e sunulduğunda, çoğu defa olduğu gibi, arz tezki-resinde ifadesini bulan hususların kabulünün bildirilmesiyle yetinilmemiş, 'Şehr-i Ramazan-ı şerîfde cevâmî ve mesâcid-i şerîfeye tecemmû eden efrâd-ı muvahhidîn istimâ-ı mevâiz ile tashih-i mesâil-i diniye eylemeleri için bazı cevâmî-i selâtinde vaaz etmek üzere ulumâ-i be-nâmdan birer efendi ihtihab ve defteri tanzim olunarak hâk-i pâ-yi âlîden bi'l-istizân icabına göre Tefsir ve Hadis-i şerîf tedris eylemeleri münasip olacağı' na dikkat çekilmiştir. Buna göre Padişah dönemin ileri gelen din âlimlerinden bir ekip oluşturulmasını, bunların selâtin camilerde Tefsir ve Hadis dersi tarzında vaazlar vermelerini, böylelikle dinleyenlerin dinî konulardaki bilgi yanlışlıklarını düzeltmelerine imkân verilmesini istemektedir. Sonuç olarak cemaat, bir taraftan yeterli dinî bilgisi bulunmayanların cami ve mescid kürsülerine çıkarak vaaz etmelerinin kendilerine vereceği çok yönlü zararlardan kurtulacak, daha da önemlisi sağlıklı dinî bilgi edinerek bu alandaki eksik ve yanlışlıklarını giderecektir.

Fotoğraf: Selnur OKUDAN

Sözlerimizi toparlayacak olursak, Osmanlı yönetimi Müslüman tebaasının dinlerini doğru biçimde öğrenmeleri konusu ile baştan itibaren yakından ilgilenmiştir. Bunun vesile ve vasıtalarından birinin de vaaz ve vâizler olduğunu düşünmüş, özellikle de Ramazanlarda yoğunlaşan bu hizmetin en uygun şartlarda yerine getirilmesinin teminine gayret sarf etmiştir. Biz daha önceki bazı çalışmalarımızda bu alanda Tanzimat'tan Cumhuriyet'e giden süreçte yapılmak istenen ve yapılanları kısmen değerlendirmeye çalışmıştık. Bunların en önemlilerinden birkaçını burada tekrar hatırlamamızın yerinde olacağını düşünmekteyiz.

Yönetim için esas olan vaaz ve vâizler vasıtasıyla Müslümanların sağlıklı dinî bilgiler almaları, varsa bu alandaki yanlış ve tashihe muhtaç anlayışlarını düzeltmeleriydi. Bunun için de camilerdeki vaaz kürsülerinin en doğru ve etkin biçimlerde kullanılması gerekmektedir. Bu noktada karşılaşılan en önemli sorun, yer yer yeterli donanımına sahip olmayan kişilerin kürsülere çıkmakta olmalarıydı.

Bu durum özellikle Ramazan aylarında bütün açıklığıyla ortaya çıkmakta, bilgilenmek ve yanlışların düzeltilmesi bir tarafa, bilinen bazı doğruların da tersyüz edilmesi söz konusuydu. Şüphesiz bunlara ek olarak görevlilerden bazıları vaaz ve vâizlikten beklenen faydayı sağlayamamaktaydı veya yetersiz kişiler görevli olmadıkları halde vaaz kürsülerine çıkabilmekteydiler. Osmanlı Arşiv belgelerinden takip edebildiğimiz kadarıyla 1847 senesinden itibaren bu yolda bir çözüm olmak üzere, İstanbul'un belli başlı camilerinde göreve devam eden veya emekliye ayrılmış bulunan dersiâm hoca efendilerin hizmet etmeleri öngörülmüş ve bu yönde uygulama yapılmıştır. Fakat birkaç yıllık bir tecrübe bu çabaların da yeterli faydayı sağlayamadığını ortaya koymuş, bunun üzerine kürsü şeyhlerinin daha etkin biçimde devreye sokulmalarına karar verilmiş, nihayet zaman içerisinde her iki grubun birbirleriyle koordineli biçimde görev yapmalarının teminine çalışılmıştır.

Nihayet bu yönde kalıcı bir çözüm olarak 28 Aralık 1912'de İstanbul'da özel bir yüksek

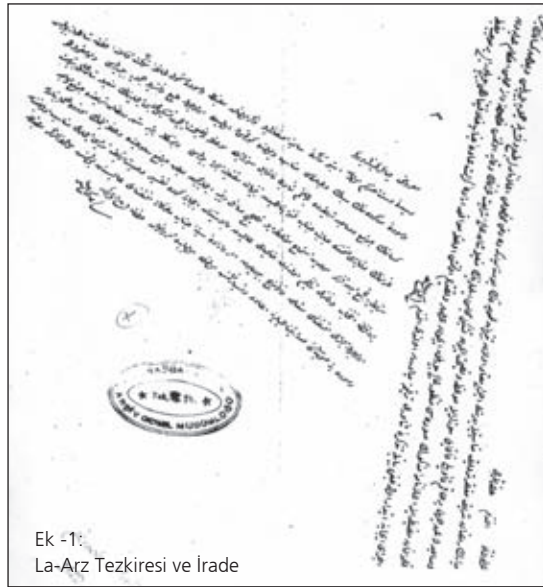

Fotoğraf: Yaşar ALTINTAŞ

okul Medresetü'l-Vâizîn açılmıştır. Bunu takiben de 9 Nisan 1914'te Cevâmî ve Mesâcid-i Şerîfede Vaaz ve Nasihat Edecek Ulemâ Hakkında Nizamnâme başlığını taşıyan bir düzenleme yapılarak yürürlüğe konulmuştur. 12 Ağustos 1918'de çalışmaya başlayan Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye'nin de Osmanlı ülkesi genelinde vaaz ve irşad faaliyetlerinin daha etkili hale getirilmesi yönünde önemli çalışmaları olmuştur. Bu arada vaazların kalitesinin yükseltilmesi istikametindeki çabaların bir diğer yönü olarak Alay Müftüsü Mehmed Şakir Efendi'nin İrşâdü'l-Gâfilîn (İstanbul, 1326/1910) adlı eseri örneğinde olduğu gibi, yeni ve yeterli vaaz kitaplarının hazırlanmasıyla kullanımlarının arttırılması çalışmalarını da hatırlamamız yerinde olacaktır.

Temmuz 1848 tarihli Osmanlı Arşiv belgesinin bizlere hatırlattıkları özetle bunlardan ibarettir. Vakti ve merakı olanlara, çok sayıdaki diğer kitap ve makaleler yanında, kolaylıkla ulaşılabileceklerini tahmin ettiğimiz bir kısım çalışmanın bibliyografik künyesini Kaynakça'mızda gösterdik. Ayrıca yine

meraklıları için, konumuzu oluşturan belgemin fotokopileri ve yeni harflere çevrilmiş metinlerini de eklemiş bulunuyoruz.

Ek -1:
La-Arz Tezkiresi ve İrade

Atufetlû Efendim Hazretleri

Mubarek Raûmazan-ı şerîf-i mağfîret-redif münasebetiyle be-her sene icrası mutâd olan tenbihât-ı umûmiyenin bu sene-i

mubarekede dahi mahsus ilannâmeler tab' ve neşri ile cümleye bildirilmesi ve bazı kesânın cevâmî ve mesâcidde an-cehlin bir takım tevîli nâ-kâbil sözler ile mev'iza ve nasihat için teşkil-i meclis eylemelerinin men'iyile şân-ı âlî-i şeriat-i garrânın vikâye olunması hususuna dair Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'den kaleme alınan mazbata ile ilannâme-i mezkûrun müsveddesi manzûr-ı âlî buyurulmak için arz ve takdim olunmuş olmağla muvâfık-ı irâde-i kerâmet-âde-i cenâb-ı hilâfet-pehahî buyrulur ise bermûceb-i mazbata icrâ-yı icabına ibtidar olunacağı beyanıyla tezkire-i senâverî terkimine mübaderet olundu efendim.

Fî 6 Şaban sene (12)64

Ek -2:
İb-Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Mazbatası

Mârûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki

Resîde-i dest-i ihtiram olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zikrolunan mazbata ve müsvedde meşmûl-i lahâza-i şevket-ifâza-i hazret-i şahane buyrulmuş ve müsvedde-i mezkûrenin sebk ve ibaresi münasip ve yolunda görülmüş olmağla ol-

vechile tab' ve neşriyle cümleye bildirilmesi ve o makûle kesânın cevâmî ve mesâcid-i şerifede bir takım tevîli nâ-kâbil sözler ile mev'iza ve nasihat için teşkil-i meclis eylemelerinin men'iyile şân-ı âlî-i şeriat-i garrânın vikâyesi zımında cânib-i cenâb-ı fetvâ-pehâhîden tenbihât-ı muktaziyenin icra buyrulması ve bununla beraber şehri Ramazan-ı şerîfde cevâmî ve mesâcid-i şerîfeye tecemmû eden efrâd-ı muvahhidîn istimâ-i mevâiz ile tashih-i mesâil-i diniye eylemeleri için bazı cevâmî-i selâtinde vaaz etmek üzere ulumâ-i be-nâmdan birer efendi ihtihab ve defteri tanzim olunarak hâki pâ-yi âlîden bi'l-istizân icabına göre tefsir ve hadis-i şerîf tedris eylemeleri münasip olacağından ol-vechile icrâ-yı iktizası müteallik ve şeref-sunuh buyrulan emri irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne iktizâ-yı âlisinden bulunmuş ve sâlifü'z-zikr mazbata ve müsvedde yine savb-ı sâmi-i sadâret-penâhîlerine iade ve tesyâr kılınmış olmağla ol-bâbda emri u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

7 Şaban sene (12)64

Malum-ı âlî-i vekâlet-penâhîleri buyrulduğu üzere be-her sene eşref-i şuhûr ve eazzi duhûr olan Ramazan-ı mağfiret-feyezân hulûlünde sekene-i Dâru's-saltanat-i seniyyenin esvâk ve pazarda ve hususiyle memerr-i âlî-i cenâb-ı şâhâne ve makarr-i sâmi-i hazret-i Pâdişâhânedede matlûb olan merasim âdâb üzere suret-i seyr ve hareket ve cevâmî ve mesâcid-i münîfeye muvâzabet olunarak cemaatle edâ-yı salât ve ifâ-yı lâzime-i istiğfâr ve ibâdât eylemeleri zımında tenbihât-ı lâzime varaka-i matbûa neşir ve ilanıyla cümleye ifhâm ve beyan olunageldiğine ve bu sene-i mubârekede dahi şehri şerîf-i mezkûrun hulul etmesiyle tenbihât-ı mezkûreye avâmm-ı nâsın ihtiyacı bedîdâr olduğuna mebnî muvâfık-ı irade-i seniyye-i sadâret-penâhîleri buyrulduğu halde işbu mazbataya melfûf varakada muharrer fıkârât-ı tenbihâtın tab'

ve neşriyle cümleye bildirilmesi ve bir de bazı cühelâ makûlesi mücerred kendilerine medâr-ı cerr-ü menfeat olmak garazıyla kütüb-i şer'iyede olmayan bir takım tenvîli nâ-kâbil sözleri mev'iza ve nasihat kıllığına koyarak ve cevâmî-i şerîfede tertib-i meclis ederek halka beyan ve çoluk çocuk makûlesi dahi bazı tekerleme gibi dahki muceb ve mevki-i ibâdât ve tâât olan camie nâ-münasip telimât tevevüh ve ityân etmekte ve bu misillü kelimât-ı târîz-âmiz ise halk beyninde bir takım kıl-ü kâl hudûsuna bâis olacağı ve ale'l-husus avâmm-ı nâsin ve akli ermeyenlerin itikatlarını ihlâl edebileceği cihetle bu şeylerin mahzur ve mazarratı meydanda bulunduğu binâen bu sıfatla muttasif olan kesânın mümkün olduğu surette şerîat-i garrâ-yı Ahmediye'nin şânını vikâyeten cevâmî ve mesâcidde mutlaka celb-i menfaati için teşkîl-i meclis ettirilmemesi bâbında kayyumlar taraflarına cânib-i cenâb-ı fetvâ-penâhîden tenbihât-ı muktaziyye icra buyrulması münasip olacağı Meclis-i Vâlâ'da tezekkür kılınmış ise de her halde emr-u ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 3 Şaban Sene (12)64/5 Temmuz 1848

Kaynakça

- BOA. , İrade, Meclis-i Vâlâ, 3129.
- A. Süheyl Ünver, "Ramazan Medeniyeti", Diyanet İşleri Re-
isliği 1960 Yıllığı, Ankara, 1960, s. 21-25.
- Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Cami", DİA. , c. VII, s. 46-56.
- Ahmet Rasim, Ramazan Sohbetleri, İstanbul, Tarihsiz.
- François Georgeon, "İmparatorluktan Cumhuriyete
İstanbul'da Ramazan", Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak,
Çev. Maide Selen, İstanbul, 2000, s. 41-136.
- İşıl Yazıcı, "İstanbul'da Ramazan Hayatı (Sabah
1316H/1899M)", Ankara, 2002, AÜİF Yayınlanmamış Lisans
Tezi,
- Mustafa Uzun, "Ramazan (Kültür ve Edebiyat)", DİA. , c.
XXXVI, s. 435-437.
- Nesimi Yazıcı, "Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi
Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", Diyanet Dergisi, c.
XVII, S. 4 (Ankara Ekim-Kasım-Aralık 1991), s. 56-123.
- Nesimi Yazıcı, "Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de
Dinî Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)", AÜİFD. , c.
XXXVII (Ankara 1998), s. 105-129.
- Nesimi Yazıcı, "Türk Basın Tarihinde Varaka-i Mahsûsalar",
XII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, Ankara, 2000, c. III, s. 725-735.
- Nesimi Yazıcı, "Maarif Dergisi Penceresinden Osmanlı Baş-
kentinde 1892 Ramazanına Bir Bakış", İSTEM. , Yıl 1, S. 1 (Konya
2003), s. 51-62.
- Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Ramazanlarında Vaaz ve
İrşad Hizmetleri Üzerine Değerlendirmeler", Diyanet İlmî Dergi,
c. XLI, S. 3 (Ankara Temmuz-Ağustos-Eylül 2005), s. 105-116.
- Nesimi Yazıcı, "Ramazan Tenbihnâmeleri", AÜİFD. , c. XLVI
(Ankara 2005), s. 1-11.
- Nesimi Yazıcı, "Din Hizmetleri Açısından Caminin Yeri ve
Önemi", AÜİFD. , c. III. S. 2 (Ankara 2007), s. 1-10.
- Nesimi Yazıcı, "Din Hizmetlerinde Cami, Cami Hizmetlerin-
de Ramazan Üzerine Bazı Değerlendirmeler", I. Din Hizmetleri
Sempozyumu, Ankara, 2008, c. II, s. 175-193.
- Nesimi Yazıcı, "Tanzimattan Cumhuriyete Ramazanda Vaaz
ve İrşad Hizmetleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", Çok Boyutlu
Bir Fenomen Olarak Ramazan ve Ötesi Uluslararası Sempozyu-
mu, İstanbul 13-15 Temmuz 2012'ye sunulan tebliğ, baskıda.
- Ramazan Kitabı, Haz. Özlem Olgun, İstanbul, 2000.
- Ramazan Medeniyeti, Haz. İbrahim Refik, İstanbul, 2000.
- Recai Doğan, "Osmanlı'nın Son Döneminde Yaygın Din Eği-
timinde Vaaz ve Vaizlik", Diyanet İlmî Dergi (Osmanlı Devleti'nin
700. Kuruluş Yıldönümü Özel Sayı), c. XXXV, S. 1 (Ankara Ocak-
Şubat Mart 1999), s. 171-206.
- Sadık Eraslan, Meşihat-i İslâmiyye ve Ceride-i İlmiyye Os-
manlılarda Fetva Makamı ve Yayın Organı, Ankara, 2009.
- Zekeriya Akman, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Bir
Üst Kurul Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye, Ankara, 2009.

Fotoğraf: Yavuz Alper ERGİL

BOŞ ZAMANLAR VE CAMİ -BİR GİRİŞ DENEMESİ-

Prof. Dr. Ejder OKUMUŞ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Zaman sosyolojisi bakış açısıyla genel olarak zaman, toplumsal hayatın temel düzenleyici unsurlarından biridir ve sosyal bilimcilerin çalışmalarında giderek daha önemli bir yer tutmaktadır.¹ Toplum olayları, kuşkusuz zaman içinde gerçekleşen olaylardır.² Bu bağlamda toplumsal zaman,³ toplum bilimcilerin alanına girer ve zamana anlam katmak etrafında örgütlenmiş insan etkinliklerinin tabiatı, oluşumu ve sonuçlarıyla ilintili⁴ bir fenomen olarak varlık sahnesinde kendini gösterir. Boş zamanlar da, bu çerçevede ele alınan olgulardandır ve bu nedenle de sosyal bilimlerin önemli ilgi alanlarındandır.

Boş zaman (leisure), bugün gündelik dünyamızda en çok kullanılan kavramlardan biridir. Bugünkü anlamda, endüstrileşmenin, kapitalizmin, aşırı uzmanlaşmanın, işbölümünün, bireysel hayat tarzının, tüketmek ve kazanmak için durmamacasına çalışmanın, daha genel anlamıyla modernizmin bir

armağanı olarak hayatımızda büyük bir yer işgal eden modern boş zamanlar, gündelik hayat gerçekliğimizin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Belki de boş zamanlar (evkât-i hâliye⁵), günümüzün boş zaman medeniyetinin en önemli konularından, can alıcı problemlerinden biridir.⁶ Günümüzde boş zamanlar, sadece bireylerin, cemaatlerin, sivil toplum örgütlerinin değil, aynı zamanda devletlerin, hükümetlerin ve siyasal seçkinlerin de oldukça duyarlı oldukları bir alandır.⁷

Cami veya mescid ise, Müslümanların cemaat, birlik ve bütünlük sembolü, inanç ve tevhidin sosyal yansımalarının zirve noktası, İslam şehri ve medeniyetinin merkez üssüdür. Cami, İslam toplumunun sosyolojisidir; Müslümanların kendi zamanlarını inşa etme merkezleridir. Cami, bir süredir aslî özellik ve görevlerinden bir kısmını yerine getirmese de, Müslüman toplum için çok önemli bir yere sahiptir.

Namazın dışında sosyal hayatın birçok yönünü içine alan faaliyetlerin yapıldığı bir yerdir. Bundan dolayı cami Müslümanlar için bir zaman mekanıdır.

Cami-boş zaman ilişkisine bakıldığında da, günümüzde camilerin, gerek namaz kılmak, sohbet yapmak, vaaz eğitimine katılmak, tefsir ve hadis derslerine katılmak, kitap okumak, Kur'an öğrenmek, Kur'an okumak, hatim indirmek; gerekse bahçesinde oturup dinlenmek, çayhanesinde çay içmek, buluşup sohbet etmek gibi boş zamanların değerlendirildiği mekânlar olarak işlev gördüğü anlaşılır. Esasen cami, Müslümanların genel anlamda zaman değerlendirme ve planlama merkezleridir. Namaz, cemaat halinde Müslümanların zaman planlaması yapma ve zamanı yönetme mekanıdır. Namazın dışında sosyal hayatın birçok yönünü içine alan faaliyetlerin yapıldığı bir yerdir. Bundan dolayı cami Müslümanlar için bir zaman mekanıdır. Özellikle boş zamanları değerlendirme bağlamında ise cami, bazı toplum aktör ve kesimlerinin kadını ve erkeğiyle, genci ve yaşlısıyla, çocuğu ve büyüğüyle, bireysel olarak ve grup halinde boş zamanlarında uğrak verdikleri, buluştukları, dinlendikleri, bazı aktivite ve organizasyonlar gerçekleştirdikleri bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır.

Görüldüğü üzere boş zaman mekânı veya boş zamanları değerlendirme merkezi olarak cami konusu, toplumsal hayatımızın önemli bir boyutunu içine almaktadır. İşte bu çalışmada, boş zamanları değerlendirme mekanı olarak cami, zaman perspektifiyle ve din-toplum ilişkileri bağlamında ele alınmakta, tasvir edilmektedir.

Boş Zaman ve Boş Zamanları Değerlendirme

Boş zamanlar sosyolojisinin (the sociology of leisure) merkezî ilgi alanını teşkil eden boş zaman, Latince licere sözcüğünden türemiştir.⁸ Lüğat olarak boş olma (boş kalma-ferâğat) zamanını ifade eden boş zaman, insandan insana, toplumdaki topluma, kültürden kültüre değişen bir biçimde farklı içeriklere sahip⁹ olsa da sosyolojik anlamda insanların kendilerine ayırdıkları özgür zaman¹⁰ olarak tanımlanabilir. Bu, günümüz şartlarına uygun olarak daha geniş bir şekilde ifade edilmek istenirse şu söylenebilir: Tatil olgusunu da kapsamına alan, fakat o ve onun gibi belirli kavram ve olgulardan daha geniş bir içeriğe sahip olan boş zaman (Ar. ferâğ), sözlük anlamında meşguliyetin, iş yapmanın, dolu zamanın karşıtı olup,¹¹ istilâhî anlamda insanın, uyku, iş veya okul saatlerinin ve de rutin meslekî, ailevî ve sosyal iş, görev ve sorumluluklarının gereği olan eylemleri yerine getirdiği vakitlerin dışında bir ölçüde kendi hür iradesiyle, kendi kendinin farkında olarak, kendisi planlayarak özgürce kullanabileceği, özgürce dinlenme, eğlenme, bilgi ve düşüncesini geliştirme, becerilerini arttırma, toplumsal hayata gönüllü olarak iştirak etme gibi bir dizi meşguliyetlerde bulunabileceği¹² -her ne kadar aşağıda işaret edileceği üzere bunun bugün uygulamada böyle olduğu hususunda şüpheler bulunsa da- psikolojik olarak haz duyduğu yapılaşmamış-ihtiyarî zamanlar olarak tanımlanabilir.¹³ Tanımdan da anlaşılacağı üzere boş zamanda belirleyici olan, gündelik hayatın olmazsa olmaz bir ihtiyacını karşılamaya yönelik zorunlu bir faaliyette bulunmak değil, özel, kişisel aktiviteler içinde olmaktır.¹⁴

Anlaşıldığı kadarıyla boş zamanları değerlendirme konusu toplum hayatı için oldukça önemlidir. Modern toplumlarda geleneksel toplumlardakinden farklı anlamlar kazanması, hayatın önemli bir bölümünü

oluşturması ve kurumsallaşmasıyla kendisinden söz edebildiğimiz boş zamanları değerlendirme; dinlenme, spor yapma, oyun oynama, resim yapma, sanat icra etme, tiyatro ve sinema aktiviteleri içinde bulunma, okuma, seyahat etme, eğlenme ve zevk alma, ayin ve ibadet gibi bir takım dinî faaliyetlerde bulunma gibi insanlık için ayrı bir anlamı olan ve insanın kültür hayatının önemli bir kısmını içine alan kapsamlı bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern zamanlarda boş zamanları değerlendirmenin sosyal bir kurum olarak ve etkin bir biçimde kendini göstermesi, kendisi de modern bir bilim olan sosyolojinin ve sosyologların dikkatlerini çekmekte gecikmemiştir.

Vurgulanmalıdır ki, boş zamanın, bizatihi zamanın boş olmasını değil, kişinin veya toplumun kendi hayatında zamanı bölümlere ayırarak elde ettiği ve kendisine göre ayarlayıp anlamlandırdığı bir zamanlar bütünü ifade ettiği. İnsanın, içinde bulunduğu zamanın, yani bizatihi zaman olgusunun boş olması düşünülemez elbette.

Zaman, zaman olması hasebiyle kendisine yüklenen sorumlulukla veya kendi kanunlarıyla sürekli olarak yürümekte, akıp gitmektedir. Fakat şu gerçeği de görmekte yarar vardır: Esasen boş zaman kavramındaki boş kelimesi, bir değer olarak boşluğu, anlamsızlığı, başıboşluğu, amaçsızlığı, israfı ifade etmese de, bugün boş zaman, birçok insan açısından problem olarak ortaya konmakta, artan boş zaman, zamanı öldürmeyle eşdeğer kabul edilebilmekte;¹⁵ boş zamanlar, çoğu insanların birey veya gruplar halinde amaçsız, boş, aşırı ve gösterişçi tüketim yaparak geçirdikleri vakitler olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bu durum, bugün boş zamanların nasıl değerlendirildiğini anlamak bakımından da önemli görünmektedir.

Boş Zamanlar ve İslam

Nebe' 78/9-11. ayetlerden, İslâm'ın genel manada geceyi dinlenme zamanı, geceleyin uyumayı dinlenme ameliyesi ve gündüzü de geçim için çalışma zamanı olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Arapça'da boş zamanın karşılığı; boş kalmak, boşalmak, boş olmak, bitirmek, tamamlamak, yönelmek, kastemek, ölmek gibi anlamlara gelen¹⁶ f-r-ğ kökünden türemiş ferâğ ve ferâğat kelimeleridir. Şu ayette bu anlamı görmek mümkündür:

Ey ins ve cin topluluğu, sizin için boş vakitimiz olacak (55/Rahman, 31).

İnşirah sûresinin 5-8 numaralı ayetleri, İslâmî bağlamda boş zamanın anlaşılmasında önemli ipuçları sunmaktadır:

Demek ki zorlukla beraber bir kolaylık var.

Evet o zorlukla beraber bir kolaylık var.

Boş kaldığın zaman hemen işe koyul

ve Rabb'ine rağbet et.

Ayetlerde geçen ferâğat ile rağbet arasındaki anlam ilişkisi önemlidir. Bir ferâğat var, bir de rağbet. Bir şeyden ferâğat ederek Allah'a yönelmek emredilmektedir. Ferâğatta işle iştigal etmeyi bırakıp boş kalmak manasının yanısıra bir işe, bir nesneye, bir şeye kast ve ahenk eylemek,¹⁷ yönelmek, ferâğat etmek, özveride bulunmak gibi anlamlar da mevcut. O halde Kur'an, Peygamber'e ve müslümanlara ferâğatta rağbeti emretmektedir.

Bu durumda müslümanın, ferâğ zamanında, ferâğatta bulunması, istirahat etmesi gerektiği, ferâğ zamanında kendini Allah'a adanması, ferâğ zamanında fâriğ olup insanlar için özveride bulunması, bağışlayıcı ve hoşgörülü olması, boş zamanının kıymetini bilerek hareket etmesi ve boş zamanını bir fırsat zamanı olarak görüp anlamlı kılması gerektiği zımnen anlaşılmaktadır.

Fotoğraf: Ahmet ÇETİNTAŞ

Elmalı'lı M. Hamdi Yazır'ın ibadet, çalışma, gayret ve terakki çerçevesinde bu ayetlerle ilgili yorumu şöyledir¹⁸:

“O halde boşaldığın vakit -ya'ni her usre bir yüsür müekkedden mevcut olduğu için bir vazîfeden, bir ibadetten fariğ olup bir üsürden bir yüsre geçtiğin, biraz dinlendiğin, meselâ aldığın vahyi tebliğ eylediğin, feraizini iyfa ettiğin vakit yine yorul- İş bitti diye rahata düşüp kalma da yine zahmet ihtiyar edip diğer bir ibadet için kalk, çalış, yorul, farz bittiyse nâfileye geç, namaz bittiyse duâya geç, ki yüsür de tezâyüd etsin, şükürde devam etmiş olasın. Nasab, ma'lûm ki teabdir. Yüsür atalete sâik olmamalı sa'ye müşevvik olmalıdır ki

onun üzerine de diğer yüsür terettüb ederek terakkî¹⁹ hasıl olsun. Ya'ni ve ancak rabbına o halde rağbet et. -Her ne umarsan ondan um, ondan berideki esbab-ü ilelde veya gayelerde tevakkuf edip kalma, başka maksada bağlanma da bütün mesâinde ancak ona teveccüh et, mütemâdiyen ona doğru yürü, ona doğrul, bütün lütûf ve minnet onundur. Onun için sade ni'mete ve esere rağbet ile kalmamalı, ni'metten mün'imi görüp hep ona doğru yürümeli, onun için çalışmalıdır. Gayei murad odur. ”

Müfessirler, başka bir ifadeyle yorumlayıcılar, ayetler hakkında çeşitli yorumlar yapmışlardır²⁰: “Boş kaldığın zaman” ifadesini,

namazdan (Beydâvî, Celâleyn), farz namazdan (Râzî), tebliğ veya cihaddan (Beydâvî, Nesefî), dünya işlerinden (İbn Kesîr, Râzî, Zemahşerî, Ebu's-Suûd, Süleyman Ateş), muharebeden (Râzî) vb. boşaldığın zaman şeklinde izah etmişlerdir.²¹

Ayetler, kulun durumuna uygun olanın, zamanını ibadetle doldurması veya sorumluluğu altında olan dünya işlerinden boşaldıktan sonra ibadete yönelmesi olduğuna işaret etmektedir.²² Başka bir ifadeyle bir ibadetten boşalınca başka bir ibadete rağbet etmeye, kolaylıkların ancak bu şekilde elde edilebileceğine ve zamanın boş ve anlamsız bir biçimde geçirilemeyeceğine işaret etmektedirler.²³

7-8. ayetler, 5-6. ayetlerden ayrı olarak anlaşılabilir. 5-6. ayetlerde zorlukla beraber (veya zorluktan sonra) kolaylık olduğu iki kez vurgulanmıştır. Şu halde boş kaldığında hemen başka bir işe koyulduğu zaman kolaylığın elde edilebileceği ortaya çıkmaktadır.

Ayet ve yorumlarından bir kaç önemli çıkarımda bulunmak mümkündür:

1) İslâm'a göre boş zaman, boş geçirilecek bir zaman değildir.²⁴ Herhalükarda zaman boşa harcanmamalı,²⁵ boş kaldığında zamanı dolu geçirmeli, yeni bir işe koyulmalıdır. İnsanlarla, hayatın işleriyle uğraşı bittiğinde, bütün benlik ve kalble Allah'a yönelmelidir. 7. ve 8. ayetler, 5. ve 6. âyetlerle birlikte düşünüldüğünde, bir işten çıkıp hemen başka bir işe koyulma, ibadetten ibadete koşma, boş zamanı "dolu" değerlendirme gibi yorumların geçerliliği daha iyi anlaşılacaktır. Zorlukla birlikte kolaylığın bulunduğu vurgulanması, sürekli çalışmaya ve boş zamanı iyi değerlendirmeye delalet etmektedir.

2) Ayetlerde insan hayatının toplumsal ve ferdî yönlerine ve de sosyal ve bireysel

faaliyetlerine de atıfta bulunmaktadır. "Fâriğ olduğun zaman" ifadesini, insanlara karşı aslî görevini yerine getirdiğin zaman şeklinde anlarsak, bu ifadenin toplumsal yön ve aktiviteye işaret ettiğini de kabul ederiz. Bu toplumsal yöne karşın "yorul" ifadesiyle de bir bakıma ferdî boyut öne çıkmaktadır. Elbette sosyal görev ve sorumluluklar ifa edilecek, ama kendinle başbaşa kalarak da dinlenecek, tefekkür edilecek, Rabb'e ibadet edilecek, dualarda bulunulacak, istirahat edip enerji depolanacak, nefis muhasebesi yapılacaktır. Şu halde İslâm'da ferdî ve sosyal iş ve ibadet içiçedir ve birlikte ifa edilirler.

3) Ayetlerden çıkarabileceğimiz bir husus da dinlenmenin, iş değiştirerek gerçekleşmesidir. Ayetler bir bakıma çalışarak dinlenmeye işaret etmektedirler.²⁶

Burada işaret edilmesi gereken bir husus, ayetlerden, dinlenmeden, ara vermeden sürekli bedensel çalışma yapmak gerektiği gibi bir yorumun çıkamayacağıdır. İslâm'da aslanan, zamanın boş, içeriksiz, anlamsız geçirilmemesidir. Dinlenme, belli kurallar çerçevesinde eğlenme, düşünme gibi çeşitli zihinsel ve fiziksel faaliyetler yapmak, bu ayetlerin anlamının dışında değildir. Önemli olan bütün bir hayatı anlamlı kılmak ve bu arada sözkonusu faaliyetleri bir anlamlılık kapsamında yapmaktır. Bu anlamda bu tür faaliyetlerin, insanın işine, görevine katkıda bulunacağı açıktır.

Esasen İslâm'ın boş zamanla ilgili yaklaşımını anlayabilmek için onun genel olarak zamana yüklediği anlama ve insana yüklediği sorumluluklara bakmak gerek.

İslâm, insanın yaratılış amacının Allah'a kulluk etmek olduğunu bildirir.²⁷ O halde İslâm'da boş zamanların da bu kulluğa uygun olarak geçirilmesi gerekmektedir. Boş

Esasen dünya hayatının bir oyun ve eğlence olarak görülmesi, bizzat bu dünya hayatının olumsuzlandığı anlamına gelmez.

zaman görece boş zamandır. Görece boş zamanda yapılan işlerin, dinlenmelerin, eğlenmelerin de İslam'ın ana prensip ve ilkeleri ışığında olması ve kulluk esasının dışına çıkmaması gerekmektedir.

İslam boş ve anlamsız geçirilecek bir boş zaman anlayışına sahip değildir. Kur'an ve İslam Peygamberi, zamanın asla amaçtan yoksun olarak geçirilmemesini ister ve emreder.

İnşirah suresindeki ayetlerden başka Kur'an'ın, bazı ayetlerde zamana ve zamana ilişkin bazı hususlara yemin etmesi, örneğin geceye, gündüze, kuşluk vaktine, fecre, asra kasemde bulunması²⁸, namaz, rüku ve secde vakitlerine atıfta bulunması²⁹, gece namazından söz etmesi³⁰, gece ve gündüzden sıklıkla bahsetmesi³¹, gece ve gündüzü insanın emrine verdiğini zikretmesi³² vb. hususlar da İslam'ın zamana verdiği öneme işaret olarak telakki edilebilir.

Asr sûresi, Kur'an'ın zamana ne kadar önem verdiğini açıkça ortaya koymaktadır:

Asra and olsun ki insan mutlak bir hüsrân içindedir; ancak iman edip sâlih amel (iyi iş) işleyen, hakkı tavsiye eden ve sabri tavsiye edenler bunun dışındadır (Asr, 103/1-3).

Sûredeki asr kelimesine müfessirler çeşitli anlamlar vermişlerse³³ de sûredeki bütün âyetler bir bütünlük içerisinde ele alındığında bu kelimeyi en genel manada, bütün anlamlarını içerecek şekilde zaman olarak anlamak mümkündür.

Asr kelimesini zaman olarak anladığımızda sûreyi şu şekilde yorumlayabilir veya anlayabiliriz:

Zaman ve tabiatıyla yaşam süresi, insan için çok değerli bir olaydır. Öyleyse insan, vaktinin kıymetini bilmeli, vaktini iyi değerlendirmeli, her an ömründen bir kısmının gittiğini hesap ederek, zamanı anlamlı geçirmeli, ibnu'l-vakt, ibnu'z-zeman ve ebu'l-vakt olup bu dünya hayatında oyunu kurallarına göre, yaratılışına uygun bir biçimde yaşamalı, iman edip güzel amellerde bulunmalı, hak ve doğru olanı kabul edip iyi işler yapmalı, dünyevî hesaplarla kötülüğün, kötünün yanında yer almayı hakkı ve sabrı vasiyetleşip tavsiye etmeli; aksi takdirde kesinlikle hüsrân, kayıp ve ziyan içinde yer alacağını asla unutmamalıdır.

Kur'an'ın şu ayeti de esasen İslam'da zamanın nasıl geçirileceğine zımnen işaret etmektedir:

Onlar, ayakta iken, otururken, yan yattarken Allah'ı zikrederler, göklerin ve yerin yaratılışı konusunda düşünürler... (3/Al-i İmran, 191).

Kur'an'da Cum'a namazıyla ilgili ayet de esasen İslam'da zamana verilen önemi ortaya koymaktadır: Müslümanların haftalık dinî bayramları olan Cuma gününde sadece namaz vakti o da namaz için iş bırakmak söz konusu edilmektedir. Yani ayete göre gün boyu iş bırakmak ve günü boş geçirmek gibi bir şey söz konusu değildir.³⁴

İslam'ın boş zaman anlayışını anlayabilmeye katkıda bulunması bakımından Kur'an'ın dünya hayatına yüklediği anlama da bakmakta yarar vardır. Kur'an, dünyevîliğin karşılığı olarak dünya hayatını olumsuzlar ve dünya hayatının oyun ve eğlenceden ibaret olduğunu ifade eder:

Dünya hayatı, bir oyun ve oyalanmadan başka bir şey değildir. Korunanlar için elbette ahiret yurdu daha hayırlıdır. akletmiyor musunuz? (6/En'am, 32. Ayrıca 29/Ankebût, 64; 47/Muhammed, 36).³⁵

Oyun ve oyalanma ile dünyanın geçiciliğine işaret olursa gerektir. Oyun kelimesiyle amaçsızca yapılan işe atıfta bulunulduğu³⁶ kabul edilirse, o takdirde ayetten anlaşılır ki dünyayı tercih edenler, en büyük zevklerini onu ve akıbetini unutmak için eğlenmede ve oyunlarla vakit öldürmede bulurlar.³⁷

Esasen dünya hayatının bir oyun ve eğlence olarak görülmesi, bizzat bu dünya hayatının olumsuzlandığı anlamına gelmez. Kur'an'ın olumsuzladığı, bu dünya hayatı ve nimetlerine sanki ahiret hayatı yokmuş, sanki bu dünya hayatından başka bir hayat yokmuş ve öldükten sonra dirilme olmayacakmış gibi çok büyük önem verilmesidir. Ayetlerde bizzat oyun ve eğlence de yerilmemekte, olumsuzlanmamakta, tersine bir

gerçekliğe işaret edilerek oyun ve eğlencenin geçici olduğu ve tabiatıyla bir oyun ve eğlence gibi dünya hayatının da geçici olduğu ifade edilmektedir. Ayetlerden anlaşılabilir ki bu dünya hayatı bir oyun ve oyalanma olduğuna göre oyunun geçici olduğu göz önünde tutulmalı ve oyun, onu anlamlı kılmak ve ondan zevk almak için kurallarına göre oynanmalıdır.

Kur'an'da insanlara sunulan dinin, yani İslam'ın gerçekliğinde mükemmel, oluşumunda mütekamil ve mütenasik bir yaşam biçimi olduğu söylenebilir. İslam tasavvurunda hayatın anlamı, bireyin ömrünün oluşturduğu kısa zaman diliminden ibaret değildir. İslamî yaşam tarzının anlamını, ne bir milletin yüzyıllar süren ömrü, ne de bütün insanlığın süregelen hayatı ifade edebilir. İslamî hayat anlayışı, ahiret hayatına inanmayarak onu hesaba katmayanların kabul ettikleri gibi şu kısa dünya hayatı değildir. Onlar, "hayat, ancak dünya hayatıdır. Biz tekrar dirilecek değiliz, derler." (6/En'am, 29). Aslında bu âyet, Kur'an'ın dünya hayatına neden ve hangi anlamda oyun ve oyalanma dediğini izah etmektedir.

İslamî tasavvurdaki hayat, zamanın sonsuzluğunu, ufukların enginliğini, evrenin derinliğini ve hakikatın çeşitliliğini içine alan bir hayattır. İslamî tasavvurda hayat, şu görünen dünya hayatını kapsamına aldığı gibi, zamanda uzayarak dünya hayatının ona nisbeten gündüzün bir saati kadar kaldığı ve miktarını Allah'tan başka kimsenin bilemediği âhiret hayatını da içine almaktadır. İslamî düşünüşte insanoğlunun şahsiyeti, zamanın sonsuz mesafesini, mekanın sınırsız ufuklarını, hayat ve evrenin bitmeyen derinlikleriyle yüceliklerini kapsamına almaktadır. Bu düşünüş, kainatla birlikte insan varlığını da içirmektedir, değerleriyle, hayatla ilgili her türlü vasıflarıyla. Öte yandan ahirete inananlar, düşüncelerini, varlıklarını, değer ve mücadelelerini sadece bu sınırlı, küçücük

dünya hayatı ve dünya hayatının nimetlerine sığdırmaktadırlar. Düşünüşte meydana gelen bu farktan, değer ve düzenlerde anlayış farkı doğmakta, İslam'ın nasıl mükemmel bir din olduğu ortaya çıkmakta, bu dinin yapısındaki inanç, fikir, ahlâk, toplumsal düzen ve ahiret hayatının ne kadar değerli olduğu böylece anlaşılmaktadır.

Ahiret inancı, insana sorumluluk bilinci kazandırır, ahlakî erdemler kazandırır, doğruluk ve nitelik verir, bu dünya hayatının kıymetini bilme bilinci kazandırır ve tabiatıyla çalışma azmi kazandırır.

Dünya hayatının bir oyun ve oyalanmadan ibaret olduğuna dair ayetten hareketle İslam'ın bu dünya hayatını dışladığı, bu dünya hayatını olumsuzladığı ve dolayısıyla bu dünya hayatında çalışmadan didinmeden tembel tembel oturarak ahireti beklemeyi öngördüğü gibi bir hükme varmak yanlıştır. Bu ayetten maksat, hayatın dünya hayatından ibaret olmadığı, bir de öteki dünyanın, ahiretin olduğu ve dolayısıyla bu dünya hayatının iyi değerlendirilmesi gerektiğidir. O engin mülkteki sonsuzlukların sonsuzluğu ahiret ile bu küçük yer küresi ve kısa dünya

Fotoğraf: Enver ŞENGÜL

hayatı karşılaştırıldığında, dünya, gündüzün ancak bir saati kadar sayılabilir. Dünyadaki bu bir saatlik çalışma ve ibadet de o büyük ahiret dünyasına nispetle ancak "oyun ve oyalanma veya eğlence diye tanımlanmaktadır. Şu halde bu, dünya hayatını ihmal etme, insanı pasifleştirme veya dünya hayatına sırt çevirme anlamına gelmez.

İslamî dünya anlayışında bu dünya hayatı, ahiret hayatının bir çiftliğidir. Dünya ahiret için kazanç yeridir. Her iki hayat da burada kazanılacaktır. Öyleyse dünya ahiret için kazanç yeri olup her iki dünya miskinlik ve pasiflik yeri değil, tersine hareket, faaliyet ve çalışma yeridir. Bu durumda Kur'an'ın öngördüğü dünya hayatı, çalışılacak, imar edilecek, kötülüklerle mücadele edilecek bir hayattır. Kur'an'a göre inanan bir insan, dünya hayatıyla uğraştığı zaman, ondan daha üstün bir dünyanın olduğunu kesin olarak bilir ve ona göre hareket eder.

Dünya nimetlerinden yararlanırken onların hayatla ilgili kuvvet ve kaynaklarını emrine âmâde kılmak üzere çalıştığı zaman bunun Allah tarafından, dünyada kendisine verilen, değerlendirilmesi farz bir emanet olduğunu bilerek çalışır.³⁸

Belirtmek gerekir ki İslâm'da maddî ve manevî, dinî ve dünyevî (this-worldly veya secular)³⁹ ayrımı bulunmamaktadır.⁴⁰ Esasen İslâmiyet dünyayı benimser; elbette onu var olan konum ve şartlarıyla olduğu gibi benimseyip içselleştirmez, ona kendi gözlüğünden bakarak yaklaşır, kendi istediği şekilde onu hayatın tüm aşamalarında biçimlendirmeye çalışır. Başka bir ifadeyle İslâm dünyayı bir bakıma şartlı olarak kabul eder.⁴¹ Denilebilir ki İslâm dünyevîdir; ama bu dünyevîlik, İslâm'ın kendine özgü bir anlam içermektedir. Bir din olarak İslâm, bütün beşerî faaliyetlerin etkinlik alanlarını kapsar. Daha vulgarize bir ifadeyle Kur'an, Sünnet

ve tarihin şehadetiyle sosyal bir din olduğu belli olan İslâm dini, yalnız ahiret selameti ni değil, dünya saadetini de ihtiva eder. Bu yargı ve önermenin doğruluğuna insanlığın hafızası olan tarih, İslâm medeniyetine ait sayfalarıyla tanıklık eder.⁴² İnsanın yeryüzünde halife olarak yaratılmış olması,⁴³ emaneti insanın yüklenmesi,⁴⁴ yeryüzündeki diğer varlık ve nimetlerin insanın hizmetine verilmesi⁴⁵ gibi hususlar, gerçekte İslâm'ın dünyaya bakışını da orta yere sermektedir. Buna göre İslâm'da dünya hayatının, âhiretin tarlası olduğu söylenebilir.

Esasen İslâm'ın dünya ile ilişkilerinde belirleyici olan, Tevhid'dir; İllâhî yasa, tüm insan hayatını düzenleyen, kendi bütünlükleri ve kuşatıcı özellikleri içinde bizzat İslâm'ın hakim prensibine, yani Tevhid'e uygun olarak insan ve toplumun, madde ve mananın birleşmesini sağlayan emir ve davranışlar ağına benzer.⁴⁶

Hülâsâ İslâm'ın genel olarak zaman ve dünya hayatına dair görüşüne bakarak İslâmî bağlamda boş zamanın, anlamsız geçirilecek boş zaman olmadığı anlaşılır.

Hadislere bakıldığında da İslam'ın boş zamanlarla ilgili yaklaşımını görmek mümkündür.

Buhârî'nin Sahîh'inin Kitâbu'r-Rikâk'ının birincisi olarak zikrettiği Hadîs, İslam'ın boş zamanlara bakışını anlamamıza büyük katkıda bulunmaktadır:

"İnsanlardan çoğunun aldandığı iki nimet vardır: Sağlık ve boş zaman (ferâğ)".⁴⁷

Dinî ve hayatî mesaî için âzâde zaman olan ferağ,⁴⁸ yani boş zamanın nimet olarak adlandırıldığı Hadîs toplumsal bağlamını dikkate alarak okunmaya çalışıldığı zaman, Milâdî 6. ve 7. yüzyıllarda İslam Arab toplumunun bilincinde boş zaman kavramının var

olduğunu anlarız. Hz. Muhammed, insanları sağlıklı birlikte boş zaman konusunda uyarmakta ve boş zamanlarını iyi değerlendirmeleri gerektiğini hatırlatmaktadır. Hadîs'ten anlaşılan önemli bir husus da boş zamanın, bir nimet olarak zikredilmesinden dolayı, fert ve toplum için çok önemli bir zaman dilimi olduğudur.

Gerçekten de boş zaman nimeti, günümüz toplumlarında da, özellikle de zayıf ve güçsüz toplumlarda insanlardan çoğunun gafil olduğu, kadrini bilmediği ve hakkıyla değerlendirmedeği nimetlerdendir.

Hadîs'in de işaret ettiği gibi boş zaman, iyi değerlendirilip anlamlı geçirildiği zaman büyük bir nimet olurken, kul, nefesine heva kapısını açarak bu nimete nankörlük ettiği zaman şehvetlerin ağına düşer, o zaman boş vakit nimeti, nimetlikten çıkar, kişi için afete dönüşür.⁴⁹

Fotoğraf: Seçkin YENİCİ

Fotoğraf: Dilek ERİM

Hz. Muhammed, başka bir sözünde de boş zamanla ilgili önemli işaretlerde bulunmaktadır:

Beş şey gelmeden beş şeyi fırsat ve ganimet bil: Ölmezden evvel hayatının, hastalanmazdan önce sağlığının, meşguliyetten önce boş zamanının, ihtiyarlıktan önce gençliğinin, fakirlikten önce zenginliğinin kıymetini.”⁵⁰

İslâmî bağlamda boş zamanla ilgili olarak işaret edilmesi gerekli bir husus da, bir boş zaman faaliyeti olarak seyahat veya yolculuktur. İslâm’da para kazanma amacından çok daha geniş amaç ve anlamlar taşıyan bir faaliyet olan seyahat veya gezgincilik, İslâm geleneğinde önemli kurumsal işaretlere sahip bir fenomendir. İslâm’da gerek ibret almak için yapılması istenen yolculuk,⁵¹ gerekse maddî yardımda bulunulacak ve zekat verilecek bir kategori olan ibnu’s-sebîl,⁵² söz konusu seyahat bağlamında yer alır. Seyahati bir şekilde teşvik eden İslâm, her konuda olduğu gibi bu konuda da ölçü getirerek, zengince şımarıklık ve inançsızlık içinde amaçsızca yapılan bir seyahati doğru bulmaz (3/Al-i İmran, 196).⁵³

Boş Zaman Mekânları Olarak Camiler

Günümüzde camilerin en dikkati çeken boyutlarından biri, onların boş zaman

mekanları, boş zamanları değerlendirme merkezleri olmasıdır. İnsanların çeşitli amaçlarla camileri boş zaman değerlendirme mekanı olarak seçtikleri, zamanlarının bir kısmını camide harcadıkları bir vakiadır. Kimi ibadet etmek, örneğin namaz kılmak, Kur’an okumak veya vaaz dinlemek amacıyla, kimi manevi atmosferde oturup dinlenmek, düşünmek ve rahatlamak amacıyla, kimi bahçesinde oturup sohbet etmek amacıyla, kimi de çayhanesinde oturup çay içmek, önemli meseleleri konuşup tartışmak ve karara bağlamak amacıyla camiye gidebilmekte ve orada boş zamanını haralayabilmektedir.

İçinde yaşadığımız toplumun cami kültürüne, cami ile ilişkisine, camiye algılama biçimine bakıldığında, bir gözlemci bakışıyla camilerimize gözlemde bulunulduğunda, bölgeden bölgeye, şehirden şehre, belde-den beldeye, köyden köye bazı farklılıklar olsa da genel olarak ortak bazı noktaların tespit edilmesinin mümkün olduğu görülür. Bu ortak noktalar sadedinde denilebilir ki, camiler, namaz gibi Müslüman için zorunlu, bir görev olarak, dinî vecibe olarak addedilen günlük rutin ibadetlerin yapıldığı mekanlardır. Caminin Müslümanlar açısından aslında en önemli ortak yönü, bir bütün olarak İslam’ı, tevhidi, Müslüman toplumun varlığını, birliğini, diriliğini vs. ifade eden simgeleştiren bir sembol olmasıdır. Boş zamanlar bağlamında ise cami, Türkiye’de doğrudan doğruya ibadet amaçlı gelinen, boş vakit geçirilen, değerlendirilen yer olduğu gibi, özel bir dinsel amaç taşımaksızın örneğin turistik bir gezinti mekanı olarak, görülmeye değer bir yer olarak gelinip görülen, gezilen, oturlan ve zaman harcanan bir mekandır.

Türkiye’de cami-boş zaman ilişkisine bakıldığında, girişte ifade edildiği gibi camilerin, namaz kılmak, sohbet yapmak, vaaz eğitimine katılmak, tefsir ve hadis derslerine katılmak, kitap okumak, Kur’an öğrenmek,

Fotoğraf: Hatice ŞİNİK

Kur'an okumak, hatim indirmek; bahçesinde oturup dinlenmek, çayhanesinde çay içmek, buluşup sohbet etmek gibi boş zamanların değerlendirildiği mekânlar olarak hizmet gördüğü anlaşılır. Gerçekten de camiler, bazı toplum aktör ve kesimlerinin kadını ve erkeğiyle, genci ve yaşlısıyla, çocuğu ve büyüğüyle, birey ve grup halinde boş zamanlarında uğrak verdikleri, buluştukları, dinlendikleri, bazı aktivite ve organizasyonlar gerçekleştirdikleri bir yer olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Boş Zamanlarda Namaz Kılma Mekanı Olarak Cami

Cami, farz olan ibadeti yerine getirmek amacıyla cemaatle veya bireysel olarak namaz kılınan yer olmanın yanı sıra boş zamanda zamanı iyi değerlendirmek adına namaz kılınan bir yer olarak işlevselleştirilmektedir. Yaptığımız gözlem ve görüşmelerde bazı insanların farz olan namazın dışında salt boş vakti değerlendirmek amacıyla camiye gelip namaz kıldıkları tespit edilebilmiştir. Bu gündüzün de geceleyin de olmaktadır, ama daha çok gündüz için geçerlidir.

Boş Zamanlarda Kur'an Okuma Mekanı Olarak Cami

Camiler, toplumumuzda Kur'an okuma mekanı olarak dikkati çekmektedir. Gündüzün çeşitli vakitlerinde, sabah, öğle ve ikinci namazlarından önce veya sonra, ayrıca akşam ve yatsı namazlarından önce veya sonra cemaatle veya bireysel olarak Kur'an'ı hatmetmek amacıyla camide bulunan insanlar söz konusudur. Bu şekilde camiye gelip vaktini değerlendiren insanlar, yaş itibarıyla bütün Türkiye çapında bir genelleme yapmak zor olsa da yetişkin ve yaşlı kategoriye dahil olanlardır.

Boş Zamanlarda Bir Din Eğitimi Mekanı Olarak Camiler

Camiler, bir din eğitimi, yaygın din eğitimi mekanlarıdır. Esasen tarihsel olarak örgün eğitim merkezleridirler. Ancak günümüzde camilerin daha çok yaygın din eğitimi merkezleri olduklarını görmekteyiz.

Konuya din eğitimi bağlamında yaklaştığımızda, pek çok ailenin, çocuğunun, yaygın eğitim kurumlarından Kur'an kurslarının

da ve Camilerde Kur'an öğrenmesini ve din eğitimi almasını tercih ettiklerini görürüz. Özellikle yaz tatillerinde isteyen aileler çocuklarını Kur'an öğrenmesi ve din eğitimi alması için Kur'an kurslarına ve camilere göndermektedirler.

Yaz Kur'an kursları, toplumumuz için o kadar önemlidir ki, genel nüfus içinde çok büyük bir yer tutan ilk ve ortaokullar ile lise öğrencilerinin büyük bir kısmı (2012 yazında yaklaşık 2 milyon beş yüz bin öğrenci) yaz tatili olduğunda, Kur'an kurslarına giderek orada Kur'an eğitimi, siyer, ahlak ve itikad gibi dersleri almak suretiyle yaz tatili zamanlarını anlamlı bir biçimde değerlendirmiş olmaktadır. Bu kurs imkanının olmadığını düşündüğümüzde, ortaya çıkacak tablo, bize camilerin yaz tatillerinde bir eğitim merkezi olarak nasıl önemli bir hizmet gördüğünü gösterecektir. Eğer camilerde yaz kursları olmazsa, çocuk ve genç suçluluğunda çok büyük bir artış olur. Çünkü bu kurslar, onların anlam boşluğu ve krizine düşmelerinin önündeki en büyük engellerden birini oluşturmaktadır.

Camiler sadece yaz Kur'an kurslarıyla boş zamanlarda din eğitimi merkezleri değildirler. Değişik yaş ve cinsiyet gruplarının

zaman durumuna göre gündüz ve akşam camilerde Kur'an kursları açılabilen ve isteyen insanlar o kurslara iştirak edebilmekte, boş zamanlarını o kurslarda değerlendirmektedirler.

Dinlenme Mekanları Olarak Camiler

Camilerin en önemli özelliklerinden biri de, boş zamanlarda bir rekreasyon, bir dinlenme mekanları oluşlarıdır. Birçok insan, boş zamanında camilere gitmeyi, gerek içinde gerekse dışında, çevresinde, bahçesinde, çayhanesinde dinlenmek, rahatlamak, huzur bulmak amacıyla camilerde bulunmayı tercih etmektedirler. Bazı camilerin büyük çınarlarla veya başka ağaçlarla ve çiçeklerle dolu geniş bahçeleri, şadırvanları, insanın serinlemesi, kendini dinlemesi, tefekkür etmesi, arkadaşlarıyla bazı konuları konuşması için çok uygun manevi atmosferdirler. Yine camilerin içinde oturmak, dinlenmek, insana huzur verir. Bunu yapanlar, camilerin içlerinde oturanlar çoktur. Ayrıca bazı camilerde var olan çayhaneler de dinlenme mekanlarıdır.

Bütün bu boyut ve imkanlarıyla düşündüğümüzde, camilerin insanlar için bir dinlenme mekanı olduklarını söyleyebiliriz. İstanbul'da Sultan Ahmet, Süleymaniye, Fatih, Yavuz Selim, Ayasofya, Eyup Sultan, Şehzadebaşı

Fotoğraf: Kadir ÇİVİCİ

Camilerin Türkiye’de en önemli işlev veya özelliklerinden biri, yaşlıların vakit değerlendirme, dinlenme, bir araya gelip sosyalleşme mekanları oluşudur.

vd. camileri, Bursa Ulu Camisi, Edirne’de Selimiye Camisi, Kahramanmaraş’ta Ulu Cami, Eskişehir’de Kurşunlu Camisi Külliyesi, Reşadiye Camisi, Alaaddin Camisi en güzel dinlenme, dinlenme amaçlı zamanların geçirildiği yerler olarak hatırlanabilir.

Elbette Türkiye’de tarihî ve yeni camilerin belki tamamına yakını bir dinlenme mekanıdır. Tarihî camilerin estetik, mimari vs. açıdan özellikliliği düşünüldüğünde, şüphesiz onların dinlenme için daha özsel ve işlevsel oldukları kabul edilebilir. Camilerin dinlenme, huzur bulma, tefekkür mekanları olması açısından bakıldığında, günümüzde çarpık kentleşmeye paralel olarak inşa edilen camilerin birçoğunun maalesef beton yığını olmaktan başka bir şey ifade etmeyen bir görseelliğe sahip olduğu, estetikten yoksun olduğu ve de uygunsuz, rastgele yerlere bina edildiği görülebilir. Bu nedenle camilerin mimari ve sanatsal açıdan yeniden düşünülmesi, mütevazı yapılar olması, huzur veren atmosferler olacak şekilde yapılmaları konusunun ele alınması şarttır.

Buluşma ve Görüşme Mekanı Olarak Cami

Cami, çeşitli mekan ve kısımlarıyla bir buluşma ve görüşme yeri olma özelliğine sahiptir. Bazı insanlar, tanışmak için, buluşup görüşmek için, çeşitli konularda görüşmeler yapmak için, örneğin bir konuyu karara bağlamak, bir mesele üzerine müzakerelerde

bulunmak, iş görüşmesi yapmak için vs. camiye tercih etmektedir.

Alışveriş Merkezi Olarak Cami

Caminin Türkiye’de önemli özelliklerinden biri de, alışveriş mekanlarını bünyesinde barındırmasıdır. Bazı camilerin zemin katlarında yapılan dükkanlar, mağazalar, marketlerin açılması için uygun imkanlar sunmaktadır. Nitekim Ankara ve İstanbul’daki bazı camiler başta olmak üzere Türkiye’de kimi camiler, alışveriş merkezlerine sahiptirler.

Bazı insanlar, boş zamanlarında alışveriş yapmak üzere bu merkezlere sahip camilere gitmeyi tercih edebilmektedirler.

Kandillerde veya Mübarek Gün ve Gecelerde Camiler

Camilerin boş zaman mekanları halinde değerlendirilmesinde kandillerin veya mübarek gün ve gecelerin de rol oynadığı söylenebilir. Bu gün ve gecelerde, kimi toplum kesimleri, boş zamanlarının bir kısmını camiye gelip ibadet ederek, örneğin namaz kılarak, Kur’an okuyarak, dua ederek, vaaz dinleyerek geçirebilmekte, haralayabilmektedirler.

Boş Zaman, Kadın ve Camiler

Boş zamanlar kadının dini açısından kendine özgü bir takım hususiyetlere sahiptir. Çalışan ve ev hanımı statüsündeki kadınlar, boş zamanlarını, dinini öğrenme ve öğretme, dinine hizmet etme, örneğin dini kurum ve kuruluşlar için yardım toplama ve dağıtma faaliyetlerinde bulunma, dinî sohbetler yapma, camilere gitme, camide programlar yapma veya programlara katılma, namaz kılma, Kur’an kursuna katılma gibi işlerle değerlendirebilmektedir. Kadınların Türkiye’de boş zamanlarını çocuklarına, hatta kimi zaman akrabalarının, komşularının veya arkadaşlarının çocuklarına din eğitimi vererek de değerlendirmeye çalıştıklarını görebilmekteyiz.

Yaşlıların Boş Zaman Mekanları Olarak Camiler

Camilerin Türkiye’de en önemli işlev veya özelliklerinden biri, yaşlıların vakit değerlendirme, dinlenme, bir araya gelip sosyalleşme mekanları oluşudur. Özellikle namaz kılan yaşlı erkekler için, gidecek ve zaman geçirecek mekan bulmakta zorlandıkları yerlerde camiler, bulunmaz boş zaman mekanlarıdır. Bu anlamda camiler, yaşlıların yalnızlıktan kurtulmak için koşup sığındıkları, akrabalarıyla dertlerini ve sevinçlerini paylaştıkları mekanlardır.

Gerçekten de birçok emekli, işsiz veya artık çalışmayan yaşlılar, namaz öncesi ve sonrası zamanlarını camilerde geçirmektedir. Yaşlılar camilerde boş zamanlarında neler yapmaktadırlar? Caminin içinde ve dışında bazı eylem ve aktivitelere yapabilmektedirler. Örneğin cami içinde bireysel olarak veya grup halinde Kur’an okumakta, öğrenmekte, kitap okumakta, hadis, tefsir, ilmiyal gibi derslere katılmakta; cami dışında ise bahçede oturmakta, yürümekte, çiçeklerle, ağaçlarla ilgilenmekte, onların otlarını temizlemekte, sulama yapmakta, çayhane veya kıraathanede çay, kahve vs. içmekte, sohbet etmektedirler.

Boş Zaman Mekanları Olarak Camilerin İşlevleri

1. Dinlenme işlevi: İnananlar, boş zamanlarını camilerde değerlendirmek suretiyle bedensel ve ruhsal dinlenme ihtiyacını giderirler.

2. Düşünsel/zihinsel işlev: Camide boş zamanları değerlendirme, insanı dinlendirerek çalışma zamanlarında yapamadığı düşünce egzersizi yapma fırsatı doğurur. İnsan, boş zamanlarında, derinlemesine düşünme, olayları daha bir enine boyuna düşünüp değerlendirme, etrafında cereyan eden hadiseleri özgür bir kafayla düşünüp ele alma fırsatı yakalar. Bu, aynı zamanda

insanın hoşgörülü olmasına, geniş bir düşünce ufkuna sahip olmasına, özgürlükçü olmasına katkıda bulunur. Camiler, bu işlev için oldukça uygun atmosfere sahiptirler.

3. Zaman ve aktif çalışma bilinci: İslamî anlamda camilerde boş zamanları değerlendirmenin en önemli işlevlerinden biri, hatta en önemli işlevi, diğer işlevleriyle içiçe olan bir işlev olarak, zaman bilinci ve aktif çalışma bilinci kazandırmadır. İnsan, eğitimin de katkısıyla boş zamanlar vesilesiyle zamanı iyi değerlendirmeyi öğrenebildiği gibi boş zamanlarda camide dinlenerek aldığı motivasyon ve dopingle daha bir çalışma azmi kazanır, iş zamanında işine daha aktif bir biçimde katılarak çalışmasını verimli hale getirir.

4. Tatminî işlev: İslam’ın kapsamı içinde camide boş zamanları değerlendirme, dine bağlılık ve dinî tecrübeyle ilgili bir takım tatminî işlevlere sahiptirler.

5. İşe alıştıırma işlevi: Camide boş zamanları değerlendirmenin bir işlevi de, insanı işe alıştıırmasıdır.

6. Sosyalleşme işlevi: İslam’da camide boş zamanları değerlendirme, insanların sosyalleşmesinde de işlevsellik arz eder.

7. Kültürel işlev: İslamî düzlemde camide boş zamanları değerlendirmenin önemli işlevlerinden biri de, kültürel planda sahip olduğu işlevlerdir. Kültürün kuşaktan kuşağa aktarılmasında, boş zaman faaliyetleri de tıpkı diğer kurumlar gibi aracılık eder.

8. Bütünleşme işlevi: İslamî anlamda camide boş zamanları değerlendirme, gerek aile bireylerinin, gerekse bütün toplumun bütünleşmesine, birbirlerine karşı sevgi dolu olmalarına katkıda bulunabilir.

9. Eğitim işlevi: Camide boş zaman değerlendirmenin önemli işlevlerinden biri de, eğitim alanında kendini göstermektedir. Bu işleviyle camide boş zaman değerlendirimi,

Fotoğraf: Cüneyt ÇELİK

hemen her yaştan insanın, özellikle çocukların, gençlerin ve yaşlıların boş zamanlarında din eğitimlerine katkıda bulunur. Bilhassa yaz tatillerinde açılan Kur'an kursları, çeşitli dinî etkinlikler, muhtelif seminer, konferans veya sempozyumlarla din eğitimi desteklenmiş olur.

10. Törensel işlev: İslam dini temelinde camide boş zamanları değerlendirmenin önemli işlevlerinden biri de, toplumun törensel ihtiyaçlarının karşılanması çerçevesinde kendini göstermektedir.⁵⁴ Geçmişte olduğu gibi bugün de toplumlar, törenlerle içiçe yaşamaktadırlar. Törensiz bir toplum düşünmek imkansız gibi bir şeydir. Dinle sıkı ilişkili evrensel bir fenomen olarak tören, birlikteliğin, gücün, bütünleşmenin, dayanışmanın, güven duygusu kazanmanın en önemli merkezidir. İslamî planda camide boş zamanlarda insanlar çeşitli törenler yaparak törensellik ihtiyaçlarını karşılamış olurlar.

11. Suçları önleme işlevi: Camide boş zamanları değerlendirme, iyi, planlı, donanımlı

boş zaman faaliyetleri yoluyla toplum içinde işlenen suçların önlenmesi veya azaltılmasında olumlu işlevler görür.⁵⁵

Sonuç

Boş zamanlarda camilerin veya boş zaman mekanları olarak konu edilip ele alındığı bu çalışmada sonuç olarak denilebilir ki cami, kelimenin tam anlamıyla günümüzde önemli bir boş zaman mekanıdır. Türkiye örneğinde insanlar, teknik anlamda boş zamanlarında çeşitli eylem ve etkinliklerde bulunmak ve ibadet etmek amacıyla camilere girmektedirler.

Boş zaman, geniş anlamda sosyolojik anlamda insanların kendilerine ayırdıkları özgür zaman olarak tanımlanabilir. Boş zamanları değerlendirme kurumu, günümüz dünyasında aile, ekonomi, din, siyaset ve eğitim kurumlarının yanında altıncı kurum olarak yerini almaktadır.

Boş zamanlar sosyolojisinin konusu olan boş zamanlar, çocuklardan yaşlılara kadar

her yaştan insanı yakından ilgilendiren bir fenomendir.

Boş zamanların nasıl değerlendirileceği konusu, aynı zamanda boş zaman-din ilişkisinin yolunu açmaktadır. Bu bağlamda boş zamanların, modern toplumlarda sekülerleşme ilgili önemli boyutları olduğu gibi din veya dinî yaşayışla ilgili de önemli boyutları bulunmaktadır.

Boş zamanlarla cami arasındaki ilişkinin ele alındığı bu çalışmada, caminin gözlemlenebilir bir boş zaman mekanı olduğu ve boş zamanları değerlendirmede önemli fonksiyonlar icra ettiği tespit edilmiştir. Çalışmada öncelikle genel olarak İslam'da zaman ve boş zaman yaklaşımı, ardından ise camilerin boş zamanlarda nasıl değerlendirildiği üzerinde durulmuştur.

Tespit edilmiştir ki, camiler, boş zamanlarda, namaz, eğitim, dinlenme, buluşup görüşme, bir takım sosyal faaliyetlerde bulunma gibi amaçlar için insanların uğradığı, zaman geçirdiği yerlerdir.

Camilerde boş zamanlarını değerlendiren insanlar, hemen her yaştan, cinsiyetten, meslekten, statüden insanı içine almaktadır. Ancak bazı yaş kategorilerinden olan insanların, özellikle de çocuklar, gençler ve yaşlıların camilerde daha çok vakit geçirdikleri söylenebilir. Hele hele sürekli işi olmayan, emekli ve hiç çalışmayan yaşlılar, bizim toplumumuzda camilerde azımsanamayacak bir ömür geçirmektedirler.

Yaşlılar, namaz vakitlerinden önce de sonra da camide bulunmakta, sohbet etmektedirler. Aslında cami, yaşlıların dinlendikleri, bir araya geldikleri, yalnızlıklarını girdikleri ve sosyalleştikleri bir mekan olarak işlevselleşmektedir.

Görüldüğü üzere camiler, boş zamanları değerlendirmede önemli mekanlardır. Bu

önemine binaen bazı önerilerde bulunmak mümkündür. Bu öneriler;

1. Camilerde çay, kahve vs. içilebilecek mekanların daha da yaygınlaştırılması,
 2. Toplantı salonlarının bulunması,
 3. Masa tenisi, voleybol, basketbol gibi spor mekanlarının olması,
 4. Kütüphane oluşturulması,
 5. Bilhassa çocuklar için oyun salonlarının açılması,
 6. Eğitim salonlarının (sınıf) bulunması,
 7. Kadınlara özgü faaliyetlerin yapılabilirdiği alanların açılması
- şeklinde maddeleştirilebilir.

- 1 Bkz. Nöbert Elias, Zaman Üzerine, Çev. Veysel Atayman, Ayrıntı Yay. , İstanbul 2000; E. Zerubavel, Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life, 1981; Anthony Giddens, Modernliğin Sonuçları, Çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yay. , İstanbul 1994, ss. 23-26; Ejder Okumuş, Zamanın Toplumsal Gerçekliği, Ark Kitapları, İstanbul 2012; Carle C. Zimmerman, Yeni Sosyoloji Dersleri, Amiran Kurtkan, İstanbul Ü. İktisat F. Yay. , İstanbul 1964, ss. 4-7
- 2 Baykan Sezer, "Türk Sosyolojisinin Tarihle İlişkileri", Tarih ve Sosyoloji Semineri, 28-29 Mayıs 1990, İstanbul 1991, s. 1
- 3 Bkz. N. Elias, a. g. e. , ss. 21, 68-69, 121-159 vd. ; Peter L. Berger-Thomas Luckmann, The Social Construction of Reality, Allen Lane The Penguin Press, Great Britain 1967, ss. 40-42, 149-150, 196, 203; Ejder Okumuş, Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat, İnsan Yay. , İstanbul 1999, ss. 48-49; Ejder Okumuş, Zamanın Toplumsal Gerçekliği, Ark Kitapları, İstanbul 2012; Takiyettin Mengüşoğlu, İnsan Felsefesi, Remzi Kit. , İstanbul 1988, ss. 140-158; C. C. Zimerman, a. g. e. , ss. 4-7; Henri Bergson, Düşünce ve Devingen, Çev. Miraç Katırcıoğlu, MEB. Yay. , İstanbul 1986, ss. 45-50 vd.

- 4 Gordon Marshall, Sosyoloji Sözlüğü, Çev. O. Akınhay-D. Kömürçü, Bilim ve Sanat Yay. , Ankara 1999, s. 689
- 5 Bkz. Mustafa Naimâ, Târîh-i Naimâ, c. 1, 3. bs. , Matbaa-i Amire, İstanbul 1283, s. 57; Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 11. bs. , Aydın Kit. Yay. , Ankara 1993, s. 317
- 6 Bkz. M. D. Robinson, The Leisure Age, U. S. A. 1963; Richard Bamberger, "Boş Zamanları Değerlendirmede Kitabın Rolü", Boş Zamanları Değerlendirme Semineri (7-14 Nisan 1966), Halk Sağlık Eğitimi Komitesi, İstanbul 1966, ss. 12-13; Vedat Nedim Tör, "Boş Zamanları Değerlendirmede Telkin Vasıtalarının Rollerini", a. g. e. , s. 61; Marcel Hicter, "Boş Zamanları Değerlendirme Politikası", a. g. e. , ss. 107-112
- 7 Ejder Okumuş, "Boş Zamanlar Sosyolojisi", Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı 12, 200, ss. 163-204
- 8 A. e. , s. 274
- 9 J. R. Kelly, "Leisure", New Catholic Encyclopedia, c. VIII, Catholic University of America, Washington 1981, s. 623
- 10 Bkz. Ercan Tatlıdil, "Kent Kültürü ve Boş Zaman Değerlendirme", Dünya'da ve Türkiye'de Güncel Sosyolojik Gelişmeler (I. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildirileri, İzmir, 3-5 Kasım 1993), Sosyoloji Derneği Yay. , Ankara 1994, s. 389
- 11 Bkz. ve karşı. Râğib el-İsfahânî, el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an, ty. , s. 377
- 12 Bkz. Nermin Abadan, "Türk Üniversite Öğrencilerinin Serbest Zaman Faaliyeti", a. g. e. , s. 50; M. Hicter, a. g. m. , ss. 107; Hilmi Ziya Ülken, Sosyoloji Sözlüğü, MEBY. , İstanbul 1969, s. 50; Erol Mutlu, İletişim Sözlüğü, 2. bs. , Ark Yay. , Ankara 1995, s. 73
- 13 Boş zaman kavramının farklı tanımları için bkz. Zeki Aslantürk-Tayfun Amman, Sosyoloji -Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler-, İFAV Yay. , İstanbul 1999, ss. 302-303; E. Mutlu, a. g. e. , s. 73; David Jary-Julia Jary, The Harper Collins Dictionary of Sociology, Harper Perennial 1991, s. 274; J. Wilson, "Sociology of Leisure", Annual Review of sociology, c. 6, 1980; R. J. White, "Social Class Differences in the Uses of Leisure", American Journal of Sociology, c. 61, NO. 2, 1955
- 14 P. L. Berger-T. Luckmann, a. g. e. , s. 36
- 15 Camilla Odhnoff, "Social Planning in a Changing Society", Society, Stress and Disease, Ed. Lennart Levi, Press New York, Toronto 1975, s. 500
- 16 İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, c. 8, ss. 444-445
- 17 Mütercim Asım, Kâmûs Tercemesi, c. 3, s. 499
- 18 Elmalî'lı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, c. 8, Eser Neşriyat, byy. , ty. , s. 5925
- 19 İtalik bize aittir.
- 20 Ayetlerle ilgili çeşitli yorum ve rivayetler için bkz. et-Taberî, Cami'u'l-Beyân an Te'vil-i Ayi'l-Kur'an, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, c. 15, ss. 298-300; Fahrû'r-Râzî, et-Tefsîru'l-Kebîr, 2. bs. , Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Tahran ty. , c. 32, s. 32
- 21 Bkz. İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 3. bs. , Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1989, c. 4, s. 562; Zemahşerî, Keşşâf, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ty. , c. 4, s. 222; en-Neseî, Tefsîru'n-Neseî, Dâru'lKitâbi'l-Arabî, Beyrut 1988, c. 3-4, s. 366; Seyyid Kutub, Fi Zilâli'l-Kur'an, Dâru's-Şiurûk, Kâhire ty. , c. 6, s. 3930; Balikesirli Hasan Basri Çantay, Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, 5. bs. , c. 3, s. 965; Süleyman Ateş, Kur'an-ı Kerîm Tefsîri, Yeni Ufuklar Neşriyat (Milliyet), İstanbul 1995, c. 6, s. 3076
- 22 el-Alûsî, Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî, c. 16, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1997, s. 308
- 23 Fahrû'r-Râzî, a. g. e. , c. 32, s. 7
- 24 Yümnî Sezen, İslâm'ın Sosyolojik Yorumu, Birleşik Yay. , İstanbul 2000, s. 271
- 25 Zemahşerî, a. g. e. , c. 4, s. 222
- 26 İbrahim Canan, İslâm'da Zaman Tanzimi, Cihan Yay. , İstanbul 1985, s. 102
- 27 51/Zâriyat, 56
- 28 89/Fecr, 1-5; 85/Burûc, 1-3; 103/Asr, 1-3; 92/Leyl, 1-2; 91/fi-ems, 3-4; 93/Duhâ, 1-2; vd. Yorum için bkz. Yusuf el-Kardâvî, el-Vaktü fi Hayâti'l-Müslim, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1985, s. 5 vd.
- 29 76/İnsan, 26; 20/Tâhâ, 130; 39/Zümer, 9; 32/Secde, 16; 3/Al-İmran, 113; 51/Zâriyat, 16-18; 17/İsrâ, 78; 2/Bakara, 37, 43, 45, 46; 7/A'raf, 205; 11/Hûd, 114 vd.
- 30 17/İsrâ, 79; 73/Müzzemmil, 1-7, 20; 51/Zâriyat, 17
- 31 3/Al-İmran, 190-191; 14/İbrahim, 33 vd. 25/Furkan, 62; 24/Nur, 44
- 32 14/İbrahim, 33
- 33 Bkz. M. H. Yazır, a. g. e. , c. 9, ss. 6067-6067
- 34 Bkz. İ. Canan, a. g. e. , ss. 103-104
- 35 Ayrıca bkz. 57/Hadid, 20; 5/Mâide, 57-58; 6/En'am, 70; 7/Araf, 51; 21/Enbiyâ, 16; 21/Enbiyâ, 55; 44/Duhân, 38; 9/Tevbe, 65; 43/Zuhuf, 83; 70/Meâric, 42; 6/En'am, 91; 7/Araf, 98; 21/Enbiyâ, 2; 44/Duhân, 9; 52/Tür, 12 vd.
- 36 Bkz. Râğib el-İsfahânî, el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an, ty. , s. 450
- 37 Elmalî'lı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Eser Neşriyat, byy. 1979, c. 3, s. 1911
- 38 Bkz. Seyyid Kutub, Fi Zilâli'l-Kur'ân, 12. bs. , c. 2, Dâru'l-İlm, Cidde 1986, ss. 1068-1072.
- 39 Arapça dinî ve dünyevî kavramlarının anlamları hakkında bkz. W. Montgomery Watt, Islamic Political Thought, Edinburg Univ. Press, Edinburg 1998, s. 29
- 40 Erol Güngör, İslâm'ın Bugünkü Meseleleri, 8. bs. , Ötüken Yay. , İstanbul 1991, ss. 58, 59; İbn Haldun, a. g. e. , ss. 213-217; Niaz Faizi Kabuli, Democracy According to Islam, Dorrance Publishing, CO. , Inc. Pittsburgh, Pennsylvania 1994, ss. 72-82; Doğu Ergil, Secularism in Turkey, Foreign Policy Institute, Ankara ty. , s. 3; Harun Han fiirvanî, İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdâre, Çev. Kemal Kuşçu, İrfan Yay. , İstanbul 1965, s. 165
- 41 Münir Koştaş, Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış, TDVY. , Ankara 1995, s. 100
- 42 Ziya Gökalp, Makaleler, Haz. fievket Beysanoğlu, KBY. , İstanbul 1976, ss. 113-114
- 43 2/Bakara, 30; 6/En'am, 165
- 44 33/Ahzab, 72
- 45 2/Bakara, 29; 7/A'raf, 31; 45/Câsiye, 12, 13; 31/Lokman, 20; 16/Nahl, 12, 14, 15, 18; 28/Kasas, 77; 27/Neml, 86 vd.
- 46 Seyyid Hüseyin Nasr, İslam, İdealler ve Gerçekler, Çev. Ahmet Özel, 2. bs. , İz Yay. , İstanbul 1996, s. 22
- 47 el-Buhârî, Sahîhu'l-Buhârî, c. 7-8, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul ty. , Kitâbu'r-Rikâk, 1, s. 170; İbn Mâce, Sünen, Çağrı Yay. , İstanbul 1981, s. 1396; et-Tirmizî, Sünen, Zühd/1; İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bârî, c. 11, Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1985, Kitâbu'r-Rikâk, 1, ss. 192-193
- 48 Kâmil Miras, Sahîh-i Buhârî ve Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve fierhi, 4. bs. , c. 12, DİB. Yay. , Ankara 1978, s. 177
- 49 Bkz. Y. el-Kardâvî, a. g. e. , s. 15
- 50 el-Hâkim, el-Müstedrek ala's-Sahîhayn, c. 4, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, s. 341; İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bârî, c. 11, byy. , ty. , s. 235; İbnu Ebî Şeybe, el-Müsned, c. 7, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad 1409, s. 77; el-Aclûnî, Keşfu'l-Hafâ, c. 1, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, s. 148
- 51 12/Yusuf, 109; 22/Hacc, 46; 30/Rum, 9, 42; 35/Fâtir, 44; 40/Mü'min, 21, 82; 47/Muhammed, 10; 6/En'am, 11; 16/Nahl, 36; 27/Neml, 69; 29/Ankebut, 20
- 52 2/Bakara, 177, 215; 4/Nisâ, 36; 8/Enfal, 41; 9/Tevbe, 60; 17/İsra, 26; 30/Rum, 38; 59/Haşr, 7
- 53 Y. Sezen, a. g. e. , s. 272
- 54 Bkz. R. Kraus, a. g. e. , s. 395
- 55 Bkz. Ejder Okumuş, "Boş Zamanlar ve İslam", Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı: 5, Mart 2005, ss. 23-43.

EĞİTİM FONKSİYONU AÇISINDAN CAMİ

Yrd. Doç. Dr. Davut IŞIKDOĞAN
Doç. Dr. Adem KORUKCU

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

İbadethanelerin kuruluş amacı adından da anlaşılacağı üzere yüce bir varlığa ibadet mekânı olmalarıdır. Ancak ibadethane olarak sinagog, kilise ve camilere baktığımız zaman, bu mekânların ibadetin yanında aynı zamanda birer eğitim öğretim fonksiyonlarının da olduğunu görmekteyiz.¹

Mescidin tarihçesine göz attığımızda İslam'ın ilk dönemlerinde kurulan ilk örneklerinden başlamak üzere, onun sadece bir ibadethane değil; aynı zamanda fonksiyonel bir eğitim-öğretim kurumu olduğunu, zamanla burada dinî olan ve olmayan birçok ilmin okutulduğunu ve bu bağlamda cami eğitimine has bir terminolojinin doğduğunu görmekteyiz. Bu anlayışın şekillenmesinde Peygamberimizin "Her kim; hayır öğrenmek veya öğretmek için bu mescidimize gelirse Allah yolunda cihâd edici durumundadır..."²

hadisi ve benzer hadisler teşvik edici olmuştur. Bu çerçevede Onun mescidi İslam'ın ilk irfan meclisi olmuş ve ilmî, imanî ve amelî boyutlarıyla İslam'ı tebliğ ve tedris için farklı yaş, cinsiyet ve nesillere büyük katkılar sağlamıştır.³

Mescidin türediği "s-c-d" kökü eğilmek, baş eğmek ve tevâzu ile aynı yere koymak anlamlarını ifade etmektedir. Buna göre

Cami İslam kültürünün en merkezî unsurlarından birisi olduğu kadar, bu kültürün şekillenip yapılandırılmasında da çok önemli bir role sahiptir.

Fotoğraf: Ahmet Niyazi SERTKALAYCI

ism-i mekân olan mescid “secde edilen yer” demektir. Terim olarak mescidi “beş vakit” kaydının mescidi meşhed ve musalladan ayırmak için konulduğunu ifade etmektedir. Batı dillerindeki bazı terimlerin “mescid” isminin farklı telaffuzundan doğdukları söylenmektedir.

Cami terimi “c-m-a” kökünden gelmektedir bu kökten türeyen kelimeler toplanma, birleşme, bütünleşme ve bir araya gelme gibi birbirine yakın anlamlar ifade ederler. Dolayısıyla bu kökten gelen “cami” terimi toplanan, bir araya getiren, birleştiren demektir. O halde cami Müslümanları aynı amaç etrafında bir araya getirdiği ve onları birleştirip bütünleştirdiği için bu ismi almıştır.

İslam’ın erken dönemlerinde, içinde cuma namazı kılın ve üzerinde hatibin hutbe okuyacağı bir minberi bulunan mabetleri

camii, cuma namazı kılınmayan ve minberi bulunmayanlara da mescid denilmiştir. Ancak “Mescid-i Haram”, “Mescid-i Nebevi” ve “Mescid-i Aksa” gibi büyük camilere de mescid denilmesinden mescid-cami farkının bazı teknik durumlar dışında pek dikkate alınmadığı, dolayısıyla namaz kılınıp Allah’a secde edilen İslam mabetlerinin tümüne mescid gözüyle bakıldığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, zamanla cuma namazının cami-mescid farkı gözetilmeksizin her ikisinde de kılınmasıyla birlikte bu iki terim arasındaki anlam farkı da büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Zaten bugün de İslam ülkelerinin çoğunda hem beş vakit namazın hem de cuma ve bayram namazlarının kılındığı yerleri ifade etmek üzere mescid adı kullanılmaktadır. Dolayısıyla bizim de bu çalışmada bazen mescid bazen de cami şeklinde kullanacağımız bu iki terimle aslında aynı şeyi kastettiğimizi belirtmek isteriz.⁴

Cami İslam kültürünün en merkezî unsurlarından birisi olduğu kadar, bu kültürün şekillenip yapılandırılmasında da çok önemli bir role sahiptir. Mekke döneminde büyük ölçüde Peygamberimizin ve Sahabelerin evlerinde teşekkül etmeye başlayan bu kültür, Mekke dönemiyle birlikte büyük ölçüde Mescid-i Nebevi’nin çevresinde hızlı bir biçimde oluşumunu sürdürmüştür. Buna göre caminin fonksiyonlarını ibadethane olma özelliği ile sınırlamak ona büyük haksızlık olacaktır. Geleneksel cami imaj ve algısının da ibadethane ile sınırlı olarak değerlendirilmesi, camiye günümüzde büyük ölçüde sıradanlaştırmış görünmektedir. Ayrıca cami, müslümanların cuma namazlarında toplanma yeri olması bakımından birlik ve beraberliğin sembolü, imârethane kısmıyla ihtiyaç sahiplerinin sıcak yuvası, ilim yolunda mücadele veren talebelerin mektebi olmasıyla da bir eğitim-öğretim kurumu özelliği taşımaktadır.

Peygamberimiz zamanında İslam toplumunu ilgilendiren bütün meseleler çoğunlukla mescitte müzakere edilirdi.

Fotoğraf: Burcu TOKUÇ

Peygamberimiz zamanında İslam toplumunu ilgilendiren bütün meseleler çoğunlukla mescitte müzakere edilirdi. Elçiler burada kabul edilir,

Elçiler burada kabul edilir, lüzûmu halinde yaralıların tedavisi, mahkemeler, hatta folklor gösterileri olarak nitelendirilebilecek bir kısım faaliyetler de Mescid-i Nebevî’de gerçekleştirilirdi. Peygamberimizin Mescidi kültür merkezi, danışma meclisi, misafirhane, hazine, hapishane olarak da kullanılmıştır.⁵

Caminin sahip olduğu önemi ortaya koyan olgu, “insanları dünya ve ahiret hayatında mutluluğa ulaştıracak ilahi mesajlar bütünü olarak algılanan dinlerin medeniyet ve tarih gibi oluşumların şekillenmesinde göz ardı edilemeyecek düzeyde sahip olmasıdır. Victor Cousin’in; “Her şey din etrafında, din için, din ile teşkil olundu” sözü gerçekte dinin ne derece köklü ve de etkin bir kurum olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bu itibarla İslam Medeniyetinin yapılanmasında hep odak/merkez noktasını mescitler, camiler teşkil etmiştir. İslam toplumlarında şehirleşme ve şehircilik planları genelde cami merkezli yapılmış ve şehrin en merkezî yerine külliye tarzında camiler inşa edilmiştir. Günlük hayat, şehrin orta yerindeki caminin etrafında cereyan etmiş, pazar caminin yakınına kurulmuş, ticarethaneler caminin yakınına dizilmiş, hamam, kütüphane, aşevi gibi külliyenin diğer unsurları da caminin hemen etrafında hizmet sunmuşlardır.⁶

1. Mescit ve Caminin Eğitim-Öğretim Fonksiyonu

Kuruluşundan günümüze cami, İslam tarihi boyunca bir eğitim öğretim ve kültür merkezi olmanın yanında bir devlet müessesesi olarak da karşımıza çıkmaktadır.⁷ Bu çerçevede vahyin müminlere tebliğiyle başlayan eğitim süreci, vahyin bir hayat tarzına dönüştürülmesinde merkezî bir role sahip olmuştur. Bu açıdan cami her yaşta ve her düzeydeki şahısların hiçbir şarta bağlı kalmaksızın faydalanabildikleri din eğitiminin mekanı olması bakımından büyük öneme sahiptir.

İslam tarihinde ilk kurulan okulun mescid olduğunu söyleyen Cadelhak, Arap dilinde bugün üniversitede anlamında kullanılan "camia"nın da aslında "cami" den türediğine dikkat çekmektedir.⁹ Üniversite anlamında kullanılan camia ile cami arasındaki ilişkiye şöyle işaret edilmektedir: "Bugün İslam dünyasının birçok yerinde "camia" kelimesi hem üniversite hem de cami için kullanılmaktadır. Zaten Arapçada üniversite anlamında kullanılan "camia" kelimesi "cami"den türemiştir. Başka hiçbir dilde ya da kültürde böylesi bir çıkarım yoktur. Bu da bize İslam'da cami ile yükseköğretimin birbirinden nasıl ayrılmayacak kadar bütünleştiklerini göstermektedir."¹⁰

Mescidler inşa edilmeden önce eğitim öğretim faaliyetleri Hz. Erkam'ın Evi'nde yürütülüyordu. Dolayısıyla "Erkam'ın Evi" eğitim ve öğretimin yapıldığı ilk evdir. Hz. Peygamber İslam'a girenlere yeni dinin esaslarını öğretmek ve inen ayetleri onlara okuyup açıklamak için bu evi merkez edinmiş, bu eve ek olarak kendi evini de kullanmıştır. Müslümanlar kendilerine bir şeyler öğretmesi için onun evine gidip etrafını sararlardı.¹¹

Ev ortamı uzun süreli eğitim faaliyetleri için pek elverişli değildir. Çünkü genellikle ses, tartışma, müzakere ve aktif hareket gerektiren eğitim öğretim ortamı ile sükûneti gerektiren ev ortamı bir yönüyle birbirine ters düşmekteydi. Bundan dolayı bütün Müslümanların çekinmeden özgür ve rahat bir şekilde girip çıkabilecekleri mescidler yapıldıkça doğal olarak eğitim-öğretim faaliyetleri evlerden bu mescidlere kaymış oldu. Ev eğitimi ile mescid eğitimi arasında bir karşılaştırma yapan Adberî şunları söylemektedir: "Eğitim-öğretim için en elverişli yer mesciddir. Zira evin aksine mescid en üst mertebeli den en düşük mertebelibe, âlimden cahile her kesimden insanları bir araya gelebileceği bir toplanma yeridir. Evin kapısı ise girmelerine izin verilenlerin dışında halka kapalıdır. Kaldı ki herkesin girilmesine izin verilse bile evin mahremiyeti vardır."¹²

İslam'da eğitim-öğretim tarihinin sistemli başlangıcının Hz. Peygamber döneminde inşa edilen mescidlere dayandığı görülmektedir. Hicret yolunda henüz Medine'ye varılmadan kurulan ve İslam tarihinin ilk bağımsız mescidi olan Kuba Mescidi tamamlanır tamamlanmaz, içinde ilim halkaları teşkil edilmiş, bu halkalar Medine'de yapılan Mescid-i Nevevi'de din ve dünyayı birleştiren bir metotla oturumlar halinde devam etmiştir. Böylece bu mescid daha sonraları asırlar boyunca kurulacak olan öteki mescidlere örnek olmuştur.¹³

1. 1. Hz. Peygamber'in Öğretmenliğini Mescitte İlan Etmesi ve Suffa Faaliyetleri

Kettânî'nin kaydettiği bilgilere göre: "Hz. Peygamber bir gün mescide girmiş ve orada iki halka görmüştür. Halkalardan birinde zikir ve dua ediliyor, öbüründe ilim öğreniliyordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle demiştir; "Bu" iki meclis de hayırlıdır, ancak biri öbüründen daha faziletlidir. Şunlar Allah'a dua edip yalvarıyorlar; Allah dilerse onlara verir, dilerse vermez. Bunlar ise fıkıh ve ilim öğreniyorlar ve bilmeyenlere öğretiyorlar. Bunun için bunlar daha faziletlidir. Zaten ben de ancak bir öğretmen olarak gönderildim."¹⁴

İslam Peygamberi adlı eserinde "Suffa ilk İslam üniversitesidir" diyen Hamidullah,¹⁵ İslam Müesseselerine Giriş adlı eserinde de özetle şu tespitlerde bulunmaktadır. "Medine Cami'nde platform şeklinde yüksek bir yer olan Suffa okulu vardı. Okul için ayrılan Suffa'nın çok geniş olduğu sanılmaktadır. Burada okuyan talebeler geceleri de burada yatıyorlardı. Muhtemelen Ensar'dan olan talebeler burada yatmıyorlardı. Bunlar öğrenim için gündüz geliyor, gece olunca evlerine dönüyorlardı. Fakat muhacirler burada hem ilim tahsil ediyor hem de geceleri burada yatıyorlardı. Önceleri Suffa'da yatılı kalanların sayısı 80 kaddı. Fakat bu sayı gündüzleri daha fazla oluyordu."¹⁶

Suffa'yı İslam'ın ilk üniversitesi olarak kabul etmenin mümkün olduğunu söyleyen yazar Talat Koçyiğit, Medine'de inşa edilen Mescid-i Nebevî'nin geri bir köşesinde üstü örtülü bir gölgelik olarak tanıttığı Suffa'da 70-80 kişinin barındığını ve Hz. Peygamber tarafından görevlendirilen öğretmenler vasıtasıyla burada Kur'an ilimleri, akâid, yazı ve okuma öğretilendiğini kaydetmektedir. Burada yazı öğretmeni olarak Abdullah b. Said'in adı da geçiyor ki bunun bizzat Hz. Peygamber tarafından yazıyı öğretmek üzere görevlendirildiği rivayet edilmektedir.¹⁷

Mescid-i Nebevî'ye bitişik yapılan Suffa'da kalanların sayısının kimi zaman 400 kişiyi bulduğu ve bunların büyük bir kısmının zamanlarını eğitim-öğretimle geçirdiği rivayet edilmektedir. Kettani bu konuda şunları nakletmektedir. "Suffa'da sürekli kalanlar 400 kişi olup, Ebû Hureyre, İbnu Ümmi Mektûm, Suheyb, Selman, Habbâb ve Bilâl de bunlardandı. Bunlardan bir kısmı cihada katılıyor, bir kısmı da ilim ve kıraat ile meşgul oluyordu."¹⁸

1. 2. Mescitte Şehir Dışından Gelenlere Eğitim

Mescid-i Nebevî'de yürütülen eğitim-öğretim faaliyetlerinden sadece Medine'de yerleşik olanlar değil, taşradan gelenler de yararlanmışlardır. Hz. Peygamber kırsal kesimden gelen bu insanlara da mescidin içinde başta ilmihal bilgileri olmak üzere bazı dersler verdikten sonra onları geri gönderdi. Bu tür kimselere yönelik eğitsel faaliyetler için bazen Suffa'nın yetişmiş elamanları da görevlendirildi.¹⁹

1. 3. Mescitte Kadınlara Özel Eğitim

Hız. Peygamber'in mescitte rehberlik ettiği eğitim-öğretim faaliyetlerinden sadece erkekler değil, kadınlar da istifade ederlerdi. Kadınların kendi aralarında seçtikleri temsilciler aracılığıyla Hz. Peygamber'e müracaat etmeleri üzerine haftanın bir günü kadınların eğitim ve öğretimine tahsis edilmiştir. Kaynaklarda ifade edildiğine göre

Hız. Peygambere başvuran kadınlar O'na şöyle demişlerdir: "Sohbetinde bulunma konusunda erkekler bize galebe çalmaktadırlar. Bir günü de bize ayırsan!". Bunun üzerine Peygamber Efendimiz bir günü onlara tahsis etmiş, o gün geldiğinde sadece onlara ders vermiştir. Kadın sahabeler mescide geliyorlar, Peygamberimiz de onlara nasihat ediyor, dinin emirlerini anlatıyordu. Kadınların eğitiminde Peygamberimize eşleri de yardım ediyordu. Hanımlarından Hız. Hafsa okuma ve yazma biliyordu. Diğer hanımı Hız. Ayşe, fıkıh, şiir, hekimlik, Arap tarihi ve nesbeler ilmi vs. sahalarda temayüz etmiştir.²⁰

1. 4. Mescitte Okutulan İlimler

İslam farklı ilimlerin öğrenilmesini teşvik eder. Bundan dolayı İslam tarihinde her türlü bilgiyi öğrenmek isteyenlerin yanında, her türlü bilgiyi öğretecek birileri de olmuştur. Bu anlamda talepler doğrultusunda aşağıda verilen ilimler okutulmuştur.

Hız. Peygamber'in mescitte rehberlik ettiği eğitim-öğretim faaliyetlerinden sadece erkekler değil, kadınlar da istifade ederlerdi.

Dini ilim olarak, "Sizin en hayırlınız Kuranı öğrenen ve öğretendir" hadisi gereği Kuran-ı Kerim birinci sırada yer almıştır. Diğer bir ilim olarak Hadis ilmi okutulmuştur. Hadisçiler verdikleri dersleri katiplere ve öğrencilere imla metoduyla aktarırlardı. Muhaddis ve fakih vermek istediği şeyleri söyledikçe öğrencileri onu deri üzerine veya kağıda not ediyorlardı. Öğrenciler aldıkları bu notların hocasını, yerini ve tarihini kağıdın kenarına not ederlerdi.²¹

Mescitte okutulan önemli bir diğer alan da "fıkıh"tır. "Allah kime hayırlı bir şey vermek isterse onu dinde fakih kılar"²² hadisi bu ilmin müslümanlar tarafından önemsenmesini sağlamıştır. Yine mescitte doğan kelam ilmine gelince, akâidle birlikte iman ve ahiret konularının Asr-ı Saâdetde önemsendiğini görmekteyiz. Bu anlamda Abdullah b. Revâha bazen yanına gelen sahabelere; "Allah'ı tanıma", "tevhid" ve "ahiret" konularında bilgiler verirdi.²³

Diğer ilimler olarak, daha sonraları tarih, dil ve edebiyat eklenmiştir. Hatib el Bağdadi kendi derslerinde "Tarih-u Bağdat" kitabını okutmuştur.²⁴ Burada yapılan ders halkalarında tıp da önemli yer tutmuştur. Hz. Peygamber yeri geldiğinde sahabelere tıbbî bilgiler vermiştir. Karantina olarak nitelendirilebilecek şu ifadesinde " Veba hastalığının çıktığı bir yerde bulunuyorsanız oradan çıkmayınız, bir yerde veba olduğunu duyduğunuzda da oraya girmeyiniz"²⁵ buyurmuştur. Hz. Peygamberin kendi döneminde sahabelere aktardığı tıbbi bilgiler sonraki dönemlerde mescidlerde okutulan derslerden biri haline gelmiştir. Fâtımî halifelerinden Hâkim Biemrillâh zamanında Heysem adlı bilginin Ezher Caminde tıp dersleri vermesi buna örnektir.²⁶ Yine Abdullatif Bağdâdî, Kahire'deki Ezher Caminde öğlen vaktinde tıp ve felsefe dersleri vermiştir.²⁷ Ayrıca astronomi, şiir, belâgat de mescitte verilen dersler arasındaydı.²⁸

1. 5. Medresenin Kurulmasından Sonra Mescitlerde/Camilerde Eğitim

İslam Dünyasında Nizâmü'l-Mülk'ün (ö. 485-1092) kurduğu medreselerle birlikte eğitim öğretim faaliyetleri mescit ve camilerden medreseye kaymıştır.²⁹ Ancak söz konusu gelişme mescit ve camilerin din eğitimi kurumu olmasına mâni olmamıştır. Bu süreçte Kûfe, Basra merkez camileri ile Şam-Ümeyye camisi, son derece yaygın, etkin ve yararlı irşad ve eğitim hizmeti sunmuşlardır. Öncelikli olarak Kur'an ilimlerinin tedris edildiği bu mescitler, Hasan-ı Basri, İmam Mâlik ve İmam Âzam Ebû Hanife... gibi büyük İslam bilginlerinin yaptığı geniş ilmi faaliyetlere mekan olmuştur. Bu faaliyetler gelişen ve değişen şartlara göre cami, merkez olmak üzere; değişik hizmet ve ihtisas alanlarına yönelmiş ve merkezi cami olan külliyeleşmiştir. Selçuklular ve Osmanlılar döneminde pek çok yerde geniş külliyeleşmiştir. Özellikle Selâtin camiler, Ulu Camiler ya da merkez camiler olarak nitelendirilebilecek olan İstanbul'daki Fatih Sultan

Fotoğraf: Serkan TURAC

Mehmet Han tarafından kurulan Ayasofya ve Fatih külliyesi ile Kanuni Sultan Süleyman tarafından kurulmuş olan Süleymaniye külliyesi, İslam kültürünün gelişmesinde ve yayılmasında, büyük hizmetler yapmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde İstanbul-Fatih, Ayasofya ve Beyazıt camileri başta olmak üzere; cami içinde "Dersiye Maksudeleri ve Dersiye Kürsüleri" tesis edilmiştir. Buralarda "Ders-i âm" unvanı alan bilginler,

Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kalam ve Akaid, Zühd ve Tasavvufa dair kaynak kitaplarıyla belirli bir program izleyerek eğitim gerçekleştirirlerdi. Cami dersleri halka açık derslerdi. Hocaya anlamadığını sormak ve açıklamak imkânı vardı.

Cami merkezli din eğitimi uygulamalarının bir diğer türü de Mihrap'ta yapılan ve daha çok görevli imam tarafından gerçekleştirilen eğitimdi. Bu uygulamada namaz

Cami merkezli din eğitimi uygulamalarının bir diğer türü de Mihrap'ta yapılan ve daha çok görevli imam tarafından gerçekleştirilen eğitimdir..

sûre ve dualarının tilavetinde görülen hataları tashih etmek, yapılmış ezberleri pekiştirmek ve 32 farz seviyesindeki dini bilgileri, "Mızraklı İlmihal", "Dürrü Yekta" gibi Türkçe ilmihal kitaplarından ya da "Nûru'l-İzah", "Halebi Sagîr" isimli Arapça kitaplarından istifade ederek vermek şeklinde uygulanırdı.

Osmanlı döneminde cami merkezli diğer bir eğitim uygulaması ise "Meşihat"ça hazırlanan "Cer" programlarıydı. Bu programa göre her yıl, Ramazan ayı öncesinde medreseler tatil edilir, "Mu'îd ve Mülâzemet" seviyesine ulaşmış olanlar ile "Rûûs İmtihanına" namzet olan medrese son sınıf öğrencileri, yapılan özel bir programa göre dağıtılırdı. Bu genç ve dinamik din adamları ülkenin en ücra köy ve mezralarına kadar gönderilirdi.

Günümüzde Cami ve Eğitim Fonksiyonu

Günümüzde örgün ve yaygın eğitim-öğretim kurumlarının yaygınlaşması ve TV, internet vb. iletişim araçları üzerinden pek çok eğitsel etkinliklerin düzenlenmesi eğitim için en belirgin yapılanma biçimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu vaziyet camilerin eğitim-öğretim mekânı olmaları özelliğini ortadan kaldırmamıştır.

Geleneksel temelleri Peygamberimiz tarafından atılıp günümüzde devam eden caminin eğitim şekillerini genel itibarıyla, hutbe, vaaz, sohbet, cami dersleri ve yaz kursları şeklinde sınıflandırmamız mümkündür.³⁰

Hutbe, vaaz ve sohbetler kültürümüzde Peygamberimiz zamanından beri uygulanmakta olunan cami içi eğitsel etkinliklerdir. Bunlarla ilgili olarak camiye gönüllülük esasına dayalı olarak gelmiş olan kişilerin dini

Fotoğraf: Vedat ÖNCEL

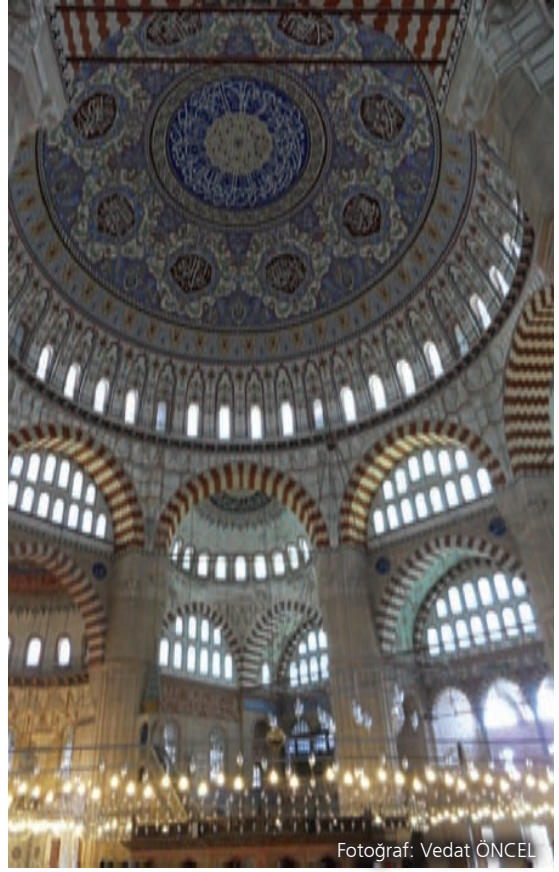
ve ahlâkî açıdan eğitilmeleri söz konusudur. Vaaz genel itibarıyla: "Müminlere çeşitli şekillerde nasihatlar bulunup onları iyiliğe, güzelliğe teşvik etmek, kötülükler karşısındakileri ikaz etmek, Allah'ın nimetleri karşısında onlardaki şükür duygusunu geliştirmek" olarak tarif edilmektedir.³¹ Vaaz, çok yönlü bir faaliyettir; bir yönüyle nasihat, bir yönüyle irşad ve telkin, bir yönüyle davet, bir yönüyle tavsiye ve inzâr, bir yönüyle tedris, bir yönüyle tâlim-terbiye, bir yönüyle de tebliğ ve hitabettir.³² Özellikle vaaz dinlemeye gelen cemaatin beklentilerinin karşılanması, memnuniyet ve doyum sağlanması adına vâizlerin işlerinde uzman olmaları, muhatabı tanımaları, onların seviyelerine uygun konuşmalar yapabilmeleri vaazlardan beklenen amacın gerçekleştirilmesi adına önemlidir. Zira dânenimsel farklılıklar, mekân farklılıkları, cemaatin eğitim seviyesindeki yükselme, beklentileri ve ilgileri gibi hususlar, vaazın etkili olabilmesi için göz önünde bulundurulması gereken hususlardır.³³

Son gelişmelere göre, DİB her ilde valilik onayı ile müftünün başkanlığında en az üç, en çok beş üyeden teşekkül edecek bir "Vaaz ve İrşat Kurulu" oluşturacaktır. Kurul; yeterli sayıda vâizi bulunan yerlerde vâizler

Camiler; gerek kültür ortamı oluşturmaları ve gerekse Türkiye örneğinde özellikle yaz Kur'an kurslarının en belirgin mekânı olmasıyla karşımıza çıkmaktadır

ile varsa Kur'an kursu müdürü ve din hizmetleri uzmanından, bunlardan yeteri kadar bulunmadığı yerlerde ise Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 114'ncü ve 116'ncı maddelerinde tarif edilen vaaz etme ehliyet ve niteliğine sahip görevlilerden teşekkül ettirilecektir. Ayrıca söz konusu vaazların imkân dâhilinde camilerin tamamına yayılmasına çalışılacaktır.³⁴

Kişiye ya da bir topluluğa söz söyleme anlamına gelen hutbe, istilahta Cuma ve bayram namazlarına gelen halkı minberden dini ve sosyal içerikli konularda bilgilendirme işidir.³⁵ Cami merkezli din eğitimi uygulamalarında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gerçekleştirdiği diğer bir yenilik de merkezî hutbeler yerine il ve ilçelerin kendi hutbelerini hazırlayıp i'rad etmesi uygulamasıdır. DİB'nin yayımladığı "Genelge 2007" başlıklı yazıya göre her ilde il müftüsünün başkanlığında valilik onayı ile en az dört, en fazla yedi kişiden teşekkül eden "İl Hutbe Komisyonu" oluşturulacak, ilde okunacak hutbeler bu komisyon tarafından hazırlanacak ve okutulması sağlanacaktır. Bu genelgeye göre, mahallinde ihtiyaç duyulması halinde, sosyal şartlara göre okunacak hutbenin konusu köylerde, dış mahallelerde ve merkezî camilerde ayrı ayrı belirlenebilecektir.³⁶ Bu uygulama özellikle tek bir hutbenin tüm camilerde uygulanması zorunluluğunu ortadan kaldırması ve hitap edilen topluluğu da dikkate alması açısından önemlidir. Zira hutbelerin şekil ve içeriğinin seslenilen topluluğu merkeze alarak biçimlendirilmesi zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁷

Fotoğraf: Vedat ÖNCEL

Camiler; gerek kültür ortamı oluşturmaları ve gerekse Türkiye örneğinde özellikle yaz Kur'an kurslarının en belirgin mekânı olmasıyla karşımıza çıkmaktadır. Yaz Kur'an kursları yaz aylarında açılan yaygın din eğitimi adı altında camilerde yürütülen din eğitimi etkinlikleridir.³⁸ Yaz Kur'an kursları Ülkemizde geleneksel ve yaygın bir din eğitimi uygulaması ve kurumu olarak önemli bir görev icrâ etmektedir. Bu kurum, bugünkü uygulamasıyla örgün eğitim döneminde olan çocukların okulda edindikleri dinî bilgilerin yenilenmesi, geliştirilmesi ve daha da önemlisi bilgi boyutunda gerçekleştirilen okul öğrenmelerinin uygulama alanına aktarılması noktasında önemli katkılar sağlamaktadır. Adı geçen din eğitimi faaliyetleri, büyük ölçüde camilerde ve Kur'an kursu binalarında gerçekleştirilmektedir.

Ülkemizde, Kur'an-ı Kerim okumayı bilenlerin çoğu Kur'an okumayı ilk defa yaz kurslarında öğrenmektedirler. Buralar,

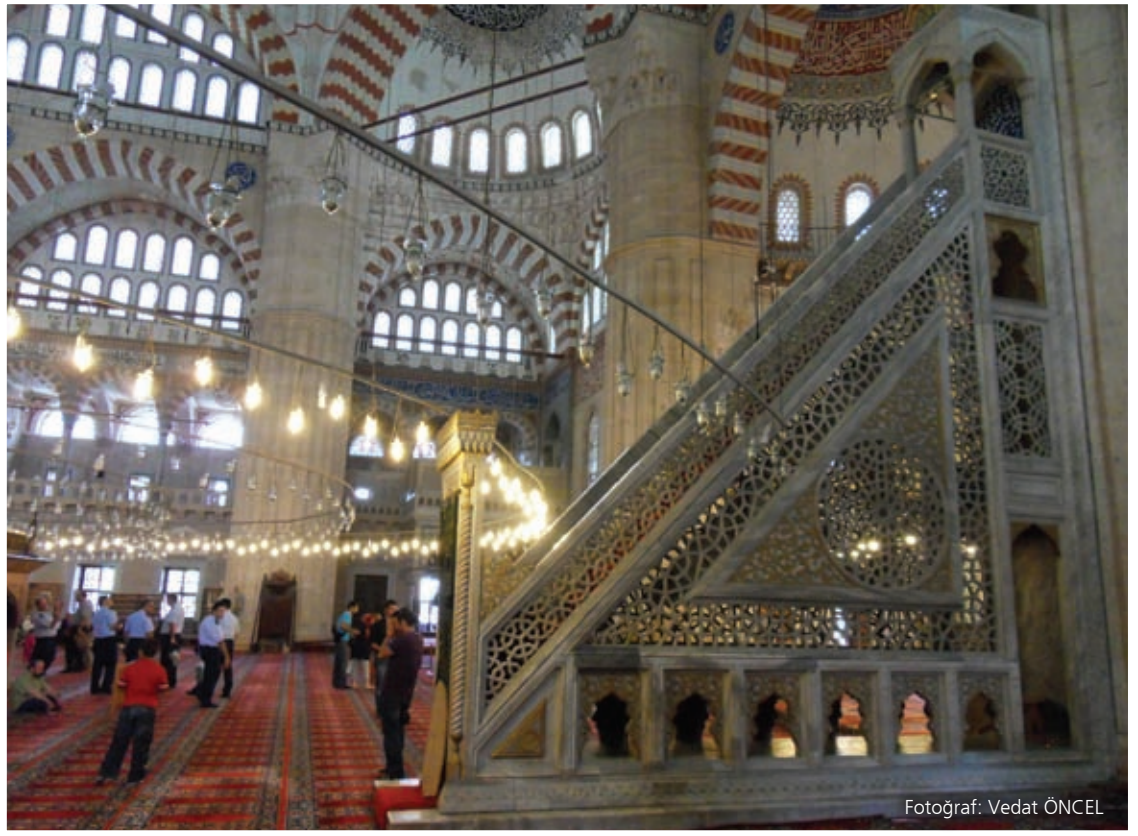
Fotoğraf: Vedat ÖNCEL

Kur'an okuma ve temel dinî bilgileri öğrenmek için ilköğretim çağındaki çocukların pek çoğunun katıldığı kurumlardır. Bu kurslar, birçok çocuğun ilk defa örgün eğitim anlayışıyla düzenli olarak, Kur'an-ı Kerim ve temel dinî bilgileri aldıkları yerlerdir. Yaz kursları, sahip olduğu ders saati itibariyle dikkat çekmektedir. Bu kurslarda bir yaz döneminde 135 saat ders yapılmaktadır. Örgün eğitimde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin ilköğretimde haftada iki saat, liselerde ise haftada bir saat olarak gerçekleştirildiği düşünülecek olursa, 135 saatlik ders saatinin önemi ortaya çıkacaktır.³⁹

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenlemiş olduğu yaz Kur'an kurslarına katılım yıldan yıla artmaktadır. Bu rakam yaz kurs dönemi itibariyle 2012 yılında 2. 731. 569'ya ulaşmıştır.⁴⁰ Söz konusu kurslarda kursiyer sayısında artış ve nitelik açısından iyileşme açık bir biçimde görülmektedir. Bu uygulamaya dair ortaya çıkan bir eleştiri yaz kurslarının cami yerine donanımlı kurs ortamlarında yapılması beklentisidir. Bu eleştiri özellikle öğrenci sayısının yüksek rakamlara ulaştığı

ve kur ayrımının zorlaştığı yerlerde mâkul sayılabilir. Ancak böylesi bir mekân değişikliği caminin geleneksel eğitim-öğretim kurumu olma özelliğini kaybettireceği gibi, aynı zamanda kursa gelen çocukların camiye görmeleri, toplu ibadetlere katılmaları ve cami atmosferini solumaları gibi imkânların da ortadan kalkmasına neden olacaktır.

Son dönemde ortaya çıkan diğer bir yenilik ise, DİB'nin "Genelge 2007" yazısına göre, il ve ilçelerdeki merkezî camilerde halka yönelik 01 Ekim-30 Nisan tarihleri arasında sürdürülecek olan cami dersleri uygulamasıdır. Cami derslerinde Kur'ân-ı Kerîm ve meâli ile Temel Dinî Bilgiler dersleri, Cuma günleri hariç olmak üzere; mevsim şartları, mahallî şartlar ve vatandaşların talepleri de dikkate alınarak il ve ilçe müftülerince tespit edilecek gün ve saatlerde, birer saat olarak haftada en az iki saat uygulanacaktır. Ayrıca cami dersleri; erkeklere ve kadınlara yönelik olmak üzere ayrı ayrı düzenlenebilecektir.⁴¹ Bu derslerin başlaması, geleneğin yeniden ihya edilmesine yönelik bir girişimdir. Çünkü Asr-ı Saadette, Mescid-i Nebî'de bulunan

'suffe ashâbı'nın eğitimi camide yapılmıştır. Yine İslâm tarihinde camilerimizde değişik ilim halkaları oluşturulmuş, buralarda verilen eğitim ve öğretim sayesinde birçok kimse, dinî otorite makamına yükselmiştir.⁴²

Değınmemız gereken bir boyut da Avrupa'da DİTİB'na ve özel kuruluşlara bağılı olarak faaliyet gösteren camilerde gerçekleştirilen din eğitimi faaliyetleridir. Avrupalı Türkler tarafından kurulan camiler, Türkiye'dekilerden farklı olarak dar anlamda dinî hizmetlerle sınırlı kalmamakta, toplumun farklılaşmış ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik kurumsal bir yapıya dönüşmektedir. Öyle ki, cami ve çevresinde örgütlenen sivil organizasyonlar, din hizmeti yanında sosyal, kültürel ve eğitsel alanlarda da faaliyetler gerçekleştirilmesine imkân sağlamaktadır. Buralarda cami, bir yandan ibadet mekânı olma fonksiyonunu yerine getirirken, ayrıca kafe, çay ocağı, bakkal, market, dil ve eğitim kursları, hanımlar ve gençler lokali, seyahat

acentesi, düğün ve konferans salonu gibi iç içe geçmiş yapılarla vatandaşlarımıza sosyo-kültürel bir ortam sunmaktadır.⁴³ Bugün ülkemizdeki camilerin de gerek Peygamberimiz döneminde olduğu şekliyle kültürel atmosferin şekillendiği mekânlar olması ve gerekse, Avrupa'daki camilerimizde olduğu gibi, sosyo-kültürel dayanışma ve yapılanma için merkezi roller üstlenebilmeleri ve yeniden tanzim edilmeleri ülkemiz ve kültürümüz açısından büyük faydalara sahiptir.

Bu gelişmeler çerçevesinde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın camilerden maksimum düzeyde faydalanılması gerektiğine dair bir girişiminin olduğunu bilmekteyiz. Başkan, Prof. Dr. Mehmet Görmez'in "Birlik ve beraberlik mekânları olan camilerin, asli fonksiyonunu icra edebilmesi için bütün camilerin açık kalacağına" ilişkin talimatının ardından camiler genelgesi yayımlamıştır. Buna göre; "Camiler öteden beri kırık gönüllerin onarıldığı mekânlar olarak;

kapılarını etnik kökeni, siyasi görüşü, mezhebi, meşrebi ve dili ne olursa olsun herkese açmıştır” denilen genelgede namaz vakitleri dışında da vatandaşların dini taleplerine cevap verilebilecek şekilde açık tutulmasının önemli bir ihtiyaç olduğuna dikkat çekildi. 6 Mart 2013 itibarıyla yürürlüğe giren genelgeye göre ülke genelindeki bütün camiler sabah namazından sonra özel durum ve yerel şartlar dikkate alınarak, öğle namazından en geç bir saat önce açılıp, yatsı namazından sonra kapanmak üzere gün boyunca açık tutulacaktır. Bu genelgede konumuzla ilgili olarak şu ifadelerle yer verilmiştir:

- Camiler gün boyunca açık tutulacak ve cami çalışma programı uygulanacaktır.

- Camiler, sabah namazından sonra özel durum ve yerel şartlar dikkate alınarak, her gün öğle namazından en geç bir saat önce açılıp, yatsı namazından sonra kapanmak üzere gün boyunca açık tutulacaktır.

- Cami veya müştemilatında cami görevlileri odası oluşturulacak, müftülükçe hazırlanacak program çerçevesinde; görevlilerin namaz vakitleri dışında din hizmeti ve isteyenlere yaygın din eğitimi sunmak üzere hazır bulunmaları sağlanacaktır. Her cami için haftalık bir program hazırlanacak ve bu program cami ilan panolarına asılacak, ayrıca cuma günleri vaaz ve hutbenin sonunda vatandaşlarımıza duyurularak programlara katılmaları teşvik edilecektir.

- Namazlardan sonra Kur’ân-ı Kerim okunup meali verilecektir.

- Fiziki alt yapısı müsait olan camilerde çocukların ve gençlerin gelip zamanlarını değerlendirebilecekleri, kitap okuyup ev ödevi ve araştırma yapabilecekleri okuma salonları oluşturulacaktır.

Ancak bu ve benzeri hedeflerin gerçekleştirilebilmesinde cami müştemilatının buna göre tanzim edilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Özellikle camilerde eğitsel nitelikli faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesi için, yeni

yapılan camiler başta olmak üzere ibadethane kısmına “Suffa” uygulamasında olduğu gibi, dersliklerin ilave edilmesi gerekmektedir. Bunun için yeni ve farklı cami yapılaşmalarına ihtiyaç bulunmaktadır.

Cami eğitimi için en önemli mesele, vasıflı insan yetiştirilmesidir. Bu açıdan cami eğitimini uygulayanların bizzat kendilerinin eğitim düzeyi, beceri, istek ve yetenekleri çok önemlidir. Camide görev yapan din adamları; mesleki bilgi açısından yeterli, dini referans sistemlerimizi iyi kavramış, tarihi medeniyet tecrübemizi yeterince özümsemiş, sosyal girişimciliği kuvvetli, muhataplarıyla kolay iletişim kurabilecek icabında dünyanın küresel sorunlarını bilebilen ve çözümler üretebilen bir düşünsel performansla donanan kimse olmalıdır.⁴⁴

Zira cami eğitimi veren kişilerin önemli bir kısmı eğitim formasyonuna sahip değildir. Okul ortamında din eğitimi verme faaliyetlerinde öğretilen dini içerikle, camide öğretime konu edilen dini içerik arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Okul ortamında alıcı konumunda olan öğrencilerin belirli bir gelişme basamağında olmalarına rağmen, burada görev yapan öğretmenlerin formasyon

Fotoğraf: Vedat ÖNCEL

Fotoğraf: Uğur ÖZKAN

almaları gerekmektedir. Çünkü camilerde görev yapan din görevlilerinin karşısına çeşitli toplum kesimlerinden bireylerin oluşturduğu karma bir grup gelmektedir. Bu kişiler psikolojik, sosyolojik, kültürel ve ekonomik açılardan farklılıklar taşımaktadırlar.⁴⁵ Hal böyleyken her yaş ve gelişim basamağından öğrencinin eğitim süreçlerine katıldığı cami ortamlarında eğitim veren din adamlarına da formasyon eğitimi için imkan verilmesi gerekmektedir. Zira kişiler camiye gönüllük esasına dayalı olarak gelmiş olsalar bile, öğrenmeleri bilişsel, duyuşsal ve devinsel davranış açılardan farklı niteliklere sahiptir. Böylelikle camilerde etkili bir din eğitimi gerçekleştirme imkânı ortaya çıkabilecektir.

Sonuç

İslam'ın ilk yıllarından itibaren önce mes-cid ve sonrasında camiler eğitimle özdeş kurumlar olmuşlardır. Özellikle yaygın din eğitimi anlamında icra edilen eğitim faaliyetlerinin merkezi görevini üstlenmişlerdir. Bu

mekânlarda verilen eğitimler sosyal hayatın ve insanların ihtiyaçları çerçevesinde şekillenmiştir. Özellikle eğitimin dini boyutunun verilmesi anlamında bir dönem temel ama sonrasında tamamlayıcı unsur olmuştur.

Modern hayat algı ve yaşam biçimleriyle birlikte caminin üstlendiği başta eğitim olmak üzere diğer rollerde farklılaşmalar olması kaçınılmazdır. Zira günlük yaşam biçimlerinin oldukça hızlandığı, iş hayatının insanları mesai olgusuyla birlikte sınırlandırdığı günümüzde camilerin teşekkül dönemlerinde ve sonraki dönemlerde icra ettiği rolleri gerçekleştirmesinde problemler yaşanmasına neden olmaktadır. Bunları ifade ederken, camilerin sadece bir ibadethane rolüyle sınırlandırılmasını savunmadığımız gibi aksine insanların ibadet zamanları dışında da istifadesine imkân tanıyacak yeni yapılanmalara gitmesi gereğini savunduğumuzu belirtmeliyiz.

1. Örneğin sinagog için dua evi anlamında "Beyt ha Tefillah" denilirken bir yandan da eğitim anlamında "Beyt ha Midrash" ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Galip Atasagun, İlahi Dinlerde Dini Semboller, Konya, 2002, s. 82-83. Sinagogun eğitim-öğretim fonksiyonundan dolayı ona " Shul " (okul) adı verilmiştir. Kiliselerde de bir bölüm eğitim-öğretime tahsis edilmiş, burada dini esaslar ile birlikte öğrencilere temel okuma-yazma bilgileri de verilmiştir. Kadri Yıldırım, "İslam Kültüründe Mescidin Eğitim- Öğretim Fonksiyonu Üzerine Bir İnceleme" Diyanet İlmî Dergi, Cilt:44, Sayı, 4, ss. 7-28; Martin A. Cohen, "Synagouge", The Encyclopedia of Religion, New York, 1987, XIV, s. 210.
2. Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2/350.
3. Mehmet Şahin Musannıfoğlu, Caminin Kaybolan Mahiyeti, Eramat Matbaası, İstanbul 1996, s. 32.
4. Yıldırım, agm, ss. 7-28.
5. Nesimi Yazıcı, "Din Hizmetleri Açısından Caminin Yeri ve Önemi", AÜİFD, XLVII/ (2007), sayı: II, s. 8.
6. Yaşar Yiğit, "Camiler", Diyanet Dergisi, Sayı: 238, Ekim 2010, s. 29.
7. Ahmet Onay, "Cami Eksenli Din Hizmetleri", Değerler Eğitimi Dergisi, 4 (12), 2006, ss. 149-150.
8. Hüseyin Yılmaz, Camilerin Eğitim Fonksiyonu, DEM Yayınları, İstanbul 2005, ss. 47-48.
9. Ali Cadelhak, "el-Mescid", el Ezher, Kahire, 1416, (Ramazan Eki)
10. "Education in Islam-The Role of Mosque Foundation for Science and Technology and Civilisation", www.muslimheritage.com.
11. Ahmed Çelebi, İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi, Çev: Ali Yardım, İstanbul, 1983, s. 59.
12. Ebî Abdullah Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Hâcc el-'Abderî, el-Medhal, Beyrût, 1972, I, s. 60.
13. Çelebi, age, s. 98
14. Muhammed b. Hayy el-Kettani, et-Teratibu'l İdariyye, Çev: Ahmet Özel, İstanbul, 2003, II, 286-287.
15. Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, Çev: Salih Tuğ, İstanbul 1993, II, 768.
16. Hamidullah, İslam Müesseselerine Giriş, Çev: İhsan Süreyya Sırma, İstanbul 1992, ss. 56, 67-68.
17. Yıldırım, a. g. m, ss. 7-28.
18. Yıldırım, a. g. m, ss. 7-28.
19. Buhari, İlim, 25.
20. Buhari, "İlim", 100; Yaşar Kurt, "Kur' an Öğretimi ve Caminin Kur' an Öğretimindeki Yeri", EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 7 Sayı: 16 (Yaz 2003), s. 116.
21. Corci Zeydan, İslam Uygarıkları Tarihi, Çev: Nejat Gök, İstanbul 2004, I, 633.
22. Buhari, "İlim", 71.
23. Kettani, et-Teratibu'l İdariyye, II, 288.
24. Yıldırım, agm, s.
25. Buhari, Tıb, 30.
26. Hasan İbrahim Hasan, Tarihu'l İslam, Mısır, 1964, II, 347, Yıldırım, a. g. m.
27. George Makdisi, Ortaçağda Yüksek Öğretim, Çev: Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2004, s. 148-149.
28. Bkz. Yıldırım, a. g. m, ss. 7-28.
29. Çelebi, age, ss. 366-367.
30. Yılmaz, age, ss. 96-130.
31. Mehmet Faruk Bayraktar, Türkiye'de Vaizlik, İFAV Yayınları, İstanbul 1997, s. 18.
32. Ahmet Koç, "Etkili İletişim Ve Öğretim Teknikleri Açısından Vaaz", I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007), Cilt 1, DİB Yayınları, Ankara 2008, s. 151.
33. Bayraktar, age, ss. 79-98.
34. www.diyaret.gov.tr/foylvolant/6_genelgeler/dis_genelge_2007.doc
35. Ramazan Altıntaş, "Cami Odaklı İrşad Hizmetlerinin Niteliği Nasıl Artırılabilir?", I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007), Cilt 1, DİB Yayınları, Ankara 2008, s. 239.
36. www.diyaret.gov.tr/foylvolant/6_genelgeler/dis_genelge_2007.doc
37. Nurullah Altaş, "Cami Hutbelerinde Etkili İletişim Sağlama Amacıyla Retorik Figürlerinden Yararlanma", I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007), Cilt 1, DİB Yayınları, Ankara 2008, s. 481.
38. Şuayip Özdemir, Rahime Kavak, "Öğretici Görüşlerine Göre Yaz Kur'an Kursları (Elazığ Örneği)", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 4 Sayı: 18, Yaz 2011, s. 299.
39. Bkz. Davut Işıkoğan, Adem Korukcu, "Yaz Kur'an Kurslarında Kur Sistemi ve Kur'an Kursu Öğreticilerinin Sisteme Bakışı (Çorum Örneği)", Yaygın Din Öğretimi Bağlamında Yaz Kur'an Kursları Sempozyumu, 09-11 Temmuz 2010 Erzurum.
40. http://eskipazarmuftulugu.gov.tr/?Syf=18&Hbr=495742&/Diyanet-2012-Yaz-Kuran-Kursu-%C4%B0statistiklerini-A%C3%A7%C4%B1klad%C4%B1, Not: Bu sayı 2000 yılında 715173 olarak tespit edilmiştir. Özdemir, Kavak, agm, s. 299.
41. www.diyaret.gov.tr/foylvolant/6_genelgeler/dis_genelge_2007.doc
42. Ramazan Altıntaş, "Cami", Diyanet Dergisi, 214. Sayı, Ekim 2008, s. 25.
43. Yakup Coştu, Süleyman Turan, "İngiltere'deki Türk Camileri ve Entegrasyon Sürecine Sosyo-Kültürel Katkıları", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, IX (2009), sayı: 4, s. 36.
44. Altıntaş, "Cami Odaklı İrşad Hizmetlerinin Niteliği Nasıl Artırılabilir?", s. 236.
45. Fahri Kayadibi, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitiminde Yeri ve Fonksiyonu", Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, Yıl: 2001, Sayı: 8, s. 48.

CAMI VE ÇOCUK

Yrd. Doç. Dr. Zeki TAN
İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Caminin vazgeçilmez misafirlerinden ve müdavimlerinden birisi de şüphesiz ki çocuktur. Hz. Peygamber (s.a.v)'in sünnetinde camiye gelenlerin saf dizilişlerine bakıldığında şu şekilde olduğu görülmektedir. En ön safta erkekler. Sonra gelen safta çocuklar¹ ve en son safta da kadınlar. Bu da şu anlama gelmektedir ki; camiye çocuksuz düşünmek mümkün değildir. Çünkü çocukta dini duygunun geliştiği dönemler 0-6 yaş dönemleridir. Bu yaş dönemlerinde çocukta dini kişilik ve karakter tamamen gelişmektedir. Bu yaş dönemini fırsat telakki edip çocuğun cami ile buluşmasını temin etmek gerekir. Bu yaşta çocuğun cami ile buluşması aslında fitratını bulmadır.

Bu bağlamda camilere çocukların daha çok gelmesini temin etmek ve camiye cazibe merkezi haline getirmek için çocuklar için mutlaka oyun alanları yapılması gerekir.

Bunu yaparken de yaşlı cemaatimizin daha sabırlı ve hoşgörülü olmasını temin etmemiz gerekir. Yoksa camiler Prof. Dr. Hasan Kâmil Yılmaz'ın ifade ettiği gibi "baykuşların şakıdığı yerler haline gelir. O halde camileri daha çekici hale getirmeliyiz. Camiye gelen çocuk oyun oynar. Çocuk oynamadığı alan ve mekânı bilmez. Ezan okunduğunda da namaza durur" diyerek cami çocuk ilişkisinin oturması gereken zemine dikkat çeker. "Cami ve Çocuk İlişkisini" anlam ve değerini bilmek için nostaljik de olsa şu anekdotlar daha iyi anlatmaktadır

Camiye Yetmiş Yıl Sonra Döndü

Hayatta hiçbir şeyi küçük görmemek gerekir. Ülkemizin meşhur bir psikoloğu meslek kariyerini seçerken şunları anlatmıştı: "Babam Anadolu insanı gibi benim de imanlı ve ahlaklı olmamı isterdi. Bunun da din görevliliğinden geçtiğine inandığından

Fotoğraf: Seyit KONYALI

ne yapıp edip benim imam olmamı istemişti. Fakat ben de itiraz etmezdim. Yıllar geçti liseye devam ettiğim günlerde bizim bir edebiyat hocamız vardı ki, gerçekten hem edip hem de edepli idi. Güngörmüş. Babasının kendisine verdiği kültürü özümsemiş, sindirmiş ve hayatına hayat kılmış bir hocamızdı. Dersimize her geldiğinde bize tebessüm eder bunun kültürümüzün bir parçası olduğunu ısrarla vurgulardı. Moralimiz iyi olmasa bile onun gülümsemesi ile düzelirdi.

Zaman zaman oturduğum sıramın yanına gelir başımı okşardı. Başımı her okşadığında bana söylediği şu sözü hiç unutmuyorum. "Doğan! Sen büyük bir adam olacaksın, senin gözlerinin ışıltısından bunu seziyorum" demesi bana pozitif enerji yüklenmiş gibi gelirdi. Pamuktan yumuşacık elleri ile bana dokunuşu ayrı bir haz verirdi. Onu öyle bir sevmiştim ki, bana öl dese bile bunu göze

alacak kadar ona tutkundum...! Bu gün bu salonda size konferans veriyorum. Yüzlerce kitaba imza attım. Televizyon programları yaptım. Uluslararası toplantılarda katılımcı olarak bulundum. Yüzlerce doktora öğrencisi yetiştirdim. Zaman zaman gazetelerde yazı yazıyorum. Birçok firmaya psikoloji danışmanlığı yapıyorum. Fakat emin olun ki bütün bunların temelinde edebiyat hocamızın bana olan sevgisi ve başımı okşarken beni motive etmesi geliyordu. "Doğan! Sen büyük bir adam olacaksın, senin gözlerinin ışıltısından bunu seziyorum." Bazen bir tebessümün nelere kadir olduğunu sizler de bizatihi görüyorsunuz. Her şey önce küçüktür. Bir küçük tohumdan ağaç çıkar. Ne kadar küçük olursa olsun, mevcut olan her şeyin, ileri de oluşacak her şeyle ilgisi vardır... Farkına varılsın ya da varılmasın, yarın karşılaşılabilecek şeylerin tohumları, o küçük şeylerle bugünlerden atılır. Olumsuz tohumların ekilişine seyirci kalanlar ya da farkına varmayanlar, dikenleri gördükleri zaman dehşete kapılırlar.

Bu toprakların yetiştirdiği farklı ve renkli kişiliğe sahip bir sanatçı olan Cem Karaca şöyle bir anısını anlatır: "Yedi yaşlarındaydım, Kocamustafapaşa semtindeki Sümbül efendi camisine gitmiştim. Camide oturmuş kubbedeki muhteşem tezyinat sanatını seyre dalmıştım, manevi bir atmosferde hoş duygular yaşıyordum. Dizimde ağrı olduğu için bir ayağımı uzatmıştım. Birden "yaşlı bir adamın" ayağıyla ayağıma vurmasıyla irkildim. Sonra haşin bir ifadeyle "Utanmıyor musun, Allah'ın evinde ayağını uzatmış oturuyorsun, kalk!" gibi sözlerine muhatap oldum. Kalktım ve camiden öyle çıktım ki, ancak "yetmiş sene" sonra camiye dönebildim. Bir azarın nelere sebep olduğunu hesap etmeliyiz. Buna hakkımız var mı?

Hâlbuki nasıl Kur'an-ı Kerim'i isteyen herkes kimseye telif hakkı ödemediği için sababiliyor. Kimse de buna karışmıyor. Yeter ki ona yakışır bir güzellik doğrulukta olsun. Çünkü Allah bütün herkesin

Allah'ıdır. Kitabı da herkesin kitabıdır. Bunun gibi camide herkesin sığındığı son adadır. Kimsenin kimseyi camiden mahrum etmeye hakkı yoktur. Allah kimseye bu yetkiyi vermemiştir. İnsanlar kendi evlerine diledikleri kimseleri alıp almamakta özgürdürler. Fakat cami hususunda "İnzibatlık" yapma hakkımız yoktur. Çocuğun gönül dünyasına küçük yaşta atılan imzanın onu cennet veya cehenneme hazırlayacağını bilsek bunu yapar mıyız? Çocuk hayata camiden bakmalı. Camide mihverli büyümeli, yaşamalı, yetişmeli, son nefesini camide vermeli...

Mehmet Akif Ersoy babası ile beraber camiye gidişini ve halılar üstünde oynayarak gönlünce koştüğünü şöyle anlatır:

"...Sekiz yaşında kadardım. Babam gelir: "Bu gece, Sizinle cami'e gitsek çocuklar erkence. Giderseniz gelin amma namazda uslu durun, Merâminiz yaramazlıkta işte ev, oturun!" Deyip alırdı beraber benimle kardeşimi. Namâza durdu mu, hâliyle koyverir peşimi, Dalar giderdi. Ben artık kalınca âzâde, Ne âşikane koşardım hasırlar üstün-

de!..?" Hayatının sonunda camiye gidişin ve hasırlar üstünde koşmanın verdiği hazı unutmamış. Kimse de unutmaz. Caminin sadece büyüklere tahsis edilmediğini görmüş oluyor.

Küçük yaşlarda camiye alışan çocuğu ömür boyu camiden çıkarmak mümkün olmadığı gibi, büyüdükten sonra da camiye alışmayı da camiye alıştırmak çok zordur.

Minik Akif'in Rengi Solmuştu

Müftülük yaptığım dönemde mahalle camisine küçük çocuğu da alıp götürürdüm. Bu tamamen kendi isteği ile olurdu. (Mehmet Akif Ersoy'a olan sevgimin ifadesi olarak ismini Mehmet Akif koydum.) Yine bir yatsı vaktinde biraz da erken gitmişim. Çocukla biraz da gezeriz diye. Fakat havanın soğuk oluşu bizi camiye erken götürdü. Camide akşam namazını kılıp yatsıyı bekleyen yaşlı birkaç kişi vardı. Ben de oturup onlarla sohbet ederken, bizim Akif'in dikkatini minber çekmiş olacak ki, görür görmez tırmandı. Minberin en üst basamağına tırmanıp bir kahraman edası ile bana baktı. Ben ona tebessüm ederken, biraz ilerde Hacı Amca! Yüksek bir ses tonu ile "in ulannn oradan, senin ne işin var orada" dedi. Çocuk şaşırıp ve korktu. Hacı Amcanın korkusundan yukarıya çıkacak hali de yoktu.

Minberin son basamağına çıkmıştı. Aşağıya inecek, aşağıda Hacı Amca avını bekleyen aslan misali duruyordu. Ben de buna müdahale edip Hacı Amcaya "çocuk olduğunu, bunun günah olmadığını anlattım. " Fakat beni dinlediği yoktu. Minik Akif'i minberden indirip namazı kılıp çıkmıştık. Minik Akif'in yüzü bir hayli solmuştu. Bunları aynı hadiselerin tekrar yaşanmaması için yazıyorum. Çünkü söz uçar yazı kalır. Keşke "pir-i fani" olan dedeler çocuklara karşı daha müsamahalı davransalar da çocukların gönül dünyalarında "pir-i baki" olsalar.

Camide Şarkıda Söylediler

Bir kandil gecesi idi. Çocuklar babaları ile beraber camiye gelmiş camide düzenlenen

programa katılmışlardı. Çocuklar özellikle cami görevlisi tarafından okunan ilahileri çok beğenmişlerdi. Kendilerine yapılan fazla ikramı da görünce bir daha ne zaman kandil olacağını şimdiden İmam Amcaya sormuşlardı.

Ertesi sabah okula giden çocukların gündemi akşam kandilde icra edilen programdı. Çocukların aralarında konuştukları kandil programına kulak misafiri olan bir başka küçük çocuk arkadaşlarına "Bir daha ki kandil beni de götürün, olmaz mı? Dedi. Arkadaşları ona:

-Gece vakti olacağı için senin babandan izin alman lazım.

-Ben izin alırım diyerek derse girdiler. Beklenen ve sayılı gün tez gelir fehvasınca ikinci bir kandil programı gelmişti. Mahallenin çocukları hep beraber babaları ile camiye gelmiş, söz verdikleri gibi arkadaşlarına da haber uçurmuşlardı. Küçük çocuk okuldan dönerken bir hayli üzgündü. Acaba babam izin verir mi? diye. Çantasını eve bırakır bırakmaz hemen annesinin yanına giderek durumu anlatır. Annesi de "Oğlum bekle akşam baban gelince anlatırız. Beraber gidersiniz. Akşam babası geldiğinde durum kendisine anlatıldı. Fakat baba "Oğlum hiç hayatımda camiye gitmedim. Camide ne yapılır, nasıl ibadet edilir onu da bilmem" diyerek gitmemek için diretti. Çocuk mutlaka gitmek istiyordu, fakat bir yolunu bulamadı. Son bir hamle ile yeniden "Babacığım ne olur beni götür, bütün arkadaşlarım orada" dedi. Araya anne de girip "Bey çocuğu camiye götür arkadaşları da orada" dedi. Bütün bu konuşulanlar karşısında babanın yapacak bir şeyi yoktu.

Nikâh esnasında hocanın anlattığı şekilde abdest alıp çocuğu ile beraber caminin yolunu tuttular. Yolda giderlerken yanındaki çocuğu yürümüyor sanki uçuyordu sevincinden. Bu durum babayı da oldukça memnun etmişti. Camiye girip camide icra edilen programı dinleyip yapılan duaya iştirak

ettiler. Duanın bazı yerlerini Arapça olduğu için anlamasa da içten âmin dedi. Babasının yanında oturan minik çocuk da içten amin diyordu. Hatta bazen babasının ağızına da bakıyordu. Bu yapılan duaların neticesi olacak ki sırf çocuğunu razı etmek için camiye giden baba, artık caminin değişmez müdavimlerinden olmuştu. Çünkü o gece yapılan dualar ona inşirah vermiş, gönül dünyasını aydınlatmıştı. Gecede gördüğü rüyada "Kıyamet kopmuş tanımadığı kişiler kollarından tutup cehenneme atacakken, çocuk birden yetişip babacığım diyerek babasını kurtarması", onu daha da camiye çekti.

Ne zaman çocuğunu görse başını okşayıp içinden "seni camiyle buluşturayım derken benim camiyle buluşmama sen vesile oldun. Allah senden razı olsun" derdi. İnsanın hidayete nasıl ve ne ile ereceği hiç belli olmaz? Ava giden avlanır!

Günahım Af Olur mu?

Müftülük yaptığım ilçede emekli olan üst seviyedeki kamu görevlisinin camiye olan ilgisi dikkatimi çekmişti, kendisine "Müdür Bey Allah senden razı olsun bu cami temelden çatısına kadar hep sizin desteğinizle yapıldı" Müdür Bey:

"Muhterem Hocam! Ben bu mahallede büyüdüm. Beraber oynadığımız çok sayıda arkadaş idik. Bazen camiye gelirdik. Çocukluk hali yaramazlık yaptığımız da olurdu. Fakat benim hiç unutamadığım bir hatıram da şudur. Yine bir gün ezan okundu. Camiye arkadaşlarla beraber gittik. Caminin tam kapısında benim de akrabam olan bir yaşlı amca bana derin bir baktı. Öyle bir azarlardı ki unutamam. Ben bir daha "on yedi" sene camiye uğramadım. Fakat gelmemenin hüznü ve acısını hep içimde yaşadım.

Yıllar sonra emekli oldum. Kendini caminin "gönüllü inzibatı" gören amca da çoktan vefat etmişti. Ben de acaba benim kusurum olan camiden uzak kalışımın günahını affettiremez miyim? Diye elimden geldiği kadar caminin inşaatı ile uğraşıyorum. "

Fotoğraf: Mustafa BINOL

Kendisine yaptığı hizmetten dolayı teşekkür ettim. Yaptığımız çok küçük bir yanlışın elere sebep olduğunu bilmek gerekir. Gerçekten küçük şey yoktur.

Çok basit ve sıradan gördüğümüz bir olay veya hadise de büyük hizmetlerin yapılmasına sebep olabilir. Bakınız R. Kipling nasıl ifade eder: "Vaktiyle koskoca bir gemide küçük bir civata vardı, iki büyük çelik levhayı birbirine bağlayan küçük civatalardan biriydi. Gemi Hint Okyanusu'nda yol alırken bu küçük civata, birdenbire laçka olmaya başladı, düşme tehlikesiyle karşılaştı. Öteki civatalar, "sen düşersen biz de düşeriz!" diye seslendiler. Geminin teknesindeki perçinler de, "Biz de çok sıkıştık, biz de laçka olalım" dediler. Bunu duyan demir kaburgalar ise "Ne olur yapmayın!" diye yalvardılar: "Siz tutmazsanız biz mahvoluruz!" Derken, küçük civatanın niyeti yıldırım hızıyla bütün gemiye yayıldı. Gemi titremeğe başladı. Bunun üzerine bütün kaburgalar, levhalar, civatalar, en küçük perçinler el ele verip küçük civataya

bir elçi gönderdiler. Küçük civata yerinde kalmalıydı. Aksi halde gemi parçalanacak, içlerinden hiç biri vatana kavuşamayacaktı. Küçük civata kendine bu kadar önem verilmesine sevindi (varoluşunu yeniden keşfetti). Ve olduğu yerde kalacağını bildirdi. Her şeyin her şeyle ilgisi bilinirse, küçük şeylerin önemi daha çok anlaşılır"

Chaplin "İşte başarı anahtarım:" Allah ne yarattı ise onu sevmekteyim. Kör bir gözde güzellik arayacak kadar ıstırap çeken sevmekle sanatımın zirvesinde kendimi buldum, diye ifade eder. İnsan bir bakışla batar, bir bakışla batırır! Kaleyi fethetmek için küçük bir menfez yeter... Küçük fakat etkili bir söz, ruhu istila eder..!

Hiçbir şey küçümsenmediği gibi hiç kimse de küçümsenmemeli. İlahi metin evrensel öğretide bunu şöyle anlatır" ...Maruz kaldığınız her susuzluk, Allah yolunda çektiği her çile ve her açlık inkârcıları çileden çıkararak her adımları, düşmana karşı kazandıkları her başarı her Müslüman neferin kendi hanesine, Salih amel olarak anında kaydedilmiştir. Çünkü Allah gönül erlerinin ecrini asla zayi etmez.³" İlahi mesajın da dikkat çektiği temel husus, hiç bir şeyin basite alınmaması gerektiğidir. Bir başkasını kendimize tercih edip bir bardak su vermemiz, düşmanı rahatsız eden her hizmet bile sevap hanemize geçiyor. Yeter ki bir şeyler yapılsın. Bu bazen bir "fidan" olabilir. Bazen bir "tohum" olabilir. Hiç bir küçük şey küçümsenmeye gelmez. Küçüklük büyüklük de ne? Bazen gemi batar da, küçük kayık kurtarır. Büyük şeyler küçük şeylerden güç alır. Vücut denen fabrika, bir hipofiz guddesi çalışmazsa çalışmaz. Hardal tanesi büyüklüğündeki insan belleği ise beyinden koparılsa, insan korkunç bir karanlık, hiçlik içerisine düşer. Bir mih, bir nal kurtarır; bir nal koca bir atı, bir at bir komutanı, bir komutan bir orduyu, bir ordu da bir memleketi kurtarabilir⁴.

Camiyle Buluşan Çocuğun Babasına Duası

"Babanın evladına duası peygamberin ümmetine duası gibidir⁵" buyurur Hz. Peygamber (s.a.v.). Fakat her zaman baba evladına değil, bazen de evlat babasına dua

eder. Onun hayata yeniden bağlanmasına vesile olur. Sözü ettiğim, ailesinden habersiz camiye devam eden minik ve tatlı bir çocuk. Çocuk arkadaşları ile camiye devam eder. Caminin atmosferi çok hoşuna gider. Çocukların beraber oynadıkları oyunlar çocuğun camiye gelmesi için cazibe oluşturmuştu. Hocasının ona ilgisi ve alakası, başını okşaması onu hem camiye hem de hocaya bağlamıştı. Bazen sırf hocası başını okşasın diye dersini iyi çalışırdı. Hocasının eli adeta bir şefkat yumağı gibi, çocuğun gönlünü ve ruhunu serinletiyordu. Onu büyülüyor, başka atmosfere götürüyordu.

Camiye geldiği ilk günlerde abdest almasını öğrenmiş, namazı kılmasını da peyderpey öğreniyordu. En çok da hoşuna giden ibadet ise namaz kılmaktı. Namazın secdesi onu alıp götürüyordu. Secdeye her gittiğinde kalkmak istemiyordu. Kendisine: "Ahmet niye secdeden geç kalkıyorsun" denildiğinde hocam bana öyle bir serinlik veriyor ki hoşuma gidiyor kalkmak istemiyorum. Hz. Peygamber (s.a.v.) "İnsanın rabbine en yakın olduğu mekân secdedir. Secde de çokça dua edin⁶" demişti de bunu hissetmek ayrı bir duygudur. Ahmet bunu duyarak ve yaşayarak yapıyordu.

Günler geçtikçe Ahmet camiye daha çok bağlanıyor. Hatta nerede ise beş vakit camiden çıkmıyordu. Hocasına "Hocam camiden çıkarken rahatsız oluyorum, hiç sokakta gezmek istemiyorum. İnsanın imkânı olsa da hep camide yatıp kalksa demişti. Hocası; "Ahmet'im! Sen artık şimdilik sadece namazlarını camide kıl, ileride daha çok gelersin. " Diyerek tekrar başını okşamıştı.

Ahmet camiye ve namaza öyle bir bağlanmıştı ki, evde kıldığı namazlarında da uzun süre secdeden kalkmıyordu. Bunu gören babası, namaz kılmasa da hoşuna gidiyordu. Annesi onun secde edişini huzur içinde seyrediyordu. Yapmasa da içinden bir eziklik hissediyordu. Zamanında kendisine anlatılmamasının sıkıntısını hep yaşıyordu.

Ahmet camiye erkenden geliyor. En son olarak camiye terk ediyordu. Sabah namazlarını evde kılıyordu. Fakat sabah namazlarını

kılmak için erkenden kalkıyor. Bazen gece uyku tutmadığı zamanlarda sürekli Kur'an okuyor. Okudukça ondan keyif alıyordu. Kur'an okurken birisinin sanki sırtını sıvazladığını hissediyor gibi oluyordu.

Babası Ahmed'in geceleri odasının lambasının yandığını görünce bir iki defa aldırmadı. Fakat bu durum sık sık tekrar edilince, babasını merak sarıyor. Acaba çocuk gece ne yapıyor. Meğerse Ahmet hocasına; "Hocam! Babam ve annem namaz kılmıyorlar. Hâlbuki namaz o kadar güzel ki, istiyorum onlar da kılsınlar. Geçen gün söyledim fakat küçük olduğum için kimse beni takmadı. Ne yapsam acaba? Hocası;

-Ahmet'im babana biz de dua edelim. İnşallah namaza başlar. Şu anda duadan başka elimizden bir şey gelmez. Fakat sen daha çok dua et. Çünkü sen çocuk olduğun için günahsızsın senin duan daha makbul olur. Özellikle gece ve seher vakitlerinde yapılan dualar daha makbuldür. Seher vaktinde yapılan dualar için Allah Teâlâ: "İsteyen yok mu vereyim, dua eden yok mu icabet edeyim, af dileyen yok mu bağışlayayım⁸..." çağrısı mukabelesiz kalmaz. Onun için bu vakitte yapacağın dua inşallah kabul olur" der.

Ahmet hocasından gerekli taktiği almış ve buna içtenlikle inanmıştı. Artık anne ve babasına nasihat etmiyor. Onların namaz kılmaları isteğini Yüce Allah'tan istiyordu. O öyle bir kapı ki hiçbir çağrıyı karşılıksız bırakmaz. Bunu hocasından çok iyi öğrenmişti. Hele bu minik bir kalp ise o kalbi mahzun ve mükedder bırakmaz Allah.

Ahmet sabah namazlarını erken kılıp dua faslını uzun uzadıya yapıyordu. Yapılan dua-ya gözyaşı da eşlik ediyordu. Babası bundan hoşnut oluyor ve ne olduğunu anlamak için takip ediyordu.

Bir sabah namazı Ahmet seccadesini sermiş namazını kıldıktan sonra ellerini kaldırıarak; "Ey Allah'ım! Biliyorum biz çocukları çok seviyorsun. Ben de seni çok seviyorum. Hocamız bize; "Allah bizi sevmese yaratmazdı, nimet vermezdi, bize lazım olan

Fotoğraf: Sebahattin ÖZVEREN

bütün imkânları yaratmazdı demişti. " Ben seni çok seviyorum. Senin sevginle inşallah cennete gitmek istiyorum. Fakat benim annem ve babam namaz kılmıyorlar. Ben öldükten sonra cennete gittiğimde onlarsız dayanmam. Ne olur Allah'ım onlara da namaz kılmayı nasip et" diyerek hıçkırıklarla dua ederken baba da kapıda hıçkırıklar içinde kalmıştı. Kendisinin yapamadığını evladı yapmıştı. Ahmet tam duayı bitirmişti ki, babası içeri girip boynuna sarılmış "oğlum benim cehenneme girmeme sen mi engel olacaktın. Ben kendimi düşünmedim. Yıllardır bizi yaratana sırt çevirdik. Kulluk edemedik. Onu bilmedik. Sen beni de anneni de kurtardın. Allah'a şükürler olsun. Rabbim seni okutan hocandan da razı olsun. " diyerek ikisi beraber hıçkırıklarla bir müddet ağlamaya devam etmişlerdi. Bu sestten anne de uyanmış, koroya o da katılmıştı. Yapılan dua ve yakarış karşılık bulmuş anne ve babası sabah namazlarını kılarak bu güzelliği paylaşmışlardı. .

Ahmet büyük bir zaferden dönmüş gibi camiye dönmüş bütün arkadaşlarına çikolata

almıştı. Fakat bunun sebebini bir tek hocası biliyordu. Ahmet, "hocam! Allah senden razı olsun. Bana öğrettiğin duaları dediğin vakitte yaptım. Allah duamı kabul etti. Şimdi o kadar çok sevinçliyim ki bütün dünyayı bana verseniz buna değişmem. Değil mi ki annem de babam da namaza başladılar". Hocası;"Ahmed'im! bunlar hem Kur'an'ın hem de caminin kerameti ve güzelliğidir. " dedi. Onların sayesinde inşallah daha nice güzellikler görürüz. Ahmed'in gözünde hocası o günden sonra ulaşılmaz bir kahraman gibi idi. Onun sağ kolu gibi caminin bütün hizmetlerine koşuyor ve yardımcı oluyordu.

Caminin Avlusu da Hizmete Eder.

Din Hizmetleri Müşaviri anlatmıştı. Bir gün müşavirlikte otururken telefon çaldı. Telefonu kaldırdım. Karşıdan gelen ses şöyle diyordu "Hocam benim hanım Müslüman olmak istiyor. Bana bu hususta randevu verir misiniz? Ben de yarın sabah müsait olduğumu söyledim.

Sabahleyin kapıdan son derece beyefendi bir erkek ve yanında orta yaşlarda bir de

son derece Nazik Hanımefendi. İçeri aldım. Sohbet ettik. Bu arada erkek hemen söze girerek. Bu hanımefendinin eşi olduğunu daha önce Hıristiyan iken şimdi Müslüman olmak istediğini anlattı.

Ben de kendisine İslam dini ve Kur'an hakkında bilgi verdim. Ben konuşurken anlatılanlara yabancı olmadığını anladım. Anlattığım bazı konulara müdahale ediyordu. Sohbetinde bir hayli uzamıştı.

Ben kendisine Müslüman olması için Kelime-i Şahadet getirmesi gerektiğini anlattım. Bunu anlatırken Hanımefendi çok güzel bir şekilde kelime-i şahadet getirdi. Bunu nereden öğrendiğini söylediğimde yanındaki eşine işaret ederek ondan öğrendiğini söyledi. Ben de "Her halde başka şeyler de öğretmiştir"

Evet! "Ben çok güzel Fatıha süresi okurum" dedi. Gerçekten Fatıha süresini eksiksiz ve çok güzel şekilde okudu. Başka süre bilir misiniz? dedim.

İhlâs ve Kevser süresini de bilirim dedi. Okudu. Her iki süreyi de çok güzel ve eksiksiz okudu. Biraz daha sohbet edip kendilerine belge verip, bazı kitaplar da hediye ettim. Kapiya kadar uğurladım. Bu sırada erkek bir hayli düşünceli idi. Bir ara Hocam "Benim durumum ne olacak" dedi.

Senin durumunda ne var dedim.

"Hocam ben Müslüman değilim" dediğinde bir hayli şaşırılmışım. Sen bu hanımefendiye bütün bu okuduklarını öğretmedin mi?

- Evet, ben öğrettim.

- Peki, bunları nereden öğrendin?

- Hocam ben İzmir'in Rumlarındanım. Küçük çocuk iken mahalledeki arkadaşlara takılıp camiye giderdim. Gittiğim caminin imamından öğrendim. Tekrar onun için de yeniden program yapıp Müslüman olarak ele tutuşarak ikisi de sevinçle ayrıldı.

Şunu söylemeden geçmeyeyim "Caminin sadece içi değil avlusu bile hizmet

etmektedir. İnsanların gönül dünyası bazen bir ezan ile bazen bir ilahi ile aydınlanabilir. Küçük şey yoktur.

Cami Özlemi

Sahip olduğu entelektüel kişiliği ile topluma katkı sağlayan Ahmet Altan çocukluğunu, özelemlerini, niçin dinden uzak kaldığını "Cami Işıklarına Bakan Çocuk" makalesinde şöyle anlatır:

"Sonra büyüdüm.

İnanmanın huzurundan aklın huzursuzluğuna geçtim...

O çocukluk dönemimden sonra bir daha hiç dindar olmadım, oruç tutmadım, dua etmedim, namaz kılmadım.

Lise yıllarında karşımdakinin inançlarına hiç aldırılmaz, herkesin korktuğu bir güçten korkmamanın tuhaf lezzetiyle diğer çocuklarla kıyasıya tartışırdım, onlar Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya çalışırlardı ben yokluğunu.

Küçük bir çocukken inanmayı ne kadar sevdiysem, ilk gençliğimde de inanmamayı o kadar sevdim.

Başkaldırmanın müthiş cazibesine kapılmışım.

Çocukluktan gençliğe geçmeye çalıştığım dönemlerde yazarlık hayalleriyle dolu olduğumu gören babam, 'Yanağını cama yapıştırıp, evin çaprazındaki caminin şerefesinde iftar zamanını haber veren ışıkların yanmasını, ışıklar yanar yanmaz bunu başararak haber verdiğinde büyüklerin aferinini almak için heyecanla bekleyen bir çocuğu anlatabilir misin?' demişti.

Yaklaşık kırk yıldan beri o çocuk aklımdadır.

Hâlâ o sahneyi ve o çocuğu en iyi biçimde nasıl anlatacağımı bulamadım.

Ama bu görüntü benim yazarlık temrinlerimden biri oldu.

Babamın kendi çocukluğunun anılarının arasından çıkartıp bana yazı ödevi olarak verdiği sahneye kendi çocukluğumun anıları da eklendi.

Evimizin hemen karşısındaki küçük cami.

Ramazan geceleri mahallenin çocuklarıyla birlikte gittiğimiz teravih namazları, camideki büyüklerin bize başka zamanlarda pek de göstermedikleri bir şefkati göstermeleri, hálá çocuk aklımla ezberlediğim biçimde söylediğim 'allah umme salli ala'nın muhteşem melodisiyle dalgalar gibi kabaran o tuhaf coşku, namaz çıkışında hissettiğimiz o ağırbaşlı memnuniyet...

Sahur vakti sıcak yataktan gözlerim yarı kapalı kalkıp sobası yakılmış salonda hazırlanmış sofraya oturuşum, galiba sadece ramazanlarda yapılan o yumurtaya bulanmış ekmek kızartmaları, demli çay, beni sevgiyle ve gururla bağrına bastığını düşündüğüm büyük bir kalabalığın parçası olmanın güveni ve sonsuz bir huzur.

Allah'ı çok sevmiştim.

Ondan benim anlamadığım kelimelerle söz ediyorlardı ama o benim için, beni sevmesini istediğim temiz yüzlü yaşlı bir dedeydi, oruç tuttuğum zamanlarda bana gülümsemediğini düşünürdüm⁷...

"Pide" başlıklı yazısında da şöyle der: "... Eğer büyük bir kudretim olsaydı ve birisine dinin ne olduğunu anlatmam gerekseydi, onu

küçük bir çocuk yapar, serince bir akşam fırın kuyruğunda bekletir, elinde sıcak pidelerle eve koşturur, bir iftar sofrasına oturtur, yaşlılar mırıl mırıl dua okurken patlayacak topun sesini bekletir, top patladığında içindeki bütün telaşa rağmen minik elini yavaşça sofraya uzattırır, bir pideyi böldürür, o pideden gizliiden gizliye hissedilen odun dumanı kokusunu da içine çekerek bir lokma aldırır ve o bir lokmayı ısırıldığı anda tanrının kendisini sevdiğine duyacağı inancı, o inancın yarattığı büyük güveni ve sevinci içine yerleştirir ve "din budur" derdim. "Din, hissettiğin bu güven ve sevinçtir. " Bütün bunlardan sonra cami ve çocuk ilişkisini yeniden inşa etmek gerekir. Aslında dünyayı yeniden keşfetmek değil, medeniyetin kaynağı Medine'deki camiye bakıldığında bütün bunların en güzel örneklerini peygamber modelinde görmek mümkündür.

Hz. Peygamber (s.a.v) Çocuk ve Cami

Hz. Peygamber (s.a.v)'in camiye gelen çocuklara müsamaha göstermesi caminin çocuk için vazgeçilmez bir mekân olduğunu sünneti ile göstermiştir⁹. Bu hususta önmüizde en güzel model de Hz. Peygamber (s.a.v)'dir. Çocukları hiç ihmal etmez. Onlarla şakalaşır. Oyunlarını seyrederek. Kuşu ölen çocuğun taziyesine gider. Babası olmayana babalık yapar. Medine'de her çocuğun babasından sonra tanıdığı ve sevdiği sima Hz. Peygamber (s.a.v)'dir. Çocuklar ondan korkmaz, kaçmaz, ürkmezler. Bunları sadece anlatmamış, yaşayarak göstermiş. Kıyamete kadar da gelecek ümmete miras olarak bırakmış. Hayatın kalbinin çarptığı yer olan camiden çocukları mahrum bırakmak topluma yapılacak en büyük kötülük olsa gerektir.

Hz. Peygamber (s.a.v) Medine'ye hicret ederken ilk önceliği mescit yeri arayışı olmuştu. Bu arayışta karşlarına iki çocuk olan sehl ve sühyıl adlı çocukların arsalarını karşılıksız vermek istemelerine rağmen Hz. Peygamber tarafından kabul edilmemiş¹⁰, bütün ücreti Hz. Ebu Bekir tarafından karşılanmıştır. Cami ve çocuk buluşması Mescidi Nebevi'nin ilk temelinde de kendini göstermektedir.

Hız. Peygamber (s.a.v) Namazda iken Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in gelip sırtına bindiklerini ve Hz. Peygamber (s.a.v) başını kaldırınca düşmemeleri için eliyle tuttuğu¹¹, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in Hz. Peygamber yine namazda iken, kendi başlarına mescide girip Hz. Peygamber secde de iken sırtına binip oynadıklarını ve bu yüzden secdesini uzattığı rivayet edilmektedir¹². Bu Hz. Peygamber (s.a.v)'in çocuklara şefkat ve merhametini göstermektedir. Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında camilerin çocuk ile olan ilişkisinin çok canlı olduğu bu rivayetlerde görülmektedir.

Küçük bir çocuk olan İbn-i Abbas arkadaşları ile eşeğe binip giderler. Bir ara eşek otlasın diye eşeği salarlar, fakat eşek cemaatle kılınan namazın safları arasına dalar. Hz. Peygamber (s.a.v)'in önünden geçer. Bütün bunlara Hz. Peygamber (s.a.v) ve namaz kılınanların hiç biri azarlamaz ve kızmazlar¹³. Çocukları inzibat edası için de azarlayarak değil nasihat ederek ve sevgi göstererek terbiye edilmesi gerektiğini bu tablo bize çok güzel anlatır.

Cuma günü Hz. Peygamber (s.a.v) hutbe okurken Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin mescide sendeleyerek girerler. Hz. Peygamber (s.a.v) bunların çıkarılması şöyle dursun, hutbeyi keserek kucaklayıp yanına oturtur ve ondan sonra hutbesine devam eder¹⁴.

Hız. Peygamber (s.a.v) mescitte namaz kıldırırken annesi ile camiye gelen çocukların ağlama sesini işittiğinde kısa süre okuduğu rivayet edilmektedir¹⁵.

Din eğitimcisi Prof. Dr. Ahmet Koç şöyle der: "Çocuk topluma rahmet çeken paratoner gibidir. Çocuk camide yoksa hangi rahmetten söz edebiliriz. Camilerimizin en değerli misafirleri çocuklardır. Bizi rahatsız edebilirler. Fakat camide otururken dünyanın bin bir türlü problemini düşüneneğimize çocukların gürültüsünü yarınlar adına çekmek hizmet olsa gerektir. Öyle anlar oluyor ki vaktimizin çoğu yaşlılara çocuklara tahammül gösterilmesi gerektiğini anlatmakla geçiyor. Hâlbuki çocukları camiden uzaklaştırmak,

kim yaparsa ve ne adına yaparsa yapsın Hz. Peygamber (s.a.v)'in emanetine en büyük kötülüğü yapmış olur. Din görevlisi arkadaşlar camilere kütüphane, internet salonu, film izleme saatleri, dışarıdaki bahçeye çocuk parkı, caminin uygun yerine masa tenisi koymalıdır. Bu hizmet çocukların camilere daha çok gelmesine sebep olacaktır"

Cami çocuk buluşması çocuğun fitratı ile buluşması anlamına gelmektedir. Camiyi cazip ve çekici kılmak için çeşitli önlemler alınabilir. Camiye değişik vesilelerle gelen çocuklara dondurma, patlamış mısır, çikolata türü ikramlar yapılabilir. Finansmanı nasıl karşılanabilir? Caminin lavabosundan halısına kadar her türlü ihtiyacını karşılayan cemaat bunu da karşılar. Yeter ki münasip bir üslupla anlatılsın.

Çocuk psikolojisini bilen kimselerin "Çocuk Vaazını" yapması gerekir. Yıllar önce anasınıfındaki çocuklara görevlisinin talebi üzerine "çocuk anne ilişkisi" üzerine konuşma yapmıştım. Görevli bana "Hocam! Çocuklar Allah ile çok soru soruyorlar. Bir gün gelip çocuklarımıza Allah hakkında bilgi verir misiniz?" dediğinde olumlu cevap verememişim. Çünkü çocuk psikolojisi ve çocuklara yapılacak vaaz ile ilgili eksiğim vardı.

- 1 Ebu Davut, "Salât", 107.
- 2 Ersoy Mehmet Akif, Safahat, "Fatih Cami", Haz. Ertuğrul Düzdağ, Ank. 2010, s. 8.
- 3 Tevbe, 9/120.
- 4 Ural, Kemal, Küçük Şey Yoktur, İst. 2003, s. 35.
- 5 Acluni, Keşfu'l-Hafa, I/487.
- 6 Müslim, "salât" 215; Nesai, "Mevakit" 25; Tirmizi, "Deavat" 118; Hanbel B. Ahmet, Müsned, II/421.
- 7 Müsned, II/24, 43.
- 8 Altan Ahmet, "Cami Işıklarına Bakan Çocuk" 22 Ekim 2005, Hürriyet Gazetesi.
- 9 Ebû Dâvûd, Salât, 96.
- 10 Buhârî, "Menakıb-ı Ensar", 45.
- 11 İbn Hacer, Şemsuddin Ahmed b. Ali, el-Askalani el-Metâlibu'l-Âliye, Mısır, th. IV/72.
- 12 Nesai "İftitah" 172; İbn Hacer, a. g. e. , IV/72.
- 14 Buhârî, "Ezân", 161; Ebû Dâvûd, "Salât", 112.
- 14 Nesai, "Cuma" 360; Hâkim Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh; Müstedrek 'Ale's-Sahihayn Fi'l-Hadis, Beyrut, 1990, III/167.
- 15 Nevevi, Ebu Zekerîyya Yahya b. Şerif; Şerhu Sahih-i Müslim, Beyrut, th, IV/187.

CAMIÎ VE MESCİDLER

Selahattin BEKTAŞ

Fotoğraf: Necip EVLİCE

Kavramsal İnceleme

Cami kelimesi, bir şeyin bazısını bazısına yaklaştırarak birleştirmek demektir.¹ Sözlükte ise geniş, genel, kapsamlı; toplayan, toplayıcı; derleyen; mürettep, dizgici, anlamlarına gelmektedir.

Cem'; Cuma namazı kılınan cami manalarını tazammun etmektedir.²

Arapça, cem kökünden türeyen "toplayan, bir araya getiren" anlamındaki cami kelimesi, başlangıçta sadece Cuma namazı kılınan büyük mescitler için kullanılırdı. Cami; "Mescidu'l-Cami" tamlamasının kısaltılmış şeklidir.

Bu tabirin, tabiin döneminde kesin olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.³

Ebu Ömer El-Kindi'nin, "el-Vulat ve'l-Kudat'ında" mescitlerdeki kaza-i faaliyetlerden bahsedilirken "el-mescidu'l-cami" tabirine yer verildiği halde, zeylinde zaman zaman sadece "el-cami" ifadesinin geçmesi, hicri IV. Yüzyılın başlarında cami kelimesinin tek başına kullanılmaya başladığını göstermektedir.⁴

Minareli ibadethaneler için kullandığımız "cami" ifadesi, Kuran'da ve hadislerde geçmemektedir. Onun yerine "mescit" ifadesi geçmektedir.

Sucûd kelimesinin asıl anlamı "boyun eğmektir." Daha sonra bu kelime sadece "Allah'a boyun eğmek ve O'na ibadet etmek" için kullanılır olmuştur. Söz konusu kelime; insanın secde etmesi manasında; 7/206, 53/62, 50/40, 27/25, yeryüzünde ve gökyüzünde; bütün canlı, cansız ve iradeli varlıkların secde etmesi anlamında; 13/15, 16/49 22/18; insana olan saygı manasında; 2/34, 12/100, 4/154; yıldız ve ağaç için secde manasında; 55/6; gölge için secde manasında; 16/48 13/15 ayetlerinde geçmektedir.⁵

Mescit; Arapçada "eğilmek, tevazu ile alını yere koymak" manasına gelen sucûd kökünden "secde edilen yer" anlamında bir "mekân" ismidir.⁶

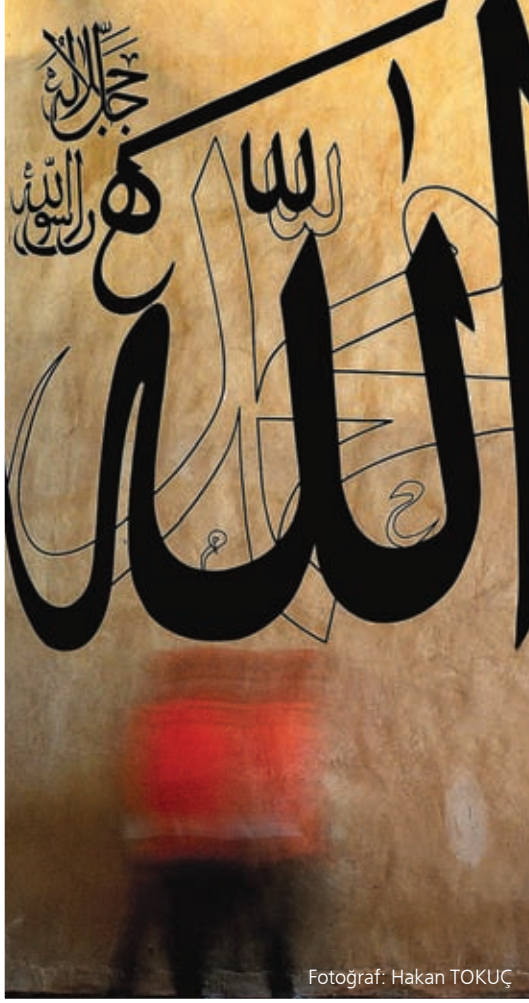
Mescit sözcüğü; Kur'an-ı kerimde tekil ve çoğul olarak 28 yerde geçmektedir. 16 tanesi Mesciddu'l-Haram, 1 ayet Mescidi-Nebvi, 1 ayet Mescidul-Aksa, 1 ayet Mescidi-Dırar, 1 ayet de Ashab-ı Kehf adına yapılan mescit için, diğer ayetler ise genel anlamda mescitler için kullanılmaktadır. Bütün türevleriyle secde kelimesi; Kuran'da 92 yerde geçmektedir.⁷

Mescitler; secde ile namaz ve ibadet için tahsis olunmuş olan yerlerdir ki lugaten Müslim ve gayrı Müslim her milletin mabedine teşmil olunur. Örfte, ehli İslam'ın mabedine mahsus bir terimdir. Mescit; secde manasına mimli mastar veya secde mevziî, secde uzvu manasına kıyası, ismi mekândır.⁸

Mescit; bugün minaresi olmayan ibadethaneler için kullanılmaktadır.

Müslüman toplumlarda Camiler, yerleşim yerlerinin temel birimidir. Camiler bir yerleşim biriminin İslam camiasında sayılmasının da işaretidir. O yörede meskûn insanların İslam'a verdikleri önemin önemli işaretidir.

Camilerin temizliği, bakımı, işçiliğindeki kalitesi; cami çevresinde yaşayanların İslami hassasiyetlerinin belirtisi olarak ortaya çıkmaktadır. Peygamberimiz bir yerleşim birimini fethedeceği zaman, orada mescit olup olmadığına bakar, mescit varsa ordunun oraya girmesine izin vermez ya da sabah vaktini bekler, orada ezan okunursa eman verir, orayı İslam beldesi kabul ederdi. Müslüman fatihler de bunu örnek almış ve cami olan yerlere, ezan sesi duyulan insani mekanlara saldırmamış ve o beldeleri koruma

Fotoğraf: Hakan TOKUÇ

altına almışlardır. Müslümanlar; gittikleri her yerde mescit veya cami yapmışlar "ibadet özgürlüğünün" bir işareti olarak mabetleri ko-rumuşlar, ulaştıkları yapı sanatı ve işçiliğinin zirvesini mabetlerinde sergilemişlerdir.

Osman b. Affan'dan Resulullah şöyle bu-yurdu:

"Kim, Yüce Allah'ın rızasını kazanmak için bir mescit yaparsa; Yüce Allah ona cennette onun benzerini yapar."⁹

Peygamber Efendimiz mabede verdiği önemi hicret sırasında henüz hicreti (yol-culuğu) bitmeden yolculukta iken "Küba Mescidini" yapmış, Medine'ye vardığında ise yaptığı üç önemli işten birisi; mescit yeri tespiti ve mescit inşasıdır. Diğer iki önemli işi ise; a) Ensar ile Muhaciri kardeş yapması, b) Medine halkları ile bir hukuk anlaşması olan "Medine Vesikası'nı" hazırlamasıdır. Bugün-kü "Mescid-i Nebvî"; o günden bu güne değişiklik ve onarım geçirmiş, genişletilmiş, yeniden yapılmış halidir.¹⁰

Kuran'a Göre Secde ve Mescitler Nasıl Olmalı?

Bu hususta Kuran'daki mabet ve mescit-lerle ilgili ayetleri ele alarak, Müslümanların anlam dünyalarının bu ayetlerle ne kadar paralellik arz ettiklerini tespit edebiliriz.¹¹

Kuran; ilk ayetlerinden başlayarak insa-nın kimliğinin inşasında secdenin (ibadetin) önemli olduğunu vurgulamak için, ilk da-vetçi olan Resule öncelikle Rabbi 'ne secde etmeyi emretmektedir. Kelam-ı Kadim, bu dünyada Rablerine secdeye tenezzül etme-yenlerin öte dünyada çağrıldıkları secdeye güç yetiremeyeceklerini belirtmektedir.¹²

Secde yani namaz; Müslüman olmanın (İslam'a teslim olmanın) ilk ilkesi ve olmazsa olmaz şartıdır.¹³ Yerde ve gökte bulunan her şeyin "lisanı halince" Allah'a secde ettikleri vurgulanmaktadır.¹⁴ Mescitlerin Allah'a ait olduğu ve oralarda dua ederken Allah'a hiç kimseyi ortak koşmadan dua etmemiz ge-rektiğine işaret edilmektedir.¹⁵

Biraz önce geçen ayet mucibince cami-lerde yapılan ibadet, dua, tören, kandil kut-laması, vaaz ve nasihat gibi programlarda Allah'a yönelirken dua ve niyazda bulunur-ken, şirke bulaşmamak için çok hassas olun-malı ve titiz davranılmalıdır. Müslümanlar her yerde olduğu gibi, özellikle de mabetle-rinde şirke götürcek söz ve davranışlardan uzak durmalı, çağrılarını, taleplerini, niyazla-rını, yakarışlarını bir ve tek Allah'a yapmalı-dırlar.

Kuran'ın bahsetmediği ve Resulün uygu-lamaya koymadığı ibadetler dışında hiç kim-se bir ibadet formu oluşturamaz/oluşturma-malı. Sema törenleri, belirli gün ve geceler, kandiller, camilerdeki Allah ismi dışındaki ikon ve semboller, dört halifenin ismi, hilal ve yıldız vb. enstrümanların (sembollerin)

dua ederken bizi şirkten beri tuttuğuna emin olmamız gerekmektedir. Mescitler yalnızca Allah'ın adının anıldığı ve Allah adına olan işler için kullanılmalıdır. Kabilevî, dünyevî işler ile mabetlerin şanına ve amacına uygun olmayan davranış ve tutumlardan mutlaka kaçınılmalıdır. Camilerin altlarına ve çok yakınına yapılan alış-veriş mekânları, ihlaslı bir şekilde ibadet yapmaya çoğu zaman engel olmaktadır. Bu hususta ahireti ve inancımızın gereğini (Allah'ın rızasını) önceleyerek daha dikkatli ve titiz davranılmalıdır.

“Ya Rab! Ben, zürriyetimden bazısını, namazı ikame etsinler diye, senin Beyt-i Muharrem'inin yanına, ekin bitmeyen vadide iskân ettim, ya Rabbena! bundan böyle insanlardan bir takım gönülleri onlara doğru akıt ve hasıllattan onları merzuk buyur, gerek ki şükrederler.”¹⁶ Bu ayet, insanın ibadette gönlünün dünya nimetlerine yönelmemesini, kulluğun yalnızca Allah'a özgü olmasının gerekliliğini fazlasıyla içermektedir.¹⁷ İbadet yapılan yerlerde dünyevî olarak duygularımızı meşgul edecek, zihnimizi çececek şeylerden özellikle kaçınmamız gerektiği, Hz. İbrahim'in yaptığı bu duada açıkça ortaya çıkmaktadır.

“...O sırada aralarında emirlerini niza ediyorlardı, bunun üzerine dediler ki; üstlerine bir BINA yapın, Rableri onları daha iyi bilir, onların emri üzerine galebe etmiş olanlar “elbette” dediler: Biz bunların üzerlerine bir MESCİD ediniz.”¹⁸ Tarih boyunca insanlar; Allah'ın iyi kullarını veya iyi sandıkları kullarını kutsamışlar, üzerlerine ibadethaneler yapmışlar, kabirlerini, türbelerini, ibadethaneye çevirmişlerdir. Camilerin ve mescitlerin yanlarına, bahçelerine cenazeler defnederek ya da ölenlerin vasiyetlerini yerine getirmek kaygısıyla mabetleri kabristana çevirmişler.

Hâlbuki Nebiyi Muhterem mescitlerin mezarlık haline getirilmemesine özellikle vurgu yapmıştır. Allah kendisinden başkasına secde etmeyi yasaklamaktadır.¹⁹

Allah; manastırları, kiliseleri, havraları ve mescitleri fonksiyonları ile yaşasın diye yok etmek isteyenleri, diğer bazı insanlarla defeder. “Onlar ki “Rabbimiz bir Allah'tır” demelerinden başka bir sebep, bir hak olmaksızın diyarlarından çıkarıldılar. Allah'ın da nasın (insanların) bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, her halde MANASTIRLAR, KİLİSELER, HAVRALAR, MESCİTLER yıkılırdı ki bunlarda Allah'ın ismi çok zikrolunur ve elbette Allah kendine nusret edeni mensur kılacaktır! Şüphe yok ki Allah çok kuvvetli, çok izzetlidir!”²⁰ Bu durumda başkalarının mabetlerini camiye çevirmek doğru bir davranış olmamalıdır. ilahî kitap bize, başka din mensuplarının -ehli kitap gibi- Allah'a secde edenlerinin olduğunu bildirmektedir.²¹

Allah, mescitlerinde isminin anılmasını istemeyen, onların harap olmasını isteyenlerin zalim olduğunu, bu dünyada zillete, ahirette ise azaba duçar olacaklarını söylemektedir.²²

Müslümanlar, ibadethaneleri korumalı ve ibadethanelerini korumak ve onarmak isteyenlere yardımcı olmalıdırlar.

Müslümanlar, müslümanların arasına tefrika sokmak, Müslümanları kandırmak, kendilerini onlardan göstermek, Müslümanları sömürmek, köleleştirmek, boyunduruk altına almak, çeşitli çıkarlar elde etmek, menfaatler sağlamak amacıyla cami inşa etmek isteyenlere karşı uyanık olmalı ve bu türden mabetleri yıkmalılar.²³ Çünkü mescitleri Allah'a iman eden ve salih- amel işleyen müminlerin görevi ve hakkıdır ve camiler sırf Allah rızası için yapılır.²⁴

Kuran'ın bahsetmediği ve
Resulün uygulamaya
koymadığı ibadetler dışında
hiç kimse bir ibadet formu
oluşturamaz/oluşturmamalı.

Fotoğraf: Aytac ÖZCAN

Yalnız cami ve mescitler değil, müminlerin evlerinin de ibadethaneye ve Allah'ı merkeze alan İslami bir kimliğin (kişiliğin) oluşturulmasına ve inşasına, dönüştürülmesine Kuran'da işaret vardır. Bu işaret, Yunus Suresi, 10/ 87. ayet ile Nur Suresi, 24/ 36. ayetlerinde geçmektedir. Bu ayetlerin, peygamber yorumu ve uygulama biçimi, Mekte'deki bazı Müslümanların evlerinin -Müslüman bir kimlik dönüşümü için- kullanıldığı bilinmektedir. Bu hususta en müşahhas örnek; "Daru'l Erkam" dir. "

Yunus, 10/87. ayetinde geçen "vec'alü buyûteküm kibleten" ifadesi "mescid" olarak yorumlanmaktadır. ²⁵ Bazı çevirmen ve tefsirciler ise "buyutekum kibletekum" tabirini; "mektepe, medrese, okul yani eğitim yuvası" manasında kimlik ve kişilik inşasının yapıldığı yer olarak yorumlamaktadırlar. ²⁶

Mahmut Kısa zikri geçen ayeti şöyle çevirmiştir: "(Bunun üzerine) Musa'ya ve kardeşine şöyle vahyettik: "Halkınız (arasında kulluk bilincini yeniden canlandırmak, bu konuda inananları eğitmek ve böylece küfür sisteminin kokuşmuş, yozlaşmış hayat tarzından koruyup seçkin, temiz ve inanlı bir toplum oluşturmak) için Mısır'daki (her mahallede, her semte mescit olarak kullanabileceğiniz) evler hazırlayın ve (bu evlerinizi birbiriyle irtibatlı, (topluca namaz kılınacak ortak mekanlar ve toplantılarınızın yapılacağı) merkezî yerler haline getirin; namazlarınızı da (bu evlerde, cemaatle ve) dosdoğru kılın. (İşte bunları yerine getirebilerseniz, zaffer, mutlak inananların olacaktır. O halde) inananları müjdele!"²⁷

İhsan Eliaçık; "kible" kelimesinin türevleri ve anlamlarını verdikten sonra şöyle

demektedir: “Demek ki kible bir yapı için kullanıldığında” işleri orada sürdürmek, işe orada devam etmek, yönünü bulmak, gelecek için bir araya gelinen yer” anlamına gelir. Bu, Türkçe 'de bir yeri “karargaha dönüştürmek demektir. ”²⁸

Mustafa İslamoğlu da çeviriyi şöyle yapmış “Derken Musa ve kardeşine şöyle vah-yettik” şehirde toplumunuz için bazı evleri karargâh edinin; kendi evlerinizi ise ibadethaneye dönüştürerek ibadetinizi eda edin ve (sen ey Musa!) müminleri (zaferle) müjdele!”²⁹

İslamoğlu ayetin dipnotunda ise şöyle bir açıklama yapmış; “bu ayet, bir diyarda zulüm ayyuka çıkmışsa, “orada nereden başlamalı?” Sorusunun cevabıdır. Her şeyin zor ve kor zamanlarda âlemlerin Rabbi müminlere nereden başlayacağını söylüyor: Evlerinizden... Evlerin insana istikamet açısı (Kiblesini) kazandırılan bir iman atölyesi olmasını, bir şahsiyet okuluna dönüştürülmesini emrediyor. Allah Resulü bu Kuran’i ilkeyi Mekke’de el- Erkam’ın evinde uygulamıştı.”³⁰

Bu ayetin siyak ve sibakı, bu yorum biçimlerini doğrular tarzdadır. Bu ayetin devamında Hz. Musa’nın yanındaki müminlerin sayısının az olduğundan söz etmektedir.

Musa (a.s.) ve müminler Mısır’ı terk ettiklerinde- her ne kadar sayılarıyla ilgili net bir bilgi yok ise de- çoğunlukta oldukları, yanı bu evler (Yunus, 10/87) sayesinde tebliğ ve irşad çalışmaları yaparak, sayılarını artırdıkları sonucu çıkmaktadır. Firavun ve yönetimi, sayıları çoğalan müminleri Mısır için bir tehdit olarak görmüş olmalıdır. Müminlerin sayıları muhtemelen giderek artıyordu, bu da mevcut iktidar için bir sorun oluşturuyordu. Firavun, kendi sonunu getirecek bu kitlesel dönüşümü durdurmak için onları yok etmek istedi. Musa As. ve Harun As. müminlerle birlikte Mısır’ı terk etmek zorunda kaldılar. Mısır’dan ayrılışı bile “Firavun Ailesi” için sorun olan bu Müslümanlar hareketi, Firavun ve ordusu tarafından “Kızıl Denize” kadar takip edilmiş ve sonunda Firavun ve ordusu Kızıl Denizinde boğulmuşlardır.

Bunun için de Musa ve Harun (a.s.)’ın Mısır’da uzun bir süre mücadele verdikleri

Fotoğraf: Refik KARACAOĞLU

anlamına gelir. Aksi durumda, Mısır'ı terk eden, sayıları az, inanmış bir azınlık, "Fira-vun yönetimi" için neden bir tehdit ve sorun teşkil etsin ki?

"O evlerde ki Allah onların rif'atlandırıl-masına (yükseltilmesine) ve içlerinde ismi-nin zikredilmesine izin vermiştir; sabah ve akşamüstleri O'na tesbih ederler. Nice evler ki ne ticaret, ne bey' (alım-satım) kendile-rini zikrullah'tan, namaz kılmaktan, zekat vermekten alıkoymaz, kalplerin ve gözlerin kıvranaacağı günden korkarlar; çünkü Allah kendilerine işledikleri amellerin en güzeliyle ecir (mükafat) verecek, fazlasından da ziyadesini bahşeyeyecektir ve Allah dilediğine hesapsız rızık verir. " (Nur, 24/36-38)

Nur, 24/36. ayetini, 37 ve 38. ayetleriyle bir bütün olarak ele aldığımızda, böyle bir evrensel mesajı almış, anlamış ve uygulamış oluruz. İslami mesajın kitlelerce yaygınlaş-madığı yerlerde, tabi ki mescitlere (ibadet-hanelere) izin verilmeyecektir. Kitlesele dönüşüm gerçekleşene kadar evler bu görevi ifa için kullanılacaktır. Dikkat edilirse Allah Resulü Mekke'de, müşrikler karşı çıktığı için mescit yapamamış, Hicret'te ise yolda iken "Küba" mescidini; kitlesele kabulün ol-duğu Medine'de de ilk iş olarak Mescit ve "Ashab-ı Suffe" medresesini inşa etmiştir. Bu da, kimlik inşası ve kitlesele dönüşüm için "mekânsal eğitim yerlerinin ve mabetlerin" önemli olduğunu bize göstermektedir. Yu-karıda da ifade ettiğimiz üzere mezarların, türbelerin mabet haline getirilmeleri ve iba-dethane çevrilmeleri peygamberimiz tarafın-dan yasaklamıştır.

Hız. Ayşe validemizden rivayetle, Resulül-lah şöyle buyurdu:

"Yüce Allah, Yahudi ve Hıristiyanlara lan-et etsin! Zira onlar peygamberlerinin kabir-lerini ibadet yeri edindiler. "

(Hız. Ayşe anamız hadisi rivayet ettikten sonra şöyle dedi:)

"Resulüllah (s.a.v.) için de aynı endişe ol-masaydı mezarı büyük yapılırdı, fakat daha sonra kabrinin mescit edinilmesinden kor-kuldu." ³¹

Ata b. Yesâr'dan Resulüllah'ın şöyle bu-yurduğu rivayet edilmiştir:

"Allah'ım kabrimi kendisine tapılan bir put kılma." ³²

Bugün mezarlıkları, kabristanları, türbe-leri ibadethaneye çevirenler; çağlardan beri süre gelen Resulün bu uyarılarını ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın zaman zaman yaptığı uyarıları dikkate almaları gerekmez mi?

Bu tür davranışlar; Allah ile doğru bir iliş-ki kuramamış, araya araçlar koyan kirlenmiş zihinlerin ve saf kalp sahibi kişilerin tapma-larıdır.

O halde müminleri doğru bilgilendirmek için Asrı-Saadetteki mescitlerin fonksiyonla-rını bilmemiz bir gereklilik olarak karşımızda durmaktadır.

Peygamber'in davetinde mescidin ifade ettiği hizmet ve oynadığı rolü şöyle sırala-yabiliriz:

a. Mescitler; ilim meclisi, eğitim ve öğre-tim müessesesidir.

b. Mescitler, İslami kültür ve medeniyeti-nin örnekleştiği yerlerdir.

c. Siyasi meselelerin müzakere edildiği bir istişare meclisi, diplomatik görüşmelerin ya-pıldığı resmi toplantı mekânlarıdır.

d. Allah Resulü bir çok hukukî meseleyi mescitte halleder, kaza organı olarak ken-disine iletilen davalarda, davalı ve davacıyı dinlemede mescidi mahkeme mekanı olarak kullanırdı.

e. Hız. Peygamber, mescitten içtimai me-selelerle ilgilenir ve duruma göre getirdiği hükümleri burada ilan ederek müminlerin sosyal yaşayışını idare ederdi.

Fotoğraf: Cüneyt ÇELİK

f. Mescit iktisadiyatı ile ilgili uygulama ve müzakerelere de sahne olurdu. Resulü Ekrem, mescitte teberraları kabul eder ve ihtiyaç sahiplerine dağıtırdı. Ticarî müzakereler de burada yapılırdı.

g. Mescitler bazen de bir çeşit ordu karargâhı işlevini görürlerdi.

h. Mescit bazen misafirhane olarak da kullanılırdı.

i. Mescitler, bir beldenin İslam vatanı oluşunu simgeleyen damgalardır. İslam devletinin ve yerleşim birimlerinin vitrindeki görselleridir.³³

Kuran'a Göre Mekânların (Bölgelerin) ve İbadethanelerin Önemi

Allah indinde gerçek din İslam'dır, Âdem a.s.'den Muhammet a.s.'a kadar gönderilen din de İslam'dır ve kıyamet günü İslam'dan başka bir din kabul edilmeyecektir.³⁴

Allah, yalnız Müslüman olmamızı istemekte ve Müslüman olarak ölmemizi emretmektedir.³⁵

İslam, Allah'ın Cebrail yoluyla peygamberlerine gönderdiği kendi dinine koyduğu

isimdir.³⁶ Yahudilik³⁷ ve Hıristiyanlık³⁸... ise Allah tarafından gönderilen, fakat insanlar tarafından tahrif edilip³⁹ tanımladıkları, beşeri katkılar karışmış ilahi kökenli dinlerdir. Böyle bir tasnif, dinlerin içeriklerine göre bir tasniftir.

"Kasem olsun o Tin'e ve Zeytin'e ve Tur-i Sinin'e ve Beled-i Emin'e"⁴⁰

Burada Canabi Hak, Vahy'in geliş yerlerine dikkat çekmiş ve vahyin mekânına göre bir tasnif yapmıştır. Zeytin'in İsa a.s., Tin'in (incirin) Buda'yı, Tur-i Sinan'ın Musa a.s. ve Beled-i Emin'in Muhammed a.s. temsil ettiği ve hatırlattığı söylenmektedir.⁴¹

Burada mekânların ve bölgelerin dinler için önemli olduğunu vurgulamaktadır.⁴²

"Onlar ki "Rabbımız bir Allah'tır!" demelerinden başka bir sebep, bir hak olmaksızın diyarlarından çıkarıldılar. Allah'ın da nasın (insanların) bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, her halde MANASTİRLAR, KİLİSELER, HAVRALAR, MESCİTLER yıkılırdı ki bunlarda Allah'ın ismi çok zikrolunur ve elbette Allah kendine Nusret edeni mensur

kılacaktır. Şüphesiz ki Allah kuvvetli, çok izzetlidir. " Hac, 22/40⁴³

Burada Zul-Celali vel-İkram, Rauf ve Rahman olan Allah, Mabetlere göre bir tasnif yapmakta ve ibadethanelerin (mabetlerin) dinler için, İnanç sahipleri için ve imtihanın gereği olarak ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Kuran ibadet ve ibadethaneye büyük önem vermiştir. İbadet özgürlüğünü önemsemiştir. Allah, insanların ibadet özgürlüğü için, tarihe müdahalede bulunmaktadır. Bu müdahale olmasa, imtihan gereği açık olması gereken mabetler ortadan kalkar; zulüm, fesat ve fitne yeryüzünü kasıp- kavururdu.

Ayrıca burada şöyle bir sonuç da çıkarılabilir: Bir din ve inanç içinde bulunan mezhep, inanç gurubu vb. ibadet şeklini değiştirir ve kendine yeni bir ibadet biçimi edinirse; ibadethanesini ayırır, kendine yeni bir MABED biçimi inşa ederse... İçinde bulunduğu din-den çıkma tehlikesiyle karşı karşı kalır. Çünkü bir dinin temel sabiteleri değişince veya değiştirilince, o din artık yeni ve farklı bir din olur. Mabet de bir dinin temel sabitlerindedir. Dolayısıyla bir din, diğer dinlerden, kendine has ibadet biçimi ve ibadethanesi (mabedi) ile ayrılır. Yeni bir ibadet ve ibadethane edinen kendini farklı konumlandırmış demektir. Mezhepler ise bir dinin farklı yorumlama biçimleridir.

Mabet ve Fitri Tapınma Duygusu

"İnsanın yaratılışında inanma, iman etme, ibadet etme ve tapınma ihtiyacı vardır."⁴⁴

"Dini duygu ve düşünceler insanla birlikte varlığını sürdüren bir olgular bütünü olduğuna göre bunların kaynağını insana ilişkin duygu ve düşüncelerin kaynağıyla birlikte ele almak gerekir."⁴⁵

Din olgusu ve tapınma duygusu insan oğluyla birlikte hep var olagelmıştır. Nerede

insan toplulukları varsa orada tapınma, din ve tapınaklar da var olmuştur.

Bir dine inanılmadığı iddia edilen Avustralya ve Afrika'da, yerlilerin ritüelleri birer ibadet ve dini yaşam biçimleri olarak kabul edilmiştir.⁴⁶

Mircea Eliade; diğer din tarihçileri gibi, dinler tarihini masa başında yazmamış; bilakis kıta kıta, ülke ülke, kabile kabile dolaşarak, dini yaşamları yerinde görmüş ve hissetmiş, gittiği yerlerde senelerce kalmış; o dinlerin ibadetlerini, yaşam biçimlerini yaşayanlarıyla birlikte yaşamıştır. Bu sebeple de din ve dinî yaşam biçimlerinde etkileyici ve inandırıcı sonuçlara varmıştır.

Mircea Eliade, Avustralya, Afrika, Kuzey Kutbu, Orta Asya, Kuzey Amerika ve dünyanın diğer ücra köşelerinde yaşayan yerlilerin, mistik ve animist yaşam biçimlerini dini bir yaşam olarak değerlendirmiştir.⁴⁷

Dua ve tapınma; insanlık tarihiyle birlikte hep var olagelmiş, mabet kültürü de en ilkelinden en gelişmişine kadar hep var olmuştur.

En eski medeniyet ocağı olan Mezopotamya'daki kazılarda elde edilen bulgular bu iddiayı kanıtlamaktadır.

"Erken hanedanlar döneminde Sümerler, Güney Mezopotamya'da Fırat ve Dicle'nin taşıdığı alüvyonlu birikinti ovasındaki kentlerde, her biri güçlü ve kendi yöneticilerine sahip devletlerde yaşadılar... Hemen her kent surlarla çevrilmişti. Çevresinde ise köyler bulunmaktaydı. Kent içinde merkezde yüksekçe bir tepe üzerine yerleştirilmiş bir "tapınak" yer almaktaydı. Yüksek yerlere kurulan tapınakların son biçimi olan "zigurat" Sümerlerin mimariye kazandırdığı önemli bir yapı tipidir."⁴⁸

"Kentlerdeki en büyük yapılar tanrılar adına yapılan "tapınak" külliyeleriydi."⁴⁹

“Ekur” adındaki tapınağı “Nippur” kentinde bulunan “Enlil”, aynı zamanda tanrıların babası olarak bilinirdi.”⁵⁰

“Şanlıurfa-Nevalı Çori höyüğünde bölgedeki en eski “tapınak” yapılarından biri saptanmıştır. “Tapınak”, içinde boyları üç metreye ulaşan, üzerlerinde kabartmalarla dikili taşlar, yabancı hayvan ve karışık yaratıklara ait betimlemeler ve figürler ile kompleks bir yaşamın ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı bölgedeki “Göbeklitepe’de” heykel ve kabartmaları da, inanılan aksine,

Ana Tanrıça inancından ziyade, kutsal erkek motiflerinin daha büyük ve önemli olabileceğini göstermektedir.”⁵¹

“Şüphesiz bir tanrı veya ruhlar için “kutsal mekan” fikri, tarih öncesi dönemlerde belli yerlere yerleştirilen “tapınak” olarak kullanıldığı birçok durumda görülebileceği gibi, oldukça erken bir dönemde ortaya çıkmıştır. “Kutsal ağaçlar ya da taşların” etrafında yapılan ibadetin kökenleri için uzak bir geçmişe bak-

malıyız, bunların ancak yavaş yavaş etrafı çevrilmiş yahut üzeri örtülmüştür.”⁵²

“Cahiliye döneminin putlarından başka bir de putların korunduğu “mukaddes evler” vardı ki bunlara “Tağut” adı verilirdi... Her kabilenin mensupları kendi tağutlarına mukaddes bir yer tayin eder, çevresini saygıyla tavaf ederdi. “Tağutların” “muhafız ve hacipleri” vardı. Bunlar, “Tağutları” bekler, gelen hediyeleri alır, adanan kurbanları keserlerdi. “Tağutlar” mukaddes oldukları için çevresinde savaş ve kavga yapılmazdı.”⁵³

“Tağutlar” hakkında eski Arap kaynaklarından görülen bilgiler, merkezi Avustralya’daki totemizmin en uygun araştırma

alanı olan “Arventanların Ertnatulunga” dedikleri mukaddes yerleri andırmaktadır. “Ertnatulungalar”, üzerlerine totem çizilip kazınmış, taş ve ağaçtan yapılmış “Şuringaların” muhafaza edildiği mukaddes yerlerdir. Düşman tarafından izlenen bir kimse “Ertnatulunga’ya” sığınırca, ölümden kurtulmaktadır. Çünkü “Ertnatulunga” çevresinde savaşmak yasaktır. Bu bölge gerçek bir sığınak, huzur ve güven yeridir. “Ertnatulunga’nın” sürekli “Klan başkanının” gözetimi altında bulunan “muhafız ve hacipleri” vardır.”⁵⁴

Yukarıda birkaç uygarlığa ait tapınak (mabed) yerlerinden örnekler verdik. Diğer55 millet, uygarlık veya halklarda, Sümerlerdeki “Ziggurat”; Avustralya yerlilerindeki “Ertnatulunga”; Araplardaki “Tağut” gibi ibadethanelere benzeyen, kutsal mekan ve ibadethaneler vardır.

Bu durum, insanların ister putperest olsun, isterse muvahhit olsun mutlaka ibadete ihtiyaç duyduklarını; ibadet ihtiyacının ortaya çıkardığı ibadethaneler, fitri bir yaratılışın varlığına işaret emektedir.

Bütün din mensupları, kendi akaitlerinin elverdiği ölçüde mabetlerini inşa edip, süslemişlerdir.

Müslümanlar, yeryüzünün her yerini mescit olarak kabul ettiklerinden, yeryüzünün her yerini “kutsal mabet” mantığı ile korumaları gerekmektedir.⁵⁶

İnsan Niçin Tapar?

“Deki” Allah’ı bırakıp size ne zarar, ne de yarar vermeyen şeylere mi tapıyorsunuz.”⁵⁷

“Ve eğer Allah senin zarara uğramanı isterse, zatından başka kimse ona engel olamaz; yok eğer senin için bir hayır dilerse, unutma ki o her şeyi yapmaya kadirdir.”⁵⁸

“Yine (unutma ki) eğer Allah sana bir darlık musallat ederse, onu O’ndan başka kimse savuşturamaz! Fakat eğer senin için

bir hayır dilerse, O'nun lütuf ve kereminin önüne geçecek kimse yoktur. O lütuf ve keremini, kullarından dileyen kimseye bağışlamak ister. Zira O, mutlak bağış sahibidir, sonsuz rahmet kaynağıdır."⁵⁹

"Tanrı'ya gösterilen sevgi, minnettarlık ve şükran gerçek manevi tecrübenin göstergelerindedir."⁶⁰

"Çünkü aşkın olanla ilişki insanın tabii bir özelliğidir."⁶¹

"Böylece Tanrı iki psikolojik fonksiyonu yerine getirir:

a. Uygunsuz içgüdüsel isteklerinden vazgeçenleri ödüllendirir (iyilikler karşılığında cenneti vaat eder.)

b. Endişeleri giderir ve güven sağlar."⁶²

"Tanrı ve dinî yaşamlar genelde ruhsal ihtiyaçlardan kaynaklanan yansımalarıdır."⁶³

Rum, 30/30; insan fitratının; tapınma, bir ilahi arama/bulma, bulma yeteneği, evreni bir ilahın yarattığını bulma mayası olarak yorumlanabilir. O zaman tapma ciddi bir ihtiyaçtır. Çünkü Allah insanı o fitrat üzere yaratmıştır.⁶⁴

İnsan, bir tanrıya ihtiyaç duyar: Hayrı celp etmek, şerri defetmek için bir mabuda muhtaç olur. Korktuğu şeylerden, zarar gördüğü güçlerden kurtulmak ister. Hayır ve güzeli elde etmek için kadir bir güçten yardım talep eder. Bu tapınma ihtiyacı kimi zaman doğru seyrederken, kimi zaman doğru olmayan saplantılara yol açar. Tapma ve tapınaklar, ibadet ve ibadethaneler (mabetler) bu gibi ihtiyaçların sonucudur.

İlkel insanların, doğa olaylarına ve ruhlara karşı aciz kaldıkları için doğa olaylarından ve ruhlardan korktukları, dolayısı ile mabet ve mabudun ortaya çıktığı iddiası ne kadar yanlış ise, çağdaş insanın kendi kendine yettiği savı da o kadar yanlıştır.

Dünyanın nimetleri ve karmaşası içinde boğulan modern insan, mabet ve mabuda

daha çok muhtaçtır. Çünkü dünya nimetleri hiçbir sınır konmadan, çağdaş insanın önüne serilmiştir. Teknolojinin ve kapitalizmin insan önüne serdiği bu hak edilmeyen nimetler, modern insanı daha çok yalnızlığa, ekâbirliğe, bencillığe, haris olmaya itmiştir. Bu, çağdaş insani manevi bir merheme muhtaç kılmaktadır. O da tek bir Allah'a ve mabede giden yoldur.

"İslam'da tüm sanatların camiye, caminin de ibadete götürdüğü bilinmektedir. Taşın bile ibadet ettiği ve Müslüman cemaatin tüm faaliyetlerinin yapılaş merkezi olan cami, tüm İslamî sanatların odak noktasıdır."⁶⁵

"Caminin yönü bile, evrenin merkezini göstermekte ve evrensel İslam cemaatinin (ümme) birliğini somutlaştırmaktadır."⁶⁶

Camiler; müminleri toplar, birleştirir, kaynaştırır ve kenetler. Müslümanlar dün olduğu gibi bugün de "caminin" toplayıcı, birleştirici kubbesi altında bir arada yaşamaktadırlar, yarın da aynı kardeşlik toplayıcı kubbesi altında toplanarak, bir arada yaşayacaklar. Kardeşlik ruhu ve hukukuyla bir arada yaşamak camiler sayesinde olacaktır. Müslümanları bir araya getirecek başka bir kuşatıcı çatı da yoktur.

- 1 Ragıp El-İsfahani, Müfredat, Çıra yayınları, İst. 2006 ;c. 1. s. 257, Kuran; 75/9, 70/18, 104/2, 34/26, 3/157, 17/88, 18/99, 4/140, 24/62, 11/103, 42/7, 64/9 vb. ayetler bu anlamları içermektedir.
- 2 Serdar Mutçalı, Arapça-Türkçe sözlük, s. 129, Dağarcık Yayınları, İst. 1995
- 3 Diyanet İslam Ansiklopedisi, DİA, c. 7, s. 46, İst. 1993, Cami maddesi.
- 4 DİA, c. 7, s. 46
- 5 Ragıp El-İsfahani, Müfredat, c. 1, s. 560-562,
- 6 DİA. 7. cilt, syf. 46
- 7 M. Fuad Abdülbaki, Mu'cemul-Mufehres li- El-fazil Kur'an'il -Kerim, s. 344-345 Çağrı Yay. İst. 1990, Secde maddesi,
- 8 M. Hamdi Yazır; Hak Dini Kuran Dili, c. 8, s. 5407-5408, İst. Tarih yok, Eser Neşriyat ve Dağıtım.

- 9 Benzerini Esmâ binti Yezit'ten Ahmet, Ebu Zer'den Taberani, Bezzar rivayet etmiştir. Muhammed Rudani, Cem'ul Fevaid, c. I, s. 476-477,
- 10 Asrı Saadette İslam, Bölüm yazarı: Yrd. Doç. Dr. Mustafa AĞIRMAN, c. 4, s. 30-34, Beyan Yay. İst. 1994; M. Hamidullah, İslam Peygamberi, Çeviren, Salih Tuğ, s. 191-197, İrfan Yay. İst. 1981; Asr-i Saadette İslam, Komisyon, bölüm yazarı, Prof. Dr. Ahmet Önkâl, c. 1, s. 338; Ensar Neşriyat, İst. 2007,
- 11 Kuran; 96/19; 50/39-40; 53/62; 76/24-26; 41/37; 26/217-219; 25/64; 39/9; 2/58; 2/125; 4/154; 9/112; 3/43; 7/161; 22/77
- 12 Kuran; Kalem, 68/42-43, İnşikak, 84/21
- 13 Kuran; Taha:20/70; Şuara 26/46-48; Furkan, 25/60; Secde, 32/15; Araf, 7/119-122; Fetih 48/29
- 14 Rad, 13/15; Rahman 55/6; Nahl, 16/48-49; Araf, 7/206; Hac, 22/18
- 15 Kuran; Cin 72/18-20
- 16 İbrahim, 14/37
- 17 İbrahim, 22/26
- 18 Kehf, 18/21
- 19 Fussilet, 41/37; Neml 27/24-25
- 20 Hac, 22/40
- 21 Ali İmran, 3/113
- 22 Bakara, 2/114
- 23 Tövbe, 9/107
- 24 Tövbe, 9/108-110, Tövbe, 9/17-18
- 25 Fahreddin Razi, Mefatihü'l-Çayb, Çev: C. Sadık Doğru ve arkadaşları, c. 12, s. 451-453; Huzur Yay. İst. 2008; İbni Kesir, c. 5, s. 62-63; Kahraman Yay. İst. 2010; Zeki Duman, Beyanul-Hak, c. 1, s. 510; Fecr Yay. Ankara 2006; M. Esed, tek cilt meal, s. 411, İşaret Yay. İst. 1997; Celaleddin Suyûfi, Durru'l-Mansur, c. 7, s. 655-657 Ocak Yay. İst. 2012
- 26 Hakkı Yılmaz, Meal, s. 188, İşaret Yay. İst. 2011; R. İhsan Eliaçık Meali, s. 392, İnsan Yay. İst. 2008,
- 27 Mahmut Kısa, Meal; s. 235, Armağan Kitaplar Yay. İst. 2012,
- 28 R. İhsan Eliaçık, Meal, s. 39
- 29 Mustafa İslamoğlu, Meal, s. 389-390, Düşün Yay. İst. 2009,
- 30 M. İslamoğlu; Kur'an Meali, s. 389-390, Düşün Yay. İst. 2009
- 31 Ahmet; Müsned; (VI. 8, 121, 255); İbni Sad (Tabakat II. 241); Buhari; Cenaiz 62, II. 90 ;96; II. 106 Meğazi; 84/12, V. 139) Müslim, no:19 s. 376, Aktaran Muhammed Rudani; Cem'ul Fevaid, çeviri, Hüseyin Yıldız, Ocak yay. İst. 2011; 1.cilt, s. 1236, Hadis Nu: 495; Ayrıca Bkz. Mecma'uz-Zevaid ve Menbau'l Fevaid, Nureddin Heysemi, çeviri; Adem Yerinde, cilt. 2, s. 2063, Hadis NO: 530-531, (Bezzar rivayet etmiştir.)
- 32 Malik, Kasrıs-Salat no:85, s. 172; Cemu'l-Fevaid, M. Radanî, çeviri, aynı eser, s. 495, Hadis no:1237, Ayrıca bkz. N. Heysemi, Aynı eser, cilt;1, s. 531, 2065 nolu hadis, (Bezzar rivayet etmiştir.)
- 33 Asrı-Saadette İslam, , Bölüm yazarı; Doç. Dr. Ahmet Önkâl, 2/128-129, Beyan Yay. İst. 1994;
- 34 Kuran; 3/19, 85, 2/132-133,
- 35 12/101, 10/84, 90, 2/132-133, 10/72, 51/36, 5/44, 111, 27/44,
- 36 42/13, 5/48, 9/33,
- 37 5/51, 5/69,
- 38 5/51, 5/69,
- 39 2/75, 159, 174, 210, 3/77-78, 187, 4/46, 171, 5/13, 44, 63, 68, 77, 79, 9/9, 31, 34,
- 40 Tin, 95/1-3,
- 41 M. İslamoğlu, Meal, s. 1273, Düşün yay. 3. baskı, İst. 2009,
- 42 Ayrıca bakınız: 17/1, 5/ 21, 97, 20/12, 79/16,
- 43 Ayrıca bakınız: Bakara, 2/251,
- 44 Mustafa Ağırman, Hz. Muhammed Devrinde Mescit ve Fonksiyonları, s. 15-16, Ravza Yay. İst. 2010,
- 45 Komisyon, Yaşayan Dünya Dinleri; Bölüm yazarı: Prof. Dr. Şinasi Gündüz, s. 18, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları; (Giriş bölümü), Ankara, 2007,
- 46 Komisyon, Yaşayan Dünya Dinleri; Bölüm yazarı: Prof. Dr. Şinasi Gündüz, s. 18, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları
- 47 Mircea Eliade, Dinler Tarihine Giriş, s. 63-124, Kabaıcı Yay. İst. 2003,
- 48 Kemalettin Köroğlu; Eski Mezopotamya Tarihi, s. 65, İletişim Yay. İst. 2011.
- 49 Kemalettin Köroğlu; Eski Mezopotamya Tarihi, s. 68
- 50 Kemalettin Köroğlu; Eski Mezopotamya Tarihi, s. 68,
- 51 Kemalettin Köroğlu, Eski Mezopotamya Tarihi, s. 41,
- 52 George Thomas Bettany; Dünya Dinleri Ansiklopedisi, s. 36, Say Yay. İst. 2005
- 53 Yaşar Çelikkol, İslam Öncesi Mekke, s. 164, Ankara Okulu Yay. Ankara;2003
- 54 Şemsettin Günaltay, İslam Öncesi Araçlar ve Dinleri, s. 71-72, Ankara Okulu Yay, Ankara, 1997, Yaşar Çelikkol; İslam Öncesi Mekke; s. 164, 166, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2000
- 55 Hıristiyanların da mescit ifadesini kullandıkları ile mabet için kullandıkları isimler için bakınız: Asr-i Saadette İslam, komisyon, bölüm yazarı: Prof. Dr. Osman Ali Ateş, c. 2, s. 88, Ensar Neşriyat, İst. 2007, Diğer millet ve dinlerin mabetleri için bakınız: Eski Yunan: Temenos, Hinduizm: Vimona, Budizm: Cetiya, Jainizm: Mahavira, Sihizm: Gurdwara, Taoizm: Kurg, Şintoizm: Jinja/ Jinsa/ Miya, Hıristiyanlık: Şapel,
- 56 Müslümanlara bu ruhu veren, Peygamberin şu rivayetidir: "... Yeryüzü bana temiz sayıldı ve mescit kılındı..." Buhari: hadis no:419; Ebu Davut, Teyemmüm, 3, salat, 6, humus, 8; Müslim: mescit, 3; Nesei, gusül; Nureddin Heysemi, Cem'ul Fevaid, çeviri; Adem Yerinde, c. 1, s. 175 nolu hadis, c. 2, s. 202, 1409 nolu hadis, Bezzar, Taberani, İbni Hibban, c. 14, s. 178, 13954 nolu hadis, Taberani, c. 14, s. 205-206, 14005 ve 14006 nolu hadisler, Bezzar ve Taberani, c. 18, s. 413, 18499 nolu hadisler, Bezzar,
- 57 Maide, 5/76
- 58 Enam, 6/17
- 59 Yunus, 10/107; Bkz. Zümer, 39/38
- 60 Ali Ayten; Din Psikolojisi, s. 25, İz Yay. İst. 2010,
- 61 Ali Ayten; Din Psikolojisi, s. 35, İz Yay. İst. 2010,
- 62 Ali Ayten; Din Psikolojisi, s. 68, İz Yay. İst. 2010,
- 63 Ali Ayten; Din Psikolojisi, s. 89, İz Yay. İst. 2010,
- 64 Rum, 30/30
- 65 Roger Garaudy, İslamın Vadettikleri, s. 151, Pınar Yay. İst. 2004
- 66 Roger Garaudy, İslamın Vadettikleri, s. 152, Pınar Yay. İst. 2004

Din ve TOPLUM

DIYANET-SEN'in ilmî, bilimsel, akademik ve sosyal hayata katkısıdır.